

Збірник наукових праць "УКРАЇНСЬКІ КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТУДІЇ" – рецензоване наукове видання відкритого доступу, яке відображає найвагоміші результати фундаментальних і прикладних досліджень у галузі культурології, що мають важливе теоретичне або практичне значення для розвитку українського суспільства, української та світової культури.

Програмні цілі та тематична спрямованість збірника: розвиток культурологічного знання в Україні; висвітлення актуальних проблем сучасної культурології; популяризація культурологічної проблематики; залучення молодих науковців до сучасного культурологічного дискурсу; публікація результатів досліджень науковців Київського національного університету імені Тараса Шевченка й інших ВНЗ у галузі культурології. Індукується в міжнародних наукометричних базах даних: Index Copernicus International (ICI); Ulrichweb; Open Academic Journal Index; Research Bable; Google Scholar.

Друкується двічі на рік.

"UKRAINIAN CULTURAL STUDIES" is the peer-reviewed open access journal that reflects the most significant results of fundamental and applied research in the field of cultural studies, with great theoretical or practical importance for the development of Ukrainian society, Ukrainian and world culture.

Program objectives and thematic focus of the journal are development of cultural research in Ukraine; coverage of urgent problems of modern cultural studies; popularization of cultural issues; attracting young scientists to contemporary cultural discourse; publication of results of scientific research by scholars from Taras Shevchenko National University of Kyiv and other universities in the field of cultural studies. Indexed in: Index Copernicus International (ICI); Ulrichweb; Open Academic Journal Index; Research Bable; Google Scholar.

Published two times per year.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

А. Є. Конверський, д-р філос. наук, проф.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

В. І. Панченко, д-р філос. наук, проф., Київський
національний університет імені Тараса Шевченка

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

С. П. Стоян, д-р філос. наук, доц., Київський
національний університет імені Тараса Шевченка

АДРЕСА РЕДКОЛЕГІЇ

**01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60,
філософський факультет ☎(38044) 239 34 79**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Вченою радою філософського факультету
30.11.20 (протокол № 5)

ЗАРЕЄСТРОВАНО

Міністерством юстиції України.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 22614–12514Р від 24.03.17

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет".
Свідоцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02.

АДРЕСА ВИДАВЦЯ

ВПЦ "Київський університет" (кімн. 43),
6-р Т. Шевченка, 14, Київ, Україна, 01030
☎ (38044) 239 32 22; факс 239 31 28
Інтернет-сторінка журналу: <http://www.ucs-univ.kiev.ua>

Редакційна колегія

Р. Аудроне, д-р гуманіт. наук, доцент,
Вільнюський університет (Литва)

М. М. Бровко, д-р філос. наук, професор,
Національна музична академія України імені
П. І. Чайковського

П. Е. Герчанівська, д-р культурології, професор,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

Л. М. Довга, д-р філос. наук, доцент,
Національний університет "Києво-Могилянська академія"

А. В. Ільїна, канд. мист., докторант,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

Т. Кавалаяускас, д-р філос. наук, професор,
Університет Клайпеди (Литва),
запрошений професор Університету Гельсінкі (Фінляндія)

Н. Ю. Кривда, д-р філос. наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Є. В. Левченко, канд. філос. наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

О. І. Оніщенко, д-р філос. наук, професор,
Київський національний університет театру,
кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого

О. Ю. Павлова, д-р філос. наук, професор,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

І. В. Петрова, д-р культурології, професор,
Київський національний університет культури і мистецтв

М. М. Рогожа, д-р філос. наук, професор,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

С. В. Руденко, д-р філос. наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Р. Сапенко, д-р філос. наук, професор,
Університет Зелена Гура (Польща)

А. М. Тормахова, канд. філос. наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

В. Е. Туренко, канд. філос. наук, мол. наук. співроб.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Теоретична культурологія

Москардіні А. О. Творчість: особиста думка	5
Гейко С. М., Лаута О. Д. Філософські конотації феномену лідерства	11
Адамська І. Г. Образ культури України середньовічної доби на сторінках "Чтений в историческом обществе Нестора Летописца"	15
Бевз Т. А. Цінності та ідентичності регіональної еліти	23
Вдовиченко Г. В. Культурфілософські витоки й настанови ранньої творчості П. Тичини: "Тайная вечеря, гільйотинні дні"	28
Кретов А. І. Спадщина Тараса Шевченка: образ "митця-пророка" в українській культурі	37
Культенко В. П. До проблеми формування синергетичної моделі нелінійної особистості	43
Нападиста В. Г. Ідея прогресу в досвіді академічного філософування в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століття	46
Рогожа М. М. Популізм в українській політичній культурі	50

Практична культурологія

Сошніков А. О. Критика достовірності археологічного датування артефактів культури	61
Батенко А. О. Мурал-арт як складова культурного простору міста	65
Любива М.-М. В. Рух історично поінформованого виконавства в контексті культури ХХ–ХХІ століття	68
Павлова О. Ю. Семантичний зсув символічної архітектури в логіці трансформації культурних практик (частина 2)	72
Тормахова А. М., Соловей А. А. Явище історичної реконструкції в культурі ХХ–ХХІ століття	78
Шталенкова К. І. Золотий стандарт нації: значення персоніфікації в дизайні національних валют Східної Європи	81

Наукові есе

Зуєв А. М. Штучний інтелект і проблема "зайвих людей"	87
Коровай К. О. Дилема безпілотних автомобілів. Які етичні проблеми можна знайти в перспективах безпілотних автомобілів?	88
Стоян С. П. Символічні сенси творчості Петра Бевзи	90

Theoretical Cultural Studies

Moscardini A. O. Creativity: a personal view.....	5
Heiko S. M., Lauts O. D. Philosophical connotations of the leadership phenomenon.....	11
Adamska I. H. The image of medieval Ukraine's culture on the pages of "Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora Letopistsa"	15
Bevz T. A. Values and identities of the regional elite	23
Vdovychenko H. V. Cultural and philosophical origins and attitudes of the early works of P. Tychna: "The Last Supper, guillotine days"	28
Kretov A. I. The heritage of Taras Shevchenko: the image of the "artist-prophet" in Ukrainian culture.....	37
Kultenko V. P. To the problem of formation the synergetic model of nonlinear personality.....	43
Napadysta V. G. The idea of progress in the experience of academic philosophy in Ukraine the second half of the 19th and early 20th centuries	46
Rohozha M. M. Populism in Ukrainian political culture	50

Applied Cultural Studies

Soshnikov A. A. Criticism of the reliability of archaeological dating of cultural artifacts	61
Batenko A. O. Muralart as a component of the cultural space of the city.....	65
Ljubiva M-M. V. The movement of historically informed performance in the context of the culture of the XX-XXI century.....	68
Pavlova O. Y. Semantic shift functional architecture in the transformation logic of cultural practices (part 2).....	72
Tormakhova A. M., Solovei A. A. The phenomenon of historical reenactment in the XX-XXI centuries culture.....	78
Shtalenkova K. I. The golden standard of the nation: the significance of personifications in the design of national currencies in Eastern Europe	81

Academic essays

Zuiev A. M. Artificial intelligence and the problem of redundant people	87
Korovai K. O. Self-driving car dilemmas. what ethical problems can you find in self-driving car prospects?	88
Stoian S. P. Symbolic meanings of Peter Bevza's creativity	90

Теоретическая культурология

Москардини А. О. Творчество: личное мнение	5
Гейко С. Н., Лаута Е. Д. Философские коннотации феномена лидерства	11
Адамская И. Г. Образ культуры Украины периода Средневековья на страницах "Чтений в историческом обществе Нестора Летописца"	15
Бевз Т. А. Ценности и идентичности региональной элиты	23
Вдовиченко Г. В. Культурфилософские истоки и установки раннего творчества П. Тычины: "Тайная вечеря, гильотинные дни"	28
Кретов А. И. Наследие Тараса Шевченко: образ "художника-пророка" в украинской культуре	37
Культенко В. П. К проблеме формирования синергетической модели нелинейной личности	43
Нападистая В. Г. Идея прогресса в опыте академического философствования в Украине второй половины XIX – начала XX века	46
Рогожа М. М. Популизм в украинской политической культуре	50

Практическая культурология

Сошников А. А. Критика достоверности археологической датировки артефактов культуры	61
Батенко А. О. Мурал-арт как составляющая культурного пространства города	65
Любивая М.-М. В. Движение исторически информированного исполнительства в контексте культуры XX–XXI века	68
Павлова Е. Ю. Семантическое смещение символической архитектуры в логике трансформации культурных практик (часть 2)	72
Тормахова А. Н., Соловей А. А. Явление исторической реконструкции в культуре XX–XXI века	78
Шталенкова К. И. Золотой стандарт нации: значение персонификаций в дизайне национальных валют Восточной Европы	81

Научные эссе

Зуев А. Н. Искусственный интеллект и проблема "лишних людей"	87
Коровай К. О. Дилеммы беспилотных автомобилей. Какие этические проблемы можно найти в перспективах беспилотных автомобилей?	88
Стоян С. П. Символические смыслы творчества Петра Бевзы	90

ТЕОРЕТИЧНА КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 7.071.5

A. O. Moscardini, Professor
University of Northumbria at Newcastle
2 Sandyford Rd, Newcastle upon Tyne NE1 8QH, UK
alfredo.moscardini@northumbria.ac.uk
ORCID iD 0000-0003-4951-0848

CREATIVITY: A PERSONAL VIEW

The meaning of creativity is an illusive concept and highly subjective. This article focusses on four strands (curiosity, illusion, execution and innovation) and weaves them into a tapestry that represents the personal view of the author. An innovative hypothesis is that creativity is related to the bicameral mind and this is backed by reference to current neuroscientific research. The author is by profession a mathematician but posits in the article that at the micro level there is no difference between Art and Science regarding the act of creation. The article discusses this process from four different angles; curiosity, illusion, execution and innovation. The final synthesis is left to the reader.

Key words: Bicameral Brain, Constructivist theory of the brain, Creativity, illusion, innovation.

Formulation of the problem. The idea being explored is that of the creative process. The author believes that Homo Sapiens consists of "embodied minds" and hypothesizes that there are strong links to creative actions and the latest published neuroscientific research on the bicameral mind. There is a myriad of approaches that could be taken but the author looks at the subject area through the lens of a prism. The four faces of this prism allow "creativity" to be examined under the four facets of curiosity, illusion, execution and innovation. It is left to the "creative mind" of the reader to synthesize these personal observations and form their own view of the process of creative actions.

Analysis of research and publications. The article is supported by research in several areas. Barrett and McGilchrist are leaders in latest neuroscientific research on how the brain functions and the article also refers to the controversial views on the birth of consciousness by Jaynes. There are philosophical references from Heidegger and Durham. Smolin is a leading quantum physicist with strong views on creativity in Science. The views of esteemed artistic commentators such as Koestler, Anderson and Perricone. Finally, the innovative fusion of Science and Art by Christian Bok is referenced in the article by Tanburri.

Purpose of the article. The purpose of this article is to explore the meaning of the "creativity". To do so, the author uses neuroscientific ideas of the embodied mind and the bicameral brain. The views expressed are personal ones and some will be regarded as controversial by the readers. This fulfills the second purpose of the article to stimulate debate in this important area. The authors email address is available, and all comments would be welcomed.

Exposition of the main material of the study.

1. Introductory ideas

The essence of human existence is not to be found in space and time but in the "experiencing of experience" which Heidegger calls "dasein." Our being is the totality of our existence at any instant of time. [4] This article is about one feature of human existence – creativity. I do not distinguish between creativity in Science and Art. These two cultures are not independent but form a complementary and intersecting oneness. The following definition could apply to both:

a complex and dynamic intellectual endeavour rich with creativity, innovation, alert and responsive to public concerns and curiosities and deeply implicated in religious and philosophical debates that have given vibrancy to history.

I am distinguishing here between Science and the Scientific paradigm which is a methodology, using logical, precision and rationality, developed by scientists for "doing science". The paradigm claims to be objective in the sense that every experiment should be repeatable and independent of the experimenter who is outside the system. But, in itself, the paradigm is subjective as it is the agreed consensus of the time. This ambiguity reveals the non-linear accumulation of knowledge which is a Hegelian dialectic between objectivity and subjectivity. The Scientific Paradigm has been brilliantly successful and the technical age we inhabit is due to its success but is not the focus of this paper.

Science and Art both involve reason to create meaning as opposed to devolving explanations, meanings and causes to supernatural beings which are personalised in the concept of a God (or Gods). This is an excuse to absolve Homo Sapiens from responsibility for their actions and reduce their control of their destiny to a propitiatory and worshipping one. Religion can provide meaning to existence but by creating an escape route – a meta-entity which then itself needs a meaning.

Although both Science and Art attempt to find "meaning", there is a difference. Science associates "meaning" with explanation. It is impossible without faith. Faith not in the religious sense but faith as the belief that nature can be explained. Nature is not like the croquet game in Lewis Carroll's "Alice in Wonderland" where the balls are hedgehogs, the players can walk away at any time and the rules are made by a capricious queen. Science believes that nature is passive in the Augustinian sense – that its difficulties in understanding lie within the human mind. Nature is not directed by ancient gods who deliberately hide its behaviour or change it to confound mankind, which is the Manichaean view. To quote Einstein: "God maybe subtle but he is not mean" Scientific explanations provide the opportunity to create the modern world, but deeper meanings are still hidden. Maxwell's laws explain Electricity and magnetism, Einstein's space-time explains gravity, Darwin's theory of evolution explains how species have developed but these explanations are not complete. Science cannot explain what an electromagnetic wave is, or a graviton or why evolution is regulated by the Darwinian survival mechanism. Great scientists (Einstein, Bohr, Heisenberg) realise that buried beneath the building blocks of scientific explanations, there really does exist an innate unity and beauty, a hidden poetry, a message that we could read if we had the means to understand it. It is here that Art plays a role and give meaning when Science cannot. This is the sense of a "complementary and intersecting oneness".

2. The Creative Process

The brain plays a major role in any creative activity, so it is worth a brief digression into neuroscience. Recent research seems to favour two hypotheses of how the brain functions: constructivism and the bi-cameral brain. Their primary importance for this article is not their veracity but the fact that they have inspired and stimulated my thinking. The classical view of the brain (known as the Triune Model) assumes that the brain reacts to its environment by matching preformed internal concepts against external perceptions and that there are specific parts of the brain that control (or are strongly influential) in controlling specific feelings. This concept of hard-wired knowledge is currently being researched by constructivist theories. These theories share the belief that perceptions are not mechanically acquired, but actively constructed by the brain. All sensory information (whether it is internal i.e. from body parts or external i.e. from perceptions) is a massive changing puzzle for the brain to solve. Both internal and external inputs involve continuous sensory signals that are highly variable and ambiguous as they reach the brain. To make sense of this, the brain predicts them before they arrive, fills in any missing details and finds regularities (where possible) so that one experiences a world of objects, people, music and events not the blooming buzzing confusion that is really out there. Thus, the brain **creates** "perceptions" to make the sensory signals meaningful, providing an explanation for where they came from, what they refer to in the world and how to act on them. These perceptions are so vivid and immediate, that they cultivate the belief that one is experiencing the world *as it is* rather than the personal one constructed by your brain. All that is perceived and therefore experienced as the outside world is inside the brain. [2] There is a common saying "Seeing is believing." Constructivists insist that it is the opposite that is true. "Believing is seeing." You can only see what your brain believes. This is a completely counter-intuitive view of reality. Its implication is that "meaning" is subjective. The scientist and the artist are presenting their own inner struggle and resolution (mental model) which have to be reconciled with the observer's own mental model. It is this tension between the two that provides the opportunity for emotions such as awe, wonder and beauty which are associated with the creative act.

The second research activity concerns the peculiar structure of the brain itself. There are obvious restrictions on its size as it is constrained by the geometry of the human skull, but its shape is intriguing. It seems to be two hemispheroidal shapes (called right and left) bound together by a band of nerves called the Corpus Callosum. Another name for this is the bi-cameral brain. By studying people with split brain disorders, it seems that in the right hemisphere, the emphasis is on experience, emotion, and the nuances of expression (implicitness). The left hemisphere takes a mechanical view, assembling disconnected, disembodied parts which are relatively distanced from human feeling, explicit, lacking in empathy and insight. [7] The left hemisphere is always searching for deep hidden structures in the world and assumes that his can be done through rational thinking. The right hemisphere is to attempt to capture the experience, relating individuals into the context of a changing unified whole. The research also suggests that these functions are asymmetric - at any one time, one of the hemispheres is the master and one the follower. [7]

The oldest of our senses, "touch," is primarily governed by the right hemisphere. More brain space in the somatosensory cortex is given to the hand than any other part of the body and fingers have a high density of touch

receptors compared to other body areas. [8] The enjoyment of the sexual act is primarily tactile, and we have a tactile imagination. Good art or science stimulate awe and wonder which are often displayed by piloerection (goose bumps). These are right hemisphere experiences. We use metaphors such as "to grasp our attention", "to cause feelings", "the experience was spine tingling."

The theory of colour provides an example of how the two hemispheres view reality. The scientific explanation is that white light is composed of seven different primary colours each with a unique wavelength. In Science, there is no colour "black" just the absence of "light". Although this theory explained the phenomenon of rainbows, it is counter to our intuition and certainly a product of the left hemisphere. Goethe violently disagreed with the scientific theory. Colour is not a property of light; it is constructed in the brain. We experience different colours. They belong to the right hemisphere. It is impossible for any physical combination of individual colours to create the colour "white". "Black" is a colour in its own right - derived from carbon-based elements. All pictorial artists know this, and their creativity is in how they use these paints to create meaning.

Homo Sapiens is a social animal and, as such, certain common views are shared for social cohesion. This research implies that "truth" and "meaning" exist solely in the brain. Thus, there are two tasks for the artist/scientist: an internal search to discover through personal experiences a meaning and then an external search as to how this meaning can be represented. This could demand a third search to create new means of representation (new theories, new materials, new artifices) The "truth" of the final product is the acceptance of peers not an intrinsic quality. As such, the creative search will always continue.

Science and Art straddle both worldviews. Their starting point is always in the experience (right hemisphere) but the left is needed to a greater or lesser extent. Many great works of art could not have been produced without the help of the left hemisphere. (architecture, perspective, geometry) and many great scientific insights came from the right hemisphere - the world of experience.

3. Some aspects of Creativity

There are so many ways to approach "creativity" that a lens is needed to provide a framework for my observations. Copying the famous experiment when Newton shone light through a prism to find its constituents, I have chosen a prism - the tetrahedron for my lens. The tetrahedron (the simplest of the platonic solids) is the smallest space that can be enclosed by triangles which themselves are the simplest shapes that can be constructed from straight lines.) We are all "embodied minds" with an in-built, natural awareness of space. "*Geometry is all*" said Plato, so it is satisfying for me to use a geometrical analytical tool. I designate the four faces of the tetrahedron to represent Curiosity, Illusion, Execution and Innovation. One can never describe a "thing" without describing its parts yet describing its parts (however well it is done) never captures the essence of the "thing". With this caveat in mind, I wish to discuss these four aspects of "creativity." I leave it to the "creativity" of the reader to synthesise these thoughts and create their own meaning from my words.

3.1. Curiosity

Man is a curious animal - a problem solver. The creation of tools is a distinguishing feature of his development. The creative aspect of a tool occurs when an object is seen as a thing in itself and also as a thing that can be used for a different purpose. They share a common pattern which Koestler terms "bisociation" - a blending of elements drawn from two previously unrelated matrices of thought into a new matrix of meaning by way of a process

involving comparison, abstraction and categorisation, analogies and metaphors. [6] The left hemisphere breaks the oneness of the right hemisphere by classifying, by compartmentalising knowledge, creating artificial constructs. Science and Art can be regarded as tools of discovery which have their origin in the right hemisphere.

The development of language matches that of tool creation (there are different hypotheses as to which caused which) and, as a means of communication, has been maybe the dominant factor in civilisation. However, there is a downside to language. Words are created to portray meaning but this meaning is often a highly abstracted version of the experience. For example, many of the problems concerning the acceptance of the Quantum theory were caused by using words with an agreed meaning (such as spin, velocity, position) in a new circumstance. Difficulties occurred as the ideas represented by these words were different. A similar problem occurs in the Economics. Words such as "price", "productivity", "supply" and "demand" are concepts that have their origin in the right hemisphere but have been heavily abstracted by the left, stripped of all qualities. When something is written down it becomes fixed. A barrier is created. The search for ways to break down these boundaries and connect different meanings is an important aspect of creativity. This is one of the features of poetry which is a creative play with words and in so doing provoking new perceptions.

A controversial corollary to the bicameral theory is the hypothesis put forward by Jaynes' [5] which gives an evolutionary account of the conscious mind. Jaynes precisely defines consciousness as self-awareness – a conceptual, metaphor-generated inner world that parallels the actual world. His claim is that human self-awareness arose from the power of language and the ability to make metaphors and analogies. Metaphors of "me" and analogous models of "I" allowed consciousness to develop through introspection and self-visualization. There are two explanations to the rise of self-awareness. Jaynes argues that in prehistory, the right hemisphere dominated the bicameral mind and that there was a merger of the two hemispherical views to create the modern mind. The other explanation is entirely the opposite in that the brain became more apart. Phenomena that were previously uncomplicated experienced as part of a unified consciousness now became separated. Intuitions became themselves objects of study and objectified. The concept of "mine" did not previously exist as one was part of the whole but now the left hemisphere was able to detach (abstract) it from reality. Both hypotheses agree that consciousness is only part of mental activity and is not essential for sensation, perception, concept formation, learning, thinking or even reasoning. Jayne hypothesises that there were, at one time, human beings who did most of the things we do – speak, understand, perceive, solve problems, create art – but who were not self-aware. Its emergence had a profound effect on creativity in the arts and sciences.

If one examines the statuettes of ancient time, many are not individualised, concentrating on the sexual or physical aspects of humans. Jaynes attributes this to a lack of self-awareness which he equates with consciousness. [7] The artwork on the walls of the tombs of the pharaohs is dazzling and masterful but the representations (animals, gods and all human figures) are identical – there is no personalisation. The Pharaoh is indicated by his size. The death mask of Tutankhamun is recognised as an example of a great creation, but it does not portray the buck-toothed boy that his mummy has revealed. It could have been placed on any pharaoh's sarcophagus. The meaning of

their art was in its execution. Even today, one could not improve on the death mask or rival the Palaeolithic cave paintings. This lack of consciousness did not prevent the building of societies and civilizations (the Near East, Egypt, Southern Africa, India, China, Mesoamerica) which were developed by commands attributed to Gods and other rulers – i.e. external "authorities" using various symbols, such as graves, temples, and idols. These examples could also be seen as products of the left hemisphere which places individuals into categories and focusses on analysis. Jaynes advances the theory that this focus was gradually directed inwards (to the person) and there was a transition to self-awareness. When, and over which period, this transition to the conscious mind occurred is an area of debate. Jaynes associates it with the collapse of the bronze age culture around 1000 BC and the eruption of Thera which destroyed the Minoan culture. Others posit a more gradual decline. Self-awareness has an important role in the creative process. With no consciousness, there is no inner angst on the part of the artist. They are at the command of their gods. To me, such work can be wondrous but, in its execution, rather than in its essence.

It is interesting to analyse the work of Homer. In the Iliad (written around 800 BC) the actions of the heroes are determined by the gods. There is a lack of individualisation. The Odyssey (which was around 700 BC) deals with the journey home after the fall of Troy. It is a different style of writing where the hero (Ulysses) is very much an individual who makes decisions. It seems that there the RH was assuming a more important role. A few hundred years later we have Socrates, Aristotle and Plato who are using their minds to reason and question nature. The gods have been silenced. Men are learning to abstract from the experiential world. This is a left hemisphere feature. Language has developed and can be written down. The drama of Aeschylus and Aristophanes depict situations that mirror those of the audience. The Greek Chorus are introduced, but they all wore masks. They were not individuals. We have the beginnings of objectivity. Instead of living life, we are observing it. One thinks of Shakespeare "*All the worlds a stage and all the players actors*" This LH dominance remained (the dark ages) till the next rise of creativity exemplified by the Renaissance.

3.2. Illusion

Our natural curiosity drives our search for meaning both in the arts and the sciences, but all meaning is eventually shown to be an illusion. Science does not set out to create an illusion, its explanations are attempts to further understanding whereas art is more aware of the illusion of meaning. A skill of drama is to create a suspension of belief where the spectator can identify with the role the actor is playing whilst being aware that it is actor on a stage or in a film. This ambiguity, this tension is one source of creativity. The extent to which the natural empathy that humans feel for other humans is manipulated is the mark of a great dramatist. To do this, the dramatist must also relate to the feelings of the audience so there is a three-way creative process taking place – an identification of a relevant emotion, an internal resolution of that emotion and the re-presentation of that emotion in a way that absorbs the spectator. The continued popularity of Shakespeare's plays is that he has succeeded in all three aspects of this process and Hamlet's doubts on the meaning of life are as relevant today as the 16th century and indeed one often overlooks the fact that Hamlet never actually existed.

This raises the concept of truth. Science has often been thought to be the search for truth, but this needs to be examined in more detail. A scientific (mathematical) truth exists in the sense that the result is consistent with theory,

but, here, all variables have been stripped of any experiences or emotions. In this sense, science and its "truth" is tautological as it is "proving" what it defines as "truth" It has no compulsion to accurately mirror reality. The fact that it does so is an area of research in itself. David Hilbert defined mathematics as *"moving meaningless symbols around according to certain roles"* Is art about the idea or about the idea that the scientist has about the idea.

The "thinkability" of an idea depends on what is in the brain of the thinker. Knowledge and meaning becomes less about truth but about the examination of the idea. There is a structural instability between an idea and what the idea represents. Can one hear "wind." One can hear "wind in trees", "wind in chimneys", wind in the countryside" but these are only the effect of the wind. In a Jackson Pollack painting, it is the dripping paint that produces the meaning not the artist. Manet tried to capture the "truth" of ripples on a pond, Van Gogh tried to paint nature in its "true" essence, Camus and Kafka tried to show the absurdity of truth. An interesting concept is that of be-ables. According to Bell [3] and Smolin, [9] in Science, it should be possible to say "what is" rather than merely "what is observed". As Deschamps famously said "Cecin'est pas une pipe." This is all very well but – quite apart from philosophical arguments questioning the notion of a noumenal world -experimental observations continue to confound the realists. The quantum notion of entanglement (where particles can instantaneously affect each other regardless of distance) directly contradicts common sense. It seems that meaning exists independent of the human. The more we discover; it seems the less we know. The study of space shows that it does not exist – it is part of a four-dimensional abstraction called space -time. The current theory of an atom is that it consists of quarks which have no mass or physical properties. To quote Asimov

"scientific knowledge has fractal properties, that no matter how much we learn, whatever is left, however small it may seem, is just as infinitely complex as the whole was to start with. That, I think, is the secret of the Universe.

In painting, there is also the illusion created by space. Piero della Francesco made a creative leap when he challenged the notion that three-dimensional representations could not be made on a two-dimensional canvas. His book "On Perspective in painting" is the earliest and only pre-1500 Renaissance treatise solely devoted to the subject of perspective. [1] It is also a good example of a synthesis between science and art as the book relied heavily on mathematical ideas. This curiosity concerning dimensions was also demonstrated by Dante two hundred years earlier. In his great work, the Inferno, he described two spheres -one for God and one for the people but wanted to connect every person directly with God. To solve the problem, he made a totally creative and mental leap of joining every point of two three-dimensional spheres to make a four-dimensional manifold which wasn't discovered by mathematicians till seven hundred years later. Another illusionary technique is to present different perspectives in the same painting. David Hockney's "Pearblossom Highway no 2" shows a road from both the drivers and the passenger's perspective to form an interpretation of what we see.

The French scientist, Chevreul studied Newton's thoughts on the mixing of light, and found that if two colours are placed next to each other, from a distance they

give the illusion of a third distinctive colour. Also, the juxtaposition of primary hues next to each other create a far more intense and pleasing colour. The artist Seurat adopted these ideas to create pointillism which is a technique of painting in which small, distinct dots of colour are applied in patterns to form an image. He believed that a painter could use colour to create harmony and emotion in art in the same way that a musician uses counterpoint and variation to create harmony in music. Viewed up close, his paintings are just a jumble of dots but from afar they create beautiful illusions of reality. The same can be said of the impressionists whose illusions are from a distance and lose their meaning when viewed up close.

3.3. Execution

My view is that Science and Art have always been concerned with attributing meaning to reality and as the view of reality has changed, so have they. In the visual arts, one can trace an unbroken line through all the "isms" when the artist looks to his inner self to find his meaning before the creativity of the second stage is needed to convey this meaning to others. This aspect of creativity, that can be observed in any trade, is the skill of its execution. It is most pronounced in the performative arts. The power of oratory and rhetoric is not as potent in today's world but can still resonate when done well. As an Englishman, my hairs still tingle when I hear a great natural orator such as Richard Burton or Lawrence Olivier speak their lines or read great poetry. A drama rests as much on the skills of the actors as the text. Modern variations on this theme are Pirandello's "Six Characters in search of an Author" and Woody Allen "The Purple Rose of Cairo." Great poets experiment with juxtapositions and combinations of words as well as the intricacies of rhyme and rhythm, metre and parsing. The most frequently encountered metre of English verse is the iambic pentameter, used by Shakespeare. When the already deaf Beethoven conducted the opening performance of his sublime fifth symphony, it was a disaster. It needs to be executed well under the expertise of good conductor to achieve its full splendour.

One looks at the portrait of Phillip IV by Diego Velasquez and is awe struck by the personal mastery exhibited in the painting. I would argue that the executionary aspect of creativity can be distinguished from the inner struggle. And that Velasquez's genius is displayed in the execution of the painting. I have creative ideas but have never produced a great painting. How does one transfer an idea to a flat surface? The size of the surface, its shape and what is made of are crucial decision. Leonardo was experimenting a new technique which unfortunately is susceptible to decay. The next decision is the choice of paint – watercolours or oils and then which colours are available. One forgets that in this age of plenty how difficult it was to obtain colours. All these decisions are made before the actual transfer onto the surface begins. These skills range from Velasquez's precision to Jackson Pollacks dripping paints. Curiosity alone is not enough to produce a creative genius. A careful study of their lives reveals that their curiosity was aligned to meticulous and continuous application. "Fortune favours the prepared mind." Current research shows that it takes an average of ten thousand hours of practice to master a skill. It is at that stage, that a fortuitous turn of events or thoughts can "create" The ten thousand hours of experience is needed here This whole process is part of "the creative act".

An overlooked creative activity is that of a comedian. Comedy has roots back through all recorded history. The

sudden bisociation of an idea or event with two habitually incompatible matrices will produce a comic effect, provided that the narrative, the semantic pipeline, carries the right kind of emotional tension. When the pipe is punctured, and our expectations are fooled, the now redundant tension gushes out in laughter. [6] This has all the aspects of creativity discussed so far. There is a creative tension. Two previously unthought of events are put together to produce a new situation. But what is also important is the skill of the comedian. He must have what is called a good sense of timing. He first of all has to create with his words and actions a known situation and then burst the tension at exactly the right moment. How many good jokes have fallen flat because of the poor executive skills of the joke teller?

Similar bursts of created tension (though not accompanied by laughter) occur in great literature. I can remember the moment when I was struck dumb as Maxim de Winter announced that he has murdered Rebecca in the novel by Daphne du Maurier. Similarly when Lorna Doone was shot and Jayne Eyre jilted at the altar.

3.4. Innovation

Innovation is regarded as a key ingredient of creativity, but it is an elusive concept. It is a paradox that a creative act need not be creative in the sense that many "creations" are not new but the reassembly of old facts. As Newton remarked about his work "*I have stood on the shoulders of giants*" If, as believed, all perceptions are created anew in the brain then there is continual innovation taking place. Every time one cooks an English breakfast, one is innovating as the breakfast is new - it didn't exist before. Let us examine the meaning of two words: "New" which means a fresh version of a known thing and "novel" which means something that has not existed before. Yet again there is a difficulty here. "Novelty" to a layman is different to that of an expert. I will define "an innovation" as something "novel" in the sense that *experts have agreed* did not exist before.

A difficulty for innovation is habit. The human species is very comfortable to work within boundaries and easily sets up habitual actions and routines. Once an innovation has been made and accepted, it becomes a habit and makes it more difficult for the next innovator. What was regarded as a great innovation some time ago is now seen as commonplace.

Innovations abound in the visual arts. The human body has been painted for two thousand years in different, new, styles but always the eyes, nose and mouth were part of a face. Picasso was exploring how far he could distort the normal perception of a face and began what is termed "cubism" What is happening now is external. Picasso has agonised over the human form he wished to paint and has created an image which he is satisfied with. The question now is how this image relates to the eyes of the observer. This is a second stage to the creative process – the creation of an external meaning from an internal meaning. It then resembles the Janus god who is usually portrayed as looking both ways.

The apotheosis of this process of creating meaning for the observer is the Mark Rothko Chapel in Texas. The main room is a hushed octagonal space with grey stucco walls, each filled by massive paintings. At first glance, the paintings appear to be made up of solid, dark colours. But look closely, and it becomes evident that the paintings are composed of many uneven washes of pigment that create variations in every inch. Stepping back, waves of subtle colour difference appear across the broad surfaces – leading to an unmistakable impression of physical depth. The observer then creates his own meaning. There is an

atmosphere of reflection and a sacredness which reminds one of the cave paintings. The caves provided a protection for the paintings but maybe also the awe and wonder the atmosphere produced was instrumental in their choice

As our self-awareness has developed, our knowledge of the "non-human" world has also increased. We have found "human" characteristics in the "non-human" which themselves have properties that seem human – life, evolution, relationships. Thus, the distinction between the two categories: "human" and "non-human" is now becoming blurred. This reflects the work of Teilhard de Chardin and the Buddha. Teilhard made sense of the universe by assuming it had a vitalist evolutionary purpose. He interpreted complexity as the axis of evolution of matter into a geosphere, a biosphere, into consciousness (in man), and then to supreme consciousness. These new ideas of evolution give new meanings to our lives and afford new opportunities for creativity.

A current example of innovation and the fusion of science and art is the work of an experimental Canadian poet called Christian Bok and his project Xenotext which links language and DNA. [10] Bok has written two short poems (which he called Ulysses and Eurydice) and linked them through a coding system. He has enciphered this code with amino acids and constructed a DNA structure which he has inserted into a microbe called D-radiodurans (this microbe was chosen as it is virtually immutable). The microbe then produces RNA which forms a protein which when deciphered can be read to produce Eurydice. The experiment has been successful but, the resulting protein is transient and soon dissolves. More research is needed to produce the required stability but in principle the idea works. The next step would be to produce more proteins and see if meaningful poems are produced i.e. human idea from non-human things. This can be compared with but is different to poems produced by artificial intelligence as these are intelligent algorithms where this process is linked to life itself.

Often, people's main concept of creativity is seen as making "a paradigm change" Paradigms are agreed perceptions. Because of the social nature of humans, these paradigms can become "reality" and are very powerful. It takes creative powers to see beyond these paradigms and to challenge them. Examples abound.

- Brunelleschi was faced with putting the largest dome ever made on the Cathedral in Florence. The left hemisphere thought it impossible and the mathematics needed was not available but through inner conviction, intuition and sheer brilliance he succeeded. It is still amongst the largest unsupported domes in existence today

- The second law of thermodynamics states that entropy is increasing and eventually the universe will end up as a featureless void. The opposite view is that the universe is a living, evolving process that is unending. But, surely the second law of thermodynamics is THE unchangeable fixed universal law – without it heat would flow from cold to hot and all sorts of funny processes would happen. But this is a belief. There is much scientific evidence to support it but scientific theories can be shown to be inadequate. One way out is to invoke local and non-local, closed and open systems where the law applies to one and not to the other. In Science, the tools used by Einstein – (curved space (Riemann), the transformations (Lorentz), relative motion (Galileo) – were not his. Einstein's creative genius was challenging the Kantian paradigm that space and time were a priori, independent

entities and the Newtonian theory of gravity to create the notion of space-time.

• In Music, even the ideas of tonality and harmony are now being challenged. The most influential composer of the 21st century, Phillip Glass describes his work as *"What I was looking for was a way of combining harmonic progression with the rhythmic structure I had been developing, to produce a new overall structure."*

4. Synthesis

Some of the issues that have most personal resonance are:

- As knowledge is increasing, we understand less;
- The infinite "infinity of varieties" can never be comprehended; Spirit is not leading the dance but the dance governing the spirit.
- It is possible that there is a future without us.
- Life forms are composed of non-life which is now revealed to be living!

These all impact on the notion of creativity in both Science and Art which are Janus type activities involving inward and outward challenges.

Conclusion. Recently, a new type of object, a "hyper object", has been created which is both outside and inside of us. Examples are economic forces, the unconscious, evolution, the biosphere, global warming and even pandemics. Creativity must attune to this new reality. Beauty is an atonement between two beings, a subject and an object, in which the subject discovers something surprising: it is capable of having an experience outside of its ego shell.

In my opinion, there seems to be a drift of control away from the "thinker" to the thing that is thought. The objects are beginning to speak. We are entering an Asymmetrical age. The artist is becoming all dressed up with nowhere to go. Creative ideas are beautiful souls packaged in the supermarket of anxiety.

The creative act is a wondrous act. It must involve a search, a resolution, novelty, awe, wonder and beauty. It is present in every minute of our existence. It is the definition of humanity. This article is a personal interpretation of the meaning of "creativity". All the views expressed are my

A. O. Москардіні, проф.
Університет Нортумбрії в Ньюкасл-апон-Тайн,
2 Sandyford Rd, Newcastle upon Tyne NE1 8QH, Велика Британія

ТВОРЧИСТЬ: ОСОБИСТА ДУМКА

Сенс творчості – поняття ілюзорне й дуже суб'єктивне. Основну увагу зосереджено на чотирьох позиціях (цікавості, ілюзії, виконанні та новаторстві), які об'єднуються в єдину й цілісну "картину", що відображає особисту думку автора. Новаторська гіпотеза полягає в тому, що творчість пов'язана з роботою двох півкуль мозку, і це підтверджується посиланням на поточні нейробіологічні дослідження. Автор за професією математик, але у статті він стверджує, що на мікрорівні немає різниці між Мистецтвом і Наукою щодо акту творчості. У статті цей процес аналізується в контексті цікавості, ілюзії, виконання та новаторства. Можливість здійснити остаточний синтез надається читачеві.

Ключові слова: дві півкулі мозку, конструктивістська теорія мозку, креативність, ілюзія, інновації.

A. O. Москардіні, проф.
Університет Нортумбрії в Ньюкасл-апон-Тайн,
2 Sandyford Rd, Newcastle upon Tyne NE1 8QH, Великобританія

ТВОРЧЕСТВО: ЛИЧНОЕ МНЕНИЕ

Смысл творчества – понятие призрачное и весьма субъективное. Основное внимание уделяется четырем позициям (любопытству, иллюзии, исполнению и новаторству), которые объединяются в единое "полотно", отражающее личное мнение автора. Новаторская гипотеза состоит в том, что творчество связано с работой двух полушарий мозга, и это подтверждается ссылкой на текущие нейробиологические исследования. Автор по профессии математик, но в статье он утверждает, что на микроуровне нет разницы между Искусством и Наукой в отношении акта творчества. В статье этот процесс анализируется в контексте любопытства, иллюзии, исполнения и новаторства. Возможность осуществить окончательный синтез предоставляется читателю.

Ключевые слова: два полушария мозга, конструктивистская теория мозга, креативность, иллюзия, инновации.

own and I would welcome any correspondence concerning any of the issues raised.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Anderson K. *The Geometry of Art* / K. Anderson. – New York, Springer, 2007. – 851 p.
2. Barrett L. *How Emotions are made* / L. Barrett. – Pan Books, 2019. – 448 p.
3. Durham I. T. Bell's Theory of Beables and the Concept of 'Universe' History and Philosophy of Physics (physics.hist-ph); Quantum Physics (quant-ph), 2018. [Електронний ресурс] / I. T. Durham – Режим доступу: <https://www.semanticscholar.org/paper/Bell%E2%80%99s-Theory-of-Beables-and-the-Concept-of-Durham/d0540a603f9623c1dc94753847438bfc93e84e5b>
4. Heidegger M. *Being and Time* / M. Heidegger. – New York, State University of New York Press, 1962. – 512 p.
5. Jaynes J. *The origin of consciousness in the breakdown of the bicameral mind* / J. Jaynes. – Boston, 1976. – Houghton Mifflin Company. – 467 p.
6. Koestler A. *The Act of Creation* / A. Koestler. – Macmillan, 1975. – 751 p.
7. McGilchrist. *The Master and the Emissary* / McGilchrist. – Yale University Press, 2009. – 544 p.
8. Perricone C. *The Place of Touch in the Arts* / C. Perricone // *Journal of Aesthetic Education*. – 2007. – Vol. 41, University of Illinois.
9. Smolin L. *Einstein's Unfinished Revolution* / L. Smolin. – Penquin Books, 2020. – 352 p.
10. Tamburri R. *The incredibly original pursuits of Christian Bök. Poet, artist, scientist* / R. Tamburri. – UA AU University Affairs, Affaires Universitaires, 2013.

REFERENCES

1. Anderson, K., (2007). *The Geometry of Art*. New York, Springer.
2. Barrett, L. (2019). *How Emotions are made*. Pan Books.
3. Durham, I. T. (2018) Bell's Theory of Beables and the Concept of 'Universe' History and Philosophy of Physics (physics.hist-ph); Quantum Physics (quant-ph). Retrieved from <https://www.semanticscholar.org/paper/Bell%E2%80%99s-Theory-of-Beables-and-the-Concept-of-Durham/d0540a603f9623c1dc94753847438bfc93e84e5b>
4. Heidegger, M. (1962). *Being and Time*. New York, State University of New York Press.
5. Jaynes, J. (1976). *The origin of consciousness in the breakdown of the bicameral mind*. Boston, Houghton Mifflin Company.
6. Koestler, A. (1975). *The Act of Creation*. Macmillan
7. McGilchrist (2009). *The Master and the Emissary*. Yale University Press
8. Perricone, C. (2007). *The Place of Touch in the Arts*. *Journal of Aesthetic Education*, Vol. 41, University of Illinois.
9. Smolin, L. (2020). *Einstein's Unfinished Revolution*. Penquin Books
10. Tamburri, R. (2013). *The incredibly original pursuits of Christian Bök. Poet, artist, scientist*. UA, AU University Affairs, Affaires Universitaires.

Received Editorial Board 14.07.20

УДК 32.329

S. M. Heiko, PhD., Associate Professor
National University of Life Environmental Sciences of Ukraine,
Heroiv Oborony Str. 15, Kyiv, 03041, Ukraine
svt.geyko@gmail.com,

O. D. Lauta, PhD., Associate Professor
National University of Life Environmental Sciences of Ukraine,
Heroiv Oborony Str. 15, Kyiv, 03041, Ukraine
elena.lauta@gmail.com

PHILOSOPHICAL CONNOTATIONS OF THE LEADERSHIP PHENOMENON

The article focuses on the phenomenon of leadership in philosophical discourse. Philosophical retrospection of the concept of "leadership" as a philosophical phenomenon and its systematic analysis is carried out. Philosophical connotations of the phenomenon of leadership in the dynamics of social and political processes of modern times are being defined.

In modern society, the well-formed image of leaders of organizations, movements and etcetera an important role. Leadership is a universal phenomenon of social life. It is present in any sphere of human activity that requires stratification: the separation of leaders and subordinates, leaders and followers.

In modern science, where there is a commonality of initial positions, leadership is characterized by ambiguity: as a social relationship of domination and subordination in a group or organization (sociology); as a characteristic of the figure of a leader and its impact on others (psychology); as effective and successful innovations in business, dominance in enterprise performance (economy); as developing vision, decision-making, empowerment and direction of people towards specific goals (management); as a process of human interaction in which authoritative people wield real power, exerting legitimate influence on a society that voluntarily gives them part of its political power and rights (political science).

The essence of leadership reveals its numerous concepts and theories that have evolved in the history of philosophy and social philosophy. Classical theorists tried to understand and develop the ideal concepts of leadership. Modern researchers are not analyzing the ideal of leadership, but what it is.

The philosophical understanding of leadership can be seen, first, as a form of power held by one individual or group of individuals; secondly, as a social position of decision-making; thirdly, as an influence on others.

Key words: leadership, leader, perspectives of research of leadership problem, social philosophy research.

Formulation of the problem. The relevance of social and philosophical analysis of the phenomenon of leadership derives from the complex dynamics of the current socio-political processes. The socio-economic and political processes that are taking place today continue to create opportunities for its diverse manifestations. There is a need to study the role and significance of leaders who are able to make decisions for others and influence people's actions and behaviour, to find rational solutions, to map out the future development of society. All this is of particular importance at the present stage of social development, when it is necessary to ensure the rationality, purpose, and efficiency of the whole process of governance.

The problem of the personality and its role in history has always been one of the most controversial in science. The history of philosophy has brought to us certain stages of development of the idea of leader. It originated in a cult of heroes in myths, resentments of different gods, which were identified with their earthly representatives – monarchs, rulers and so on. Interpreting the phenomenon of leadership. Later, the analysis of this phenomenon in one form or another is common to many philosophers who have speculated about the ideal state and its rulers. Although it is philosophy that has made a notable contribution to the study of leadership, contemporary philosophical studies have paid little attention to this problem.

At the beginning of Art. XXI, the problem of leadership became interdisciplinary. Psychology examines the personality of the leader, in particular the style of leadership of the group, the qualities that the leader should possess, the peculiarities of the perception of the female leader in the group, the methods of leadership of the group. Sociology considers leadership within the social system. Of particular importance today is the problem of leadership in political science, in particular the development of a legitimate procedure for the movement of the individual towards leadership in the structure of power, the possibility of managing this process, Adopting best

practices for leaders to engage with their followers and opponents, different social groups and society as a whole.

The analysis of leadership as a philosophical concept gives the possibility to organically combine the historical-philosophical material with the new theoretical development of modern Ukrainian and Western European science, to introduce into the wide scientific circulation still undeveloped by Ukrainian philosophers of sources. This topic appears on the fringes of the history of philosophy, social philosophy, social philosophy, sociology, psychology and political science, giving the opportunity in a new perspective to consider the social physiofology problem through the prism of the current issues and tasks of sociocultural existence.

Although the first attempts to understand the phenomenon of leadership were made by philosophers, conceptual approaches to the concept did not acquire a comprehensive philosophical foundation or theoretical generalization. The individual provisions on leadership had different origins and meanings, depending on the social-philosophical context.

Analysis of research and publications. The problem of leadership has always attracted the attention of thinkers. In particular, the works of Plato, Aristotle, N. Machiavelli, T. Hobbs, J. Locke, J. Rousseau, G. Gegela, T. Carlyle, F. Nietzsche, Freida, E. Fromma, T. Adorno et al. addressing leadership issues, and which are considered fundamental in the philosophical development of the problem. The scientific concepts of these thinkers are the basis of modern theories of leadership.

G. Tard, S. Freud, A. Petrovsky et al. (psychological aspect) contributed to the development of various theories of leadership that address the psychological, sociological, political and economic aspects of leadership M. Weber, G. Mosca, V. Pareto et al. (sociological aspect), U. Exton, G. Simon and others. (economic dimension) As well as eminent thinkers who explored the political dimension of the leadership problem, E. Bogardus (Theory of Traits), R. Stojdill (Situational Theory), E. Hollander (Exchange Theory), J. Burns (Transformative Theory), G. Gardner

(Cognitive Theory), R. Lord, M. Hogg (Constructivist Theory). These studies generally complement.

The social and philosophical aspect of the problem is being studied by Russian scientists such as G. Ashin, Y. Gasilyna, B. Kretov, O. Kudryashov and O. Simagin. Among Ukrainian scientists, the problem of leadership is investigated by B. Kuhta, M. Mikhalchenko, A. Pakharyov, F. Rudić, J. Sulima and others.

An analysis of the degree of scientific development of the topic leads to the conclusion that, despite the existence of a substantial body of literature which, to a greater or lesser extent, covers various aspects of the problem chosen for the study, However, the state of its scientific understanding cannot be determined sufficiently. Not only has the notion of "leadership" not been a separate subject of study in domestic theoretical thought, but also because a number of focal points of a meaningful phenomenon have been overlooked by researchers.

Therefore, the **purpose of this article** is to recreate the philosophical retrospective of the emergence of the concept of "leadership" as a social-philophilia phenomenon and its systematic analysis, and to define its philosophical content in the dynamics of the social-political processes of the present time.

Exposition of the main material of the study. The first attempts at thinking about leadership have reached ancient times. Ancient thinkers have observed that where all societies are, there are bound to be leaders – the most experienced, the most powerful and the bravest people who win the support and recognition of their citizens. In heroes, monarchs and the warlords, they saw the true creators of history.

In the work of the "State" [6] Plato based the principles of an ideal State-society, based on the division of the population into three layers: helm, strategists and producers. Plato portrayed the leader-leader as a man of excellence, with a natural inclination to know, a love for truth, a strong rejection of lies. It is characterized by humility, nobility, justice, perfection. An ancient philosopher believed that authority was not power, but authority was the main instrument for managing society. And, to be credible, leaders must show restraint in meeting their needs, live a harsh lifestyle. They have liberated the right to own property because they undermine the moral foundations of the human being. The State should regularly conduct specialized training and carefully select the managers of the required intellectual background. The helmsman must know the welfare of the State. Knowledge also makes it possible to distinguish a true ruler from a false one. To Tom, Plato believes that the leaders are the helmsmen, whose power is combined with "understanding and reasoning", and the tools of control are gaining credibility.

Aristotle also drew a parallel between man and society. But, unlike Plato, he did not view society as a derivative of man as a state being, but rather as a derivative of society. According to him, a person outside the society-state is an abstraction, outside the society it is impossible, as it is impossible a living hand separated from the body. The ideal State for it is "a society that is level, united by one goal – to achieve the best possible life" [1].

Thus, Plato and Aristotle pondered the questions of how and why a man comes to power, and what purpose a leader sets for himself, using power. For philosophers, there was no doubt that a leader should want justice, honestly serve the state. Aristotle noted that participation in politics for a leader is the ultimate expression of human dignity. That is, ancient thinkers did not define

"technological" (how to come to power?) but "normative aspects in the exercise of leadership roles (what should be known to those who seek power?).

Medieval European philosophers-theologians (Augustine Blizhenii, T. Akvynski, etc.) justified the rule of the ruler by the will of God. However, Renaissance thinkers are developing an ancient view of leadership.

Yes, at the head of his state, T. More puts the "wise" monarch, and in the "City of the Sun" T. Campanelli, as in the "State" of Plato, is led by a spiritual aristocracy. However, in Campanelli it is not a closed caste "with a special way of life and special education". At the head of state in Campanelli is not just a philosopher like Plato, but a high priest in one person.

N. Machiavelli made a significant contribution to understanding leadership. In contrast to the classical (normative, moral) approach to leadership, he focused on the issue of the pragmatic content of power by the leader, especially in times of change and instability. N. Machiavelli was one of the first to give a detailed description of the leader-sovereign "This is a sovereign who unites, represents the whole society and uses any means, including cunning and force, to maintain his domination and maintain public order. A politician must combine the features of a lion and a fox : foxes – to avoid laid traps; lions – to crush the enemy in open combat" [4, pp. 47-122]. Therefore, Machiavelli was convinced: if it is about the maintenance of power, cunning and cruelty is the permitted tool, their use is not connected with justice and responsibility.

Prominent New Age thinkers (T. Hobbs, J. Locke, S. Montesk, F. Voltaire, G. Gegel, K. Marx) gave great importance to the issue of leadership, But there is a convergence that leadership is a kind of social-political need for people to organize themselves. hus, the development of capitalism brought the heroic leaders closer to the masses. At the same time, it provoked attempts to restore the long-standing ideas of leadership, to update them, to bring them closer to the realities of Europi XIX-XX.

The English philosopher T. Carlyle was one of those who reverted to the theme of the prominent role of personalities, "heroes" in history. Beyond Carlyle, there is a kind of historical circle, or cycle. When the heroic in society weakens, the secret destructive forces of the masses (revolutions and revolutions) can break out, and they act until society again finds "true heroes", chiefs, helmsmen (such as Cromwell or Napoleon) [3]. This approach drew attention to the role of individuals, and set out to uncover the reasons for the instability of their role in history. However, one cannot fail to notice the flaws of this approach : only "heroes" were considered, society was rigidly divided into helms and masses, the causes of revolutions were reduced to social feelings, ets.

Carlyle's views defined the views of the German philosopher F. Nietzsche, who had been one of the first to declare the will to power the driving force of history. He saw in the will to power a creative instinct that gives itself first of all to leaders who not only constantly seek to identify power and its application, but also overcome the inertia of the crowd because they are endowed with superhuman qualities. For Nietzsche, the pursuit of leadership is the natural aspiration of a man on the path of which morality emerges ("weapons of the weak"), the true leader has the right to persecute her so that she "is not a burden on his feet" [5]. Thus, for the first time, F. Nietzsche sees the nature of leadership as an

irrational, instinctive force that binds the leader and his followers, as well as endowing the leader with outstanding qualities that turn him into a superhuman.

Nietzsche's approach was close to interpretations of leadership in European social psychology of the middle to the end of the 19th century. Such scientists as G. Lebon, G. Tard, etc. The nature of leadership has been interpreted in a similar way by everyone, each in their own way, and generally in a similar way: seen in the leader's will that nucleus around which crystallizing and unifying thoughts are around. This approach to leadership is also implicit in its perception of it as a dual – rational-willed but also irrational-instinctive – phenomenon.

A significant contribution to the analysis of the phenomenon of leadership was made by the Austrian scientist Z. Freud [7], who tried to explain people's desire for leadership. According to Freud, containment of libido is sublimated to the desire for leadership, and the neuroplasm that accompanies this process forces the individual to seek ways of self-assertion, one of which is leadership. Freud noted that people in groups instinctively put themselves in positions of submission, and those who assert power quickly become leaders and maintain their positions if they represent the ideal characteristics of the group and have power. Under such conditions, the personality of the leader and his idea is influential. The influence of a leader, in turn, is based on the emotional, not the rational, so much more important than the content of ideas is their presentation.

The leader will retain his influence as long as he helps the team achieve its goals. According to Freud, it is also important to create the illusion that the leader treats all members of the group alike: people want to submit to the leader if they feel that they have the same position in their relationship with the leader. Hence, Freud's theory notes the emotional disposition towards the leader by followers, as well as the importance of emotional influence by the leader. Neo-freudists E. Fromm and T. Adorno followed in this direction, and their refinements greatly broadened the understanding of the intrinsic motivation of the leadership drive.

A significant contribution to the modernization of the leadership problem was also made by European sociologists from the late 19th to the 20th century.

German philosopher and sociologist M. Weber singled out three types of leadership: traditional leadership, which relies on the mechanism of tradition, ritual, strength of habit; charismatic, which allows exceptional qualities of the leader himself, which he actually owns or who are attributed to him by his environment; rational-legal (democratic) leadership, which is based on the existing legal framework in society. If the first type of leadership is based on habit, the second on intelligence, then the charismatic type of leadership relies on faith and emotion, which can create a situation of blind worship of the masses, produce conditions, when individual qualities of a leader play a secondary role in shaping his charisma. Weber pays particular attention to the analysis of charismatic leadership. He defined this type of leader as a generator of renewal of society in times of crisis, because the charismatic helmsman and his authority are not connected to the past, capable of mobilizing masses to solve social renewal tasks. In relatively calm periods of development, rational and legal leadership that preserves historical traditions and implements necessary reforms is acceptable to the society [2, pp. 354-360, 420-432].

Representatives of this direction of leadership research are also Italian sociologists V. Pareto (introduced the

concept of "elite", formed the theory of the circulation of elites) and G. Mosca (introduced the concept of "political class"). They make generalizations about leadership as a social phenomenon: the consideration of the individual in its social capacity and its relationship to society, and the place and role of leadership in the functioning of society.

XX Art. has become a sometimes pluralistic concept of leadership. There are a number of theories in which the phenomenon of leadership is seen as an important mechanism for regulating the relations of actors in the political system – individuals, groups, institutions. First of all, it is the theory of personality traits, the essence of which is to explain leadership by the outstanding qualities of the face. Among the traits of the leader, her theorists (E. Bogardus et al.) highlight the keen mind, firm will, boiling energy, extraordinary organizational skills, the ability to please people and especially the willingness to assume responsibility, competence, as well as photogenicity, external attraction, oratory skills, etc. It is clear that, in a competitive environment, the psychological and social qualities that leaders really need are defined in order to take high positions. However, their diversity varies considerably, depending on the historical epochs and characteristics of the individual States of the world.

The idea of leadership, but depending on time, place, and circumstance, develops and validates the theory of situations. From the point of view of the situation, leadership qualities are relative: the behavior of the leader, his positions are suitable in one situation but not in others. The limitations of the theory lie in the fact that the leader's activities are insufficiently disclosed, his ability to turn the tide, the earlier to protect and exploit progressive tendencies.

These theories have their roots in the history of philosophy. The origin of the theory of traits can be seen in the writings of Plato, for whom the leader of the ideal state is the representative of one of three states – a ruler-philosopher, wise and just, free from material concerns, with a natural train to knowledge and with a love for truth. Such a leader creates a story. Situational theory is traced in the work of Aristotle and N. Machiavelli. Aristotle recognized the need to elect leaders because of their origin, material status, and good character (traits), but noted that the right form of state could only emerge when there was a "right" leader. Machiavelli's writings contain a series of rules-recommendations for the ruler, which include not only qualities worth developing, but also advice on how to behave according to the circumstances and how to build relationships with followers and enemies.

Theories of leadership that have developed since the middle of the 20th century. have some similarities with previous ones, and try to solve problems that have arisen before. These include the theory of believable roles of followers (W. Blanc, R. Stoddyll), exchange theory (E. Hollander) and transformational leadership theory (J. Burns). Whereas previously the main element of leadership was the personality of the leader, his traits, behavior, influence of the situation on activity, the first theory focuses its attention on followers, their relations with the leader. The exchange theory has much in common with the concept of a "social contract": in exchange for peace and security, the people give their power to the ruler. Hence, leadership is justified when it ensures such an exchange, otherwise people have the right to change the leader – an idea that was put forward by T. Hobbs and J. Locke. The theory of transformational leadership relates to the ideas of J.-J. Russo: The leader must be able to

change human nature, turn the individual into a citizen who would participate in decision-making.

Most modern leadership theories (relational, cognitive, and constructivist) represent the synthesis of their predecessors: they consider both the leader and his behavior, the situation in which his activities take place, and his relationships with his followers. Within the framework of relational theory, the aspect of decision-making is analyzed, the effect of different decisions on the desire of followers to support the leader. In this context, procedural fairness is more important for distribution. It is the will of people to submit (and then to support) to decisions that are based on the recognition of fairness in the decision-making process itself, rather than on their possible utility.

Scientists attribute this fact to the fact that people feel more able to assess the fairness of the decision-making procedure than to predict the consequences of decision-making. Generally, scholars point out, honest, unbiased leaders who are concerned about people's needs (and thus share the values of these people) are perceived as such that can ensure a fair decision-making process. Under such circumstances, the individual legitimizes the activities of the leader and voluntarily obeys him. This idea resonates with Freud's ideas of emotional affection for the leader.

Within cognitive theory, leadership is seen as a form of social cognition. In particular, the American researcher G. Gardner notes the important role of the leader's words, which then feed into whole stories. The main element of leadership is seen by the scientist in the creation and implementation of identity stories: leaders tell stories about "themselves and their groups, where they come from, where they go, what they fear, what they fight against and what they dream of" [8, pp. 14]. The main characters in these stories are the leader and followers. The stories are dynamic: over time they unfold and through the activities of the leader become real events.

Constructivist theory, also known as the group of implicit theories, focused on the study of people's perceptions of leaders (the "leadership scheme"). The American researcher R. Lord highlighted a number of traits of character with which a leader is often associated: competence, honesty, understanding, determination and education. The Lord's research has documented that people do form some generalized views of leadership, which are later judged by the leadership potential of strangers (prototypes of leadership). It is worth noting that the majority of onchans in this direction share the idea of Z. Freud.

С. М. Гейко, канд. філос. наук, доц.
Національний університет біоресурсів і природокористування України,
вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041, Україна,

О. Д. Лаута, канд. філос. наук, доц.
Національний університет біоресурсів і природокористування України,
вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041, Україна

ФІЛОСОФСЬКІ КОНОТАЦІЇ ФЕНОМЕНУ ЛІДЕРСТВА

Присвячено аналізу феномену лідерства у філософському дискурсі. Здійснено філософську ретроспективу становлення поняття "лідерство" як філософського феномену та його системний аналіз. Визначено філософські конотації феномену лідерства в динаміці соціально-політичних процесів сьогодення.

У сучасному суспільстві важливу роль відіграє правильно сформований імідж лідерів організацій, рухів тощо. Лідерство – універсальний за своєю природою феномен суспільного життя. Воно присутнє в будь-якій сфері людської діяльності, для існування якої потрібна стратифікація: виділення керівників і підлеглих, лідерів і послідовників.

У сучасній науці, за наявності спільності вихідних позицій, лідерство характеризується неоднозначно: як соціальні відносини домінування та підкорення у групі або організації (соціологія); як особливість постаті лідера та його вплив на інших (психологія); як ефективні й успішні інновації в бізнесі, домінування за показниками діяльності підприємства (економіка); як розробка бачення, прийняття рішень, наділення повноваженнями і спрямування діяльності людей на досягнення конкретних цілей (менеджмент); як процес взаємодії між людьми, під час якого наділені реальною владою авторитетні люди здійснюють легітимний вплив на суспільство, яке добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав (політологія).

Conclusion. Philosophical theories of the phenomenon of leadership, firstly as a form of power held by one person or group of persons; secondly as a social position. The development of modern leadership theories is not linear: some theories have been transformed into others, some continue to influence new theories. For a significant part of the theories that develop in the XXI century. Classical theorists, who analyzed the phenomenon of leadership behind these basic directions, were significantly influenced by the need to institutionalize leadership, to recognize one type of leader, (a just sage who gives a country laws saves it in difficult times) and the reorganization of political institutions.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арістотель. Політика ; пер. з давньогрец. та передм. О. Кислюка / Арістотель – К. : Основи, 2000. – 239 с.
2. Вебер М. Избранные произведения ; пер. с нем. / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
3. Карлейль Т. Герой. Почитание героев и героическое в истории. / Т. Карлейль // Теперь и прежде. – М. : Республика, 1994. – С. 6–199.
4. Макиавелли Н. Сочинения: Государь ; пер. Муравьевой Г. / Н. Макиавелли. – М. : ЗАО Изд-во "ЭКСМО-Пресс"; Х. : Изд-во "Фолио", 2001. Серия "Антология мысли". – 656 с.
5. Фрідріх Ніцше. По той бік добра і зла (Прелюдія до філософії майбутнього). Генеалогія моралі ; пер. з нім. А. Онишко / Ф. Ніцше. – Л. : Літопис, 2002.– 320 с.
6. Платон. держава ; пер. з давньогрец. Д. Коваль. – К. : Основи, 2000. – 355 с.
7. Фрейд З. Томас Вудро Вильсон. 28-й президент США: Психологическое исследование / З. Фрейд, У. Буллит. – М. : Прогресс, 1992. – 288 с.
8. Gardner H. Leading minds: An anatomy of leadership / H. Gardner. – N. Y. : Basic Books, 1995. – 416 p.

REFERENCES

1. Aristotel (2000). *Polityka [Polisy]*. Kyiv, Osnovy (In Ukrainian).
2. Veber, M. (1990). *Yzbrannyye proyzvedenyia [Selected works]*. Moscow, Prohress (In Russian).
3. Karleil, T. (1994). *Heroi. Pochytanye heroey u heroycheskoe v ystoriyy [On Heroes. Hero-Worship and the heroic in history]*. Moscow, Respublyka (In Russian).
4. Makyavelly, N. (2001). *Sochyneniya: Hosudar [The Prince]*. Moscow, ZAO Yzd-vo EKSMO-Press; Kharkov: Yzd-vo "Folyo" (In Russian).
5. Nitsche, F. (2002). *Po toi bik dobra i zla (Prelidiia do filosofii maibutnoho). Henealohiia morali [Beyond Good and Evil. Prelude to a philosophy of the future]*. Lviv, Litopys (In Ukrainian).
6. Platon. (2000). *Derzhava. [Republic]*. Kyiv, Osnovy (In Ukrainian).
7. Freud, S., Bullitt, W. C (1992). *Thomas Woodrow Wilson; Twenty-Eighth (28th) President of the United States: A Psychological Study*. Moscow, Prohress (In Russian).
8. Gardner, H. (1995). *Leading minds: An anatomy of leadership*. N. Y., Basic Books.

Received Editorial Board 18.10.20

Сутність лідерства розкривають його численні концепції та теорії, що склалися в історії філософії та соціальної філософії. Теоретики-класики намагалися досягнути та розробити ідеальні концепції лідерства. Сучасні дослідники аналізують не ідеали лідерства, а те, яким воно є насправді.

У межах філософського пізнання феномен лідерства може розглядатися, по-перше, як різновид влади, носієм якої є одна людина або група осіб; по-друге, як соціальна позиція, пов'язана із прийняттям рішень; по-третє, як вплив на інших людей.

Ключові слова: лідерство, лідер, основні теорії лідерства, типи лідерства, соціально-філософське дослідження.

С. Н. Гейко, канд. филос. наук, доц.
Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины,
ул. Героев Оборона, 15, г. Киев, 03041, Украина,

Е. Д. Лаута, канд. филос. наук, доц.
Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины,
ул. Героев Оборона, 15, г. Киев, 03041, Украина

ФИЛОСОФСКИЕ КОННОТАЦИИ ФЕНОМЕНА ЛИДЕРСТВА

Статья посвящена анализу феномена лидерства в философском дискурсе. Осуществляется философская ретроспектива становления понятия "лидерство" как философского феномена и его системный анализ. Определяются философские коннотации феномена лидерства в динамике социально-политических процессов современности.

В современном обществе важную роль играет правильно сформированный имидж лидеров организаций, движений и т. д. Лидерство – универсальный по своей природе феномен общественной жизни. Он присутствует в любой сфере человеческой деятельности, для существования которой нужна стратификация: выделение руководителей и подчиненных, лидеров и последователей.

В современной науке, при наличии общности исходных позиций, лидерство характеризуется неоднозначно: как социальные отношения доминирования и подчинения в группе или организации; как особенность фигуры лидера и его влияние на других (психология); как эффективные и успешные инновации в бизнесе, доминирование по показателям деятельности предприятия (экономика); как разработка видения, принятие решений, наделение полномочиями и направление деятельности людей на достижение конкретных целей (менеджмент); как процесс взаимодействия между людьми, в ходе которого наделенные реальной властью авторитетные люди совершают легитимное влияние на общество, которое добровольно отдает им часть своих политико-властных полномочий и прав (политология).

Сущность лидерства раскрывают его многочисленные концепции и теории, сложившиеся в истории философии и социальной философии. Теоретики-классики пытались понять и разработать идеальные концепции лидерства. Современные исследователи анализируют не идеал лидерства, а то, каким оно есть на самом деле.

В рамках философского познания феномен лидерства может рассматриваться, во-первых, как разновидность власти, носителем которой выступает один человек или группа лиц; во-вторых, как социальная позиция, связанная с принятием решений; в-третьих, как влияние на других людей.

Ключевые слова: лидерство, лидер, основные теории лидерства, типы лидерства, социально-философское исследование.

УДК 930.85(477)"9/15":930-051"18"

І. Г. Адамська, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна
iryna.adamska@gmail.com

ОБРАЗ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ДОБИ НА СТОРІНКАХ "ЧТЕНИЙ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА ЛЕТОПИСЦА"

Историчне товариство Нестора Літописця у другій половині XIX – першій половині XX ст. займалось вивченням історії та культури України. Із 1888 р. почав регулярно виходити часопис товариства – "Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца". Мета цієї статті – виявлення проблем з історії культури X–XVI ст¹, які цікавили членів Историчного товариства Нестора Літописця та виносилися ними на сторінки часопису. Аналіз тематики праць учених, систематизація їхніх оцінок та інтерпретацій проблем культури дають змогу визначити роль, що надавалася середньовічній культурі українських земель у розвитку самобутності цієї території. Водночас акцентується саме на визначенні комплексу тем з історії культури, які стали предметом історичного, а частково і суспільно-політичного дискурсу другої половини XIX – початку XX ст. завдяки їхньому розгляду на сторінках часопису. З'ясовано, що з другої половини XIX ст. учені все частіше звертались до давніших, аніж період козаччини, тем, щоб розкрити культурну самобутність "південноруських земель", виявити місцеві традиції та визначити іноземні впливи. Для цього дослідники звертались до вивчення пам'яток писемності та творів літератури, проводили дослідження з історії релігій, виявляли та аналізували мистецькі пам'ятки періоду Середньовіччя та раннього Нового часу, вивчали міжнародні культурні зв'язки Русі.

Ключові слова: культура України, Середньовіччя, Историчне товариство Нестора Літописця, історіографія XIX ст.

Постановка проблеми. У XIX ст. популярності набуває дослідження археографічних, археологічних, архітектурних, етнографічних пам'яток. Цим почав займатися створений у 1835 р. Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві, з 1843 р. – Тимчасова комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі. Збиранням творів мистецтва та заснуванням музею займалися члени створеного у 1897 р. Київського товариства старожитностей і мистецтв. А в 1910 р. виникло Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, яке мало не тільки вивчати пам'ятки культури, але й організувати їх збереження, реставрацію та охорону [7; 62; 63; 66]. З другої половини XIX ст. до подібної роботи активно долучалися історичні та церковно-археологічні

товариства. Историчне товариство Нестора Літописця, створене у 1872 р., не було виключенням. Його члени також займалися пошуками та вивченням різних пам'яток культури. Результати досліджень вони публікували у спеціалізованих періодичних виданнях та у вигляді окремих праць, а з 1879 р. почали також видавати власний часопис – "Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца" (далі – "Чтения...").¹

Аналіз досліджень і публікацій. Загальну інформацію про створення та діяльність Историчного товариства

¹ До уваги бралися праці, присвячені X–XVI ст. Верхня межа виходить за межі Середньовіччя, але водночас охоплює лише невелику частину ранньомодерного періоду, у зв'язку з чим у назві другий етап не відображено.

тва Нестора-літописця подали вже його сучасники. Так, В. С. Іконніков включив коротку інформацію про товариство до своєї праці "Досвід російської історіографії" [20, с. 304–305]. Очоливши товариство у 1899 р., М. П. Дашкевич опублікував велику та ґрунтовну характеристику його діяльності за попередні 25 років [10]. Особливу увагу привертає також стаття Л. І. Нестроєва, опублікована у виданні Історичного товариства при Імператорському Санкт-Петербурзькому університеті [48, с. 124]. Дослідник детально проаналізував діяльність товариства, зробивши між іншим підрахунки виступів у період від заснування до 1890 р. та розподіливши їх за тематикою. Зокрема, ним відзначалось, що історії "Малоросії та півдня Росії" присвячено 39 % всіх виступів (167 повідомлень), з них 37 стосувалися періоду до XVI ст. Варто зауважити, що до 1888 р. через фінансові труднощі товариство не видавало наступні книги свого друкованого органу. Виступи публікувалися як окремі праці або в періодичних виданнях інших установ. До того ж навіть після відновлення "Чтений..." не всі доповіді публікувалися повністю.

У радянський період товариство продовжувало функціонувати до 1931 р. До того ж часу його історію вивчали. Стаття Г. П. Житецького про організацію та діяльність Історичного товариства Нестора Літописця, опублікована у 1929 р., стосувалася ще діючої організації [16]. Подальші наукові розробки здійснювалися в еміграції. Опублікувавши в "Українському історичному" у 1975–76 рр. розгорнуті матеріали свого дослідження, С. П. Наріжний продовжив традицію детального опису процесу створення та діяльності історичного товариства [45].

Натомість починаючи з кінця 1980-х рр., коли вивчення даної тематики знову активізувалось в Україні, роботи мали й більш проблемний характер. Захищено було декілька дисертацій, безпосередньо присвячених діяльності товариства, зокрема М. П. Колесником [23], Л. В. Губицьким [8], Л. Б. Кругловою [26]. Ці дослідники, а також Н. Г. Ковпаненко, С. П. Стельмах, О. З. Медалієва, Л. Д. Федорова та інші проаналізували вклад товариства у розвиток археографії, джерелознавства, пам'яткоохоронної діяльності, історичної науки в цілому, його роль в українському національному відродженні [22; 24; 25; 44; 58; 61]. Добре вивченими є біографії окремих діячів українського національного відродження, істориків цієї доби та їхні праці. При цьому вчені опрацювали та проаналізували й дослідження членів товариства. Найбільше уваги звертали на роботи, присвячені XVII–XIX ст., особливо які стосувалися козаччини, а також різних аспектів історії Московської держави та Російської імперії. В той час як повідомлення, присвячені періоду Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського та Королівства Польського, більше цікавили в контексті вивчення пам'яткоохоронної діяльності товариства. Матеріали, опубліковані на сторінках "Чтений..." у 1879–1914 рр., дають можливість проаналізувати тематику та систематизувати дослідження вчених щодо розвитку культури українських земель середньовічної доби, з'ясувати, яким темам приділялось найбільше уваги в київському науковому осередку, а отже, що актуалізувалось та виносилося вже не тільки для наукового обговорення, але й ставало частиною публічних дискусій.

Мета статті. Саме в XIX ст. історію культури та окремих її елементів – мови, релігії, а також мистецтва – вже сприймають не просто як даність, але часом і як елемент політики пам'яті. При цьому діячі українського національного руху, в умовах неможливості боротьби за незалежність, зазвичай розглядали боротьбу за культурну автономію як головний фронт. Культурну са-

мобутність українських земель зрозуміло що обґрунтували з використанням історичного матеріалу. У другій половині XIX – на початку XX ст. зацікавленість істориків та дослідників культури все частіше йде глибше у віки, аніж період козаччини (хоча цій добі й надалі приділяли значну увагу). Метою даної статті є виявлення проблем з історії культури X–XVI ст., які цікавили членів Історичного товариства Нестора-літописця і виносилися ними на сторінки часопису. Аналіз тематики праць вчених, систематизація їхніх оцінок та інтерпретацій проблем культури дасть змогу визначити роль, що надавалась середньовічній культурі українських земель у розвитку самобутності даної території. При цьому акцент робитиметься саме на визначенні комплексу тем з історії культури, які стали предметом історичного, а частково і суспільно-політичного дискурсу другої половини XIX – початку XX ст., та на формуванні дослідниками образу культури України середньовічної доби на сторінках часопису.

Виклад основного матеріалу дослідження. "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" друкувалися починаючи з 1888 р. щорічно. Наклад становив від 200 до 600 екземплярів. Основним місцем розповсюдження видання був Київ, хоча згодом придбати часопис можна було і в Санкт-Петербурзі. Перша книга, видана у 1879 р., ще не мала чіткого поділу. В ній фактично коротко віддзеркалювалася наукова діяльність товариства за 1873–1877 рр. Натомість другу і подальші книги ділили на відділи: у першому розміщували інформацію про товариство, про проведені засідання та у скороченому вигляді публікували виголошені доповіді; у другому відділі друкували повні тексти відібраних повідомлень та проведених членами товариства студій; у наступних відділах (кількість могла бути різною) і додатках публікували тексти джерел, інформацію про проведені польові дослідження, а також аналіз представлених матеріалів і бібліографії. Із загальної кількості представлених у "Чтениях..." матеріалів близько 20 % було присвячено вивченню становища та розвитку українських земель у X–XVI ст.¹. Низка цих матеріалів стосувалась проблем культури.

Враховуючи підвищений інтерес дослідників до джерелознавчих студій, характерний для тогочасного позитивістського підходу, активно опрацьовувалися пам'ятки писемності з метою вивчення розвитку мови. Дослідження мовної ситуації на українських землях взагалі було актуальною і важливою проблемою тоді, тож зрозуміло, що цікавило воно і членів товариства [21]. Виявлені мовні особливості окремих регіонів Давньої Русі були важливими при формуванні образу культури й історії українських земель та створювали нові аргументи для ведення суспільно-політичних дискусій.

Загальний огляд рукописів XI–XVII ст. здійснив Петро Володимирович Владимиров [4], зазначивши особливості мови та правопису кожного з них, історико-літературну цінність творів, надавши інформацію про розповсюдженість книжності. У пам'ятках писемності XI–XIV ст. південно-західної Русі автор вирізняв київські, галицько-волинські та західноруські особливості, а в текстах XV–XVI ст. – західноруські та південноруські.

Дослідники вивчали й окремі пам'ятки писемності. Мовний аналіз двох Євангелій другої половини XIII ст. з південної Галичини та Молдавії чи Буковини здійснив Олексій Іванович Соболевський [55], зазначаючи, що перше написано церковнослов'янською мовою руського ізводу, а друге – середньоболгарського. При дослідженні мовних особливостей творів XVI–XVII ст., напи-

¹ Підраховано автором за "Чтениями..." (1879–1914).

саних на західноруському наріччі або перекладених на нього, він відзначав наявність в текстах полонізмів, малорусизмів або церковнослов'янїзмів [56].

Вивчення мови мало й ще одну мету – підтвердження чи спростування теорій про походження населення тих чи інших територій, князівських родів, назв. Підіймалися теми складу населення Київщини у XIV–XVI ст. та приналежності населення і князів Болохова. Зазначені проблеми викликали гостру дискусію, що відобразилась на сторінках "Чтений...". Порівнюючи мову мешканців Галицько-Волинської землі та Київського регіону в XIV–XV ст., Олексій Іванович Соболевський стверджував, що у Києві в цей час і раніше було поширене великоруське наріччя [57]. На думку вченого, тільки в XV ст. на Київщині з'явилось населення, яке прийшло з Поділля, Волині та Галичини і говорило малоруським наріччям. Таке твердження вченого піддали критиці інші члени товариства. Про необхідність залучення ширшої джерельної бази для аналізу ситуації говорили Степан Тимофійович Голубев та Федір Герасимович Міщенко, а Володимир Павлович Науменко до цього додавав потребу розробки методу вивчення письмових джерел. Різницю між галицьким та волинським наріччям і тим, що поширено було на Київщині в XV ст., вбачав Павло Гнатович Житецький. Проте дослідник підкреслював панування і у Галичі, і в Києві до XII ст. малоруського наріччя. Відсутність історичного підґрунтя теорії колонізації Києва та околиць зазначали Володимир Боніфатійович Антонович [1] та Микола Павлович Дашкевич [11]. Останній також проаналізував письмові джерела, на які спирався Соболевський, та стверджував, що вони говорили скоріше проти концепції вченого. Натомість Іван Андрійович Линниченко, досліджуючи постать Юрія II та його прихід до влади, зазначав, що вже у першій чверті XIV ст. слово Малоросія почало використовуватися щодо Галіції [38].

Одним з найбільш проблемних питань історії, яке підіймалося на сторінках "Чтений...", було походження назви "Русь" [19; 27; 52]. Найпопулярнішою була скандинавська теорія. Проте члени товариства наводили докази на користь концепції її грецької та слов'янської генези, відкидаючи при цьому германську. Дискусійним залишалось й походження імені Олег [52], якому, на відміну від інших імен перших руських князів – скандинавських, приписували слов'янські корені.

Існувало кілька теорій і щодо походження населення Болоховської землі. Основні з них проаналізував Микола Павлович Дашкевич [12; 15]. Теорію Антонія Степановича Петрушевича та його прихильників про румунське походження мешканців цієї території він відкидав. Критикував вчений і теорію Миколи Михайловича Карамзіна, розроблену в подальшому Рафаїлом Володимировичем Зотовим і Матвієм Кузьмичем Любавським, про спорідненість болоховських князів з князями чернігівськими. Натомість, на думку Дашкевича, досить вірогідним було існування туземних князів. Він також зазначав можливість їх виборності. Про ймовірність тюркського походження говорив Никандр Васильович Молчановський, але Дашкевич, підтриманий Антоновичем, із нею не погоджувався.

Окрім дослідження мови різних територій України в середньовіччю та на початку ранньомодерної доби, висунення відповідно до отриманих результатів концепцій походження населення і влади вчені займалися вивченням давніх літературних творів як пам'яток культури. Особливу увагу приділяли "Слову о полку Ігоревім", зокрема його походженню, можливим іноземним впливам, значенню [2; 14; 41; 46]. Ще один твір – "Служба святим мученикам Борису і Глібу", який відносився до

давньоліричної поезії, проаналізував Петро Васильович Голубовський та дійшов висновку, що місцем його складання був Вишгород або Київ [6]. Витоки особливої літературної форми південноруських земель дослідники вбачали у народній творчості. Вивчаючи її, члени товариства визначали походження билин, аналізували їх зміст [39; 9]. На одне із засідань було навіть запрошено відомого оповідача – Трофима Рябініна.

Вивчалася також середньовічна історична література, зокрема літописи та їхні складові – сказання і повісті, які зображували історію руського народу [65]. При цьому підкреслювалася первинність сказань у порівнянні зі зводами літописів, говорилося про різницю стилю творів з різних регіонів. Історією інших народів, як відзначав Володимир Павлович Науменко, почали займатися пізніше. Дослідник вказував на можливість складення в XVI ст. хронографу південноруського ізводу [47]. Зіставлялися також твори візантійських і руських авторів. Так, Пилип Олексійович Терновський порівнював "Хроніку" Георгія Амартола з "Повістю минулих літ" Нестора, відзначаючи, зокрема, різне їх ставлення до книжкового вчення. Якщо Нестор позитивно говорив про науку, то Амартол вказував на шкоду, яка проявляється в ересях та лженауці [60].

Стародавні рукописи досліджувалися не тільки як пам'ятки писемності, але й як витвори мистецтва. Художнє оформлення "Ізборника" Святослава та Київського псалтиря XI ст. проаналізував Григорій Григорович Павлуцький [50], звертаючи увагу на зображення триголових храмів. Дослідження творів літератури (починаючи з мовного аналізу та закінчуючи художнім оформленням), що походили з українських земель, обговорення зазначених тем на засіданнях товариства і подальша публікація у збірці праць – все це дало змогу в подальшому аргументовано говорити про витоки та перші етапи формування української культури.

Релігію, ще один важливий елемент культури, також активно досліджували члени товариства, а результати висвітлювали на сторінках "Чтений...". Сприяло цьому як велике значення релігії у державному житті та повсякденні населення Російської імперії, так і важлива дата – 900-та річниця хрещення Русі. Її відсвяткували у 1888 р. Члени товариства, досліджуючи церковну проблематику, перш за все звертали свою увагу на хрещення Володимира та Русі в цілому, на перебування в Києві митрополита Михаїла, але також на розповсюдження інших релігійних течій на Русі.

Найбільше уваги, звичайно, приділили першій проблемі. У випущеній в 1888 р. книзі "Чтений..." весь другий розділ був присвячений хрещенню та подіям навколо нього [3; 54; 64]. Враховуючи актуальність теми та задля ширшого розповсюдження, цю частину часопису опублікували також окремо у вигляді брошури. Ювілейні статті підготували Олексій Іванович Соболевський, Михайло Миколайович Бережков та Федір Якович Фортинський. Вони проаналізували інформацію стосовно життя та діяльності Володимира, опублікували пам'ятки давньоруської літератури, йому присвячені, та свої коментарі до документів, але найбільші дискусії розгорілися навколо питання року хрещення як самого Володимира, так і Русі. Не погоджувався із Соболевським Володимир Зенонович Завітневич [17; 53], який відносив хрещення Володимира до 987 р. Дискусія вчених, враховуючи святкування, була настільки важливою, що вони продовжили її на сторінках журналу Міністерства народної освіти.

Ще одне дискусійне питання, пов'язане з розвитком християнської церкви за володарювання Володимира, яке зацікавило дослідників, – це гіпотеза про перебу-

вання у Києві в ті часи митрополита Михаїла, мощі якого зберігалися у Києво-Печерській лаврі. Проте вчені Олексій Степанович Павлов та Петро Гаврилович Лебединцев проаналізували існуючі матеріали та зійшлися на думці про неможливість такого, а першим митрополитом вони визнали Леона [30; 32; 49].

Окрім розповсюдження греко-християнської віри на Русі, дослідників цікавило й поширення римської церкви. Один з найвідоміших спеціалістів з церковної історії, професор Київської духовної академії Олександр Дмитрович Воронов розкривав в своєму дослідженні діяльність латинських проповідників на території Русі в X–XI ст. [5]. На думку автора, саме через відсутність їх значного впливу на цій території не було і гострої боротьби між православ'ям і католицизмом. Проте прихильники останнього навіть мали свої храми. Про наявність дерев'яного католицького храму в Києві ще до 1240 р. говорив Андрій Володимирович Стороженко. Він же проаналізував відкриття та функціонування латинських храмів у Києві в XIII–XIX ст. [59], особливу увагу приділяючи найбільш дискусійному – ранньому – періоду.

В окрему проблему виділяли "іудейську пропаганду" в X–XII ст. [43]. Аналізуючи діяльність юдеїв та їхні взаємини з Володимиром, Іван Гнатович Малишевський зазначав відсутність впливу цього віровчення на князя. Певний інтерес же Володимира до нього автор пояснював лише метою припинити розповсюдження як цієї, так й інших небажаних релігійних течій у Києві.

Ширення протестантизму, а саме соцініанства, в XVI та XVII ст. територією Русі дослідив Орест Іванович Левицький [35]. Як відзначав вчений, завдяки практичній діяльності соцініан, спрямованій не тільки на проповідання, але й на розповсюдження освіти, вони мали значний вплив у південній та західній Русі. Перекладений ними Новий Заповіт був популярним серед населення. Рационалістичне протестантське вчення добре закріпилося на цій території аж до XVII ст. Прихильниками соцініан стають представники відомих шляхетських родів, як, наприклад, Юрій Немирич на Київщині. А на Волині, на думку вченого, соцініанство "загрожувало" навіть православ'ю.

Як бачимо, річниця хрещення Русі та прийняття християнства східного зразка простимулювала проведення досліджень й з історії інших релігійних течій України, зокрема римо-католицької церкви, протестантизму, юдаїзму. Опубліковані в рік святкування 900-річного ювілею, вони мали підкреслювати значення східного християнства для розвитку цих територій, але фактично привертати увагу до релігійної та культурної різноманітності українських земель. Зібрані на сторінках одного часопису повідомлення давали змогу читачеві ознайомитися як із ширенням християнства східного обряду на українських землях, так і з історією інших релігійних течій та їхнім впливом на культурний розвиток зазначених територій.

Досліджуючи пам'ятки культури, члени товариства велику увагу приділяли виявленню, а потім і охороні археологічних пам'яток, творів образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва. У 1898 р. на сторінках "Чтений..." опублікували розроблену членами товариства "Програму для збирання відомостей про старожитності" [61]. Нею передбачався збір даних про первісні, історичні та церковні старожитності, зокрема різноманітні споруди (як світські, так і сакральні), урочища, рештки укріплень, скульптури та різьблення, твори монументального і станкового живопису, декоративно-прикладного мистецтва, старовинні музичні інструменти, монети, книги, карти, речі домашнього вжитку тощо. Але й до моменту розробки правил збору та опису чле-

ни товариства займалися пошуковими роботами. Про старожитності середньовічного та початку ранньомодерного часу було відомо не так багато, як про ті, що походили з XVII–XVIII ст. Та й збереглися вони на той момент не найкраще, а отже, в основному займалися їх виявленням, досліджувалися скоріше їх рештки чи основи перероблених в пізніші часи творів.

Враховуючи підвищений інтерес до церковної історії та відносно непогану збереженість сакральних пам'яток, члени товариства значну увагу приділяли виявленню та дослідженню окремих православних святинь X–XVI ст., намагалися з'ясувати по рештках особливості будівництва та оздоблення церков.

Петро Олександрович Лашкарев на засіданні товариства у березні 1873 р. зазначав, що пам'ятки "київської давнини" нечисленні, часто перебудовані чи зруйновані, проте мають надзвичайно велике значення, а тому потребують детального вивчення [28]. Він дослідив Предтечинську церкву, прибудовану на той момент до центральної лаврської церкви. Дослідник відзначив мініатюрність та незвичайність споруди, не дивлячись на її суворо візантійський план – була квадратною, чотиристоронньою і мала три апсиди на схід. Лашкарев дослідив кладку зовнішньої стіни і дійшов висновку, що вона збереглась з давніх часів, не дивлячись на пізніші перебудови і добудови навколо.

Доводив Лашкарев і стародавність Троїцько-Кирилівської церкви Києва. Будівництво її дослідник приписував князю Всеволоду Ольговичу, що князував у Києві в 1138–1146 рр. Вчений детально аналізував всі архітектурні деталі споруди, виділяючи стародавні та пізніше добудовані. Проте, на його думку, план, пілястри, кладка, фрески та написи, які вціліли, свідчили про її приналежність до XII ст. При цьому фрески вже на той момент були забілені та потребували реставрації.

Про деякі споруди було відомо значно менше. Проте, використовуючи навіть уривчасті відомості, вченим вдавалось відновити інформацію про будівлі, їх розташування та планування. Так, Петро Гаврилович Лебединцев намагався визначити місце розташування Дмитрівського монастиря в Києві та простежити його розвиток [29]. Він представив відомі з літописів історичні факти про заснування Дмитрівської церкви, яку в XII ст. перейменовували на церкву Св. Петра. Дослідник доводив, зіставляючи археологічні матеріали, дані про планування давнього Києва та письмові джерела, що Дмитрівський монастир розташовувався не на Клові, а на Михайлівській горі.

Подібні дослідження здійснював Іван Гнатович Малишевський. Він вивчав церкву та ікону святої Богородиці під назвою "Пирогощі" [42]. Аналізуючи літописні свідчення та дані зі "Слова о полку Ігоревім", вчений приходив до висновків, що церква була кам'яна, велика за розміром (адже зводилась близько чотирьох років, що збігається з термінами будівництва інших великих церков Русі) і створена для торговельного і ремісничого населення Києва (звідси й розташування на Подолі біля торговища).

Досліджувались не тільки архітектурні особливості, але й внутрішнє оздоблення споруд та святині. При вивченні ікони Богородиці Пирогощі Малишевський зазначав, що вона була привезена разом із Вишгородською іконою з Цареграду та являла собою також копію важливої цареградської ікони, хоча й не такої видатної, як Одігітрія. Досліджував він і генезис назви ікони й церкви, подальшу їх долю. Лебединцев також вивчав походження іконостасів на прикладі Софійського храму Києва [31]. Він схилився до думки, що сюжети на іконостасах виводилися від запрестольних зображень. Підтвердженням

цього слугували алтарні зображення Софійського собору, сюжети яких були ідентичними з тими, які розміщували на іконостасах пізніше. Вчений доводив, що до XVI ст. існували лише віттарні перегородки, про що свідчили письмові дані та знайдені рештки, які потім еволюціонували в іконостас. Лашкарев же зауважив, що можливим є походження самого іконостасу, а не тільки зображень, від запрестольної перегородки.

Здійснювалися дослідження й поза межами Києва. Об'їзд Поділля з метою виявлення старожитностей у 1901 р. здійснив Юхим Йосипович Сіцінський [51]. Проте більшість знайдених і задокументованих ним старожитностей відносилась до XVII–XVIII ст. Виключенням був скальний монастир та печерний храм біля с. Бакота Ушицького повіту, який ще в 1891–1892 рр. досліджував Володимир Боніфатійович Антонович та виявив там, окрім залишків споруд, фрески та деякі предмети церковного вжитку.

Залишків світських будівель пізньосередньовічної та ранньомодерної доби було ще менше. Вчені збирали дані про місце їх розташування, план (в разі повної руйнації) та архітектурні особливості. До цієї категорії в основному належали замки. Кілька місцевостей, де були замки в XVI ст., – у Барі, Жванцю, Паневцях, Сатанові, Ярмолинцях, – також описував після своєї подорожі в 1901 р. Сіцінський. Часто це були лише земляні насипи, іноді ще й руїни стін і башт, які свідчили про місце розташування і план замку. Так, дослідник встановив, що у Барі споруда мала форму квадрата з п'ятикутними та чотирикутними виступами на кутах і трикутним – на стороні, що виходила до річки, у Жванцю – форму п'ятикутника зі стороною, що дорівнювала приблизно 85 метрам, у Паневцях – прямокутника, у Сатанові – неправильного п'ятикутника, у Ярмолинцях – рівнобедреного трикутника.

Розкопками на місці літописного Городця (Вигурівщина, тепер в межах Києва), а в подальшому, з XV ст., – замку князя Семена Олельковича, займався Володимир Зенович Завитневич. Дослідник встановив місцезнаходження окопу та з'ясував форму городища – правильне півколо [18].

Луцький замок XIV ст. досліджував Орест Іванович Левицький. При цьому, вивчаючи старожитності, він зазначав, що більшість пам'яток давньоруського часу, що були на цій території, не збереглася. Вчений зібрав інформацію про такі давні православні пам'ятки, як Дмитрівська (з XII ст.) та Іоанно-Богословська (з XIV ст.) церкви. На кінець XIX ст. вони були повністю розібрані. З досліджень Левицького відомо, що Дмитрівська церква, заснована князем Мстиславом Володимировичем Мономахом, існувала ще до середини XIX ст. в майже первісному вигляді, "утримуючи на своїх стінах давні фрески та орнаменти" [34]. Кам'яний кафедральний храм св. Іоанна Богослова розташовувався, за його дослідженнями, на невеликій площі всередині замку. Перші згадки про святиню відносилися до XIII ст., але більшість відомостей походила вже з XVI ст., коли собор був досить багатим, але при цьому залишався невеликим, однокупольним [33]. В напівзруйнованому стані знаходилися замкові споруди литовської і польської доби, зокрема укріплення: стіни головного замку, які в плані давали неправильне коло, з тричотириповерхові башти та стіни околного замку, що утворювали простір у формі видовженого полукола. Мало історичних даних було про луцьку синагогу. За переказами, її заснували в XV ст. в межах околного замку. Недалеко від неї розташовувалися фундаменти можливого "палацу" Вітовта та прибудованого пізніше доміканського костюлу.

Пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва, віднайдені та досліджені членами товариства, важливі не тільки в контексті розвитку пам'яткоохоронної діяльності. Виявлення і систематизація археологічних матеріалів з території України, опис пам'яток та подальше обговорення і публікація інформації про проведені дослідження ставали, як і вивчення вищезазначених тем, важливим кроком до утвердження думки про особливість культурного розвитку українських земель вже з епохи Середньовіччя. Здійснені вченими дослідження давали змогу простежити розвиток мистецтва на території України, виявити іноземні впливи та регіональні особливості архітектури та живопису, визначити рівень культурного розвитку Русі та порівняти його з іншими країнами Європи. Важливими в цьому контексті є також дослідження вчених, що стосувалися міжнародних культурних зв'язків Русі.

У товаристві виникали дискусії з приводу характеру культурних взаємин з іншими країнами і територіями, що відобразилось на сторінках "Чтений...". Культурні зв'язки простежували дослідники в контексті вивчення шлюбних союзів руських княжих родів. Відносини з іноземними родами, які було встановлено впродовж X–XIII століть, досліджував Іван Гнатович Малишевський [40]. Дослідник зазначав, що вони свідчили про ставлення Русі до інших країн та народів, при цьому не тільки політичне, але й "віросповідне та культурне". Малишевський виділив шість груп впливових іноземних родів, з якими заключалися союзи: скандинавські, грецькі, слов'янські (польські та чеські), західноєвропейські (німецькі та французькі), половецькі та кавказькі. Як зазначав вчений, на початку переважали саме зв'язки з північноскандинавськими родами, що свідчило, на його думку, про скандинавське походження руських князів та їх тісний культурний зв'язок.

Враховуючи актуальність дослідження історії церкви в той період, релігійне питання розглядали й у міжнародному контексті. Зокрема, у травні 1882 р. Микола Павлович Дашкевич доповів про зв'язки Данила Галицького з Римом [13]. Вчений спростовував думку, що Данило Романович Галицький почав першим шукати і налагоджувати зв'язки з апостольською столицею. На цьому базувалась аргументація тих, хто вважав, що саме при Данилі Галицькому відбулася перша "південно-руська унія". Дашкевич заперечував подібні твердження, говорив про ініціативу Риму, а позицію Данила Галицького оцінював як тактовну й обережну. З доповненнями виступили інші члени товариства, зокрема Петро Васильович Голубовський, Іван Гнатович Малишевський та Іван Андрійович Линниченко.

У цілому Линниченко, готуючи монографію "Взаємні відносини Русі та Польщі", приділяв увагу й питанню русько-польських культурних відносин. Окремі матеріали були опубліковані в "Чтениях..." [36]. Він дослідив відомі за літописами польсько-руські шлюбні союзи. Линниченко пояснив, які історичні події їх спонукали, та проаналізував значення таких зв'язків. При цьому дослідник зазначав, що ініціатива заключення союзів йшла найчастіше з Польщі, а пов'язувалися, як правило, з найсильнішими княжими гілками. Проте політичне значення такі союзи мали менше, ніж на заході Європи. Щодо культурного взаємовпливу, то перш за все розглядалось питання віросповідання. Линниченко вказував на те, що зміна релігії не була обов'язковою умовою шлюбу з західними християнами в перші часи удільно-вічового періоду. Узагальнюючи дані про економічні та культурні взаємини Русі та Польщі, Линниченко прийшов до висновку, що "Русь не тільки не піддавалась культурному впливу Польщі, як країна порівняно

більш культурна, але й сама впливала на Польщу в торгівлі, промисловості, архітектурі, живописі та карбуванні монет, будучи посередником між нею та Візантією" [37]. Не всі присутні погодились з аргументацією вченого. Зауваження до його повідомлення висловили Володимир Боніфатійович Антонович, Микола Павлович Дашкевич, Феофан Гаврилович Лебединцев. Не дивлячись на суперечність теорії, сам факт її появи заслуговує на увагу, адже вона є спробою показати та довести значущість культури Русі в міжнародному контексті. Щоправда, не можна забувати, що в інтерпретаціях Линниченка українська культура розвивалася у єдності з російською, хоча він і визнавав існування місцевих культурних традицій.

Ознайомлення читачів із різними теоріями щодо культурних взаємин Русі із сусідніми державами та народами, які виникали в науковому середовищі, було важливим для подальшого утвердження ідеї самобутності та давньої історії культури українських земель. Проаналізувавши міжнародні культурні зв'язки, вчені найчастіше сходились на думці про високий рівень культурного розвитку Русі і намагались це підкреслювати всіма новими аргументами.

Висновок. Дослідженням історії культури X–XVI ст. займалась низка членів Історичного товариства Нестора-літописця. У другій половині XIX ст. вчені все частіше звертались до давніших, аніж період козаччини, тем, щоб розкрити культурну самобутність "південноруських земель". Деякі ж шукали аргументи, щоб показати зв'язок цих територій з Московською державою. Для цього аналізували тексти стародавніх пам'яток писемності і намагались використати отримані дані з розвитку мови задля підтвердження "великоруських" культурних впливів. Проте більшість дослідників, які брали участь у засіданнях товариства, не погоджувались з такою теорією і все ж захищали самобутність культури. Аналіз текстів літературних пам'яток, походження окремих слів, князівських імен, мови населення приводив вчених до висновків про значні місцеві традиції, які ставали основою, та різноманітні іноземні впливи, як, наприклад, скандинавські, тюркські, польські. Запозичення, що були виявлені, інтерпретувалися як формування багатоманітності мови і культури. Важливою в цьому контексті була ще одна проблема – релігійна ситуація. Дослідження з історії релігії актуалізувалися через 900-ту річницю хрещення Русі. І хоча вчені у більшості розкривали на сторінках "Чтений..." саме різні аспекти прийняття християнства східного зразка та його розвитку на цій території, проте увагу звернули й на інші релігійні течії. Цікавили дослідників теми, пов'язані з розвитком римо-католицької церкви та юдаїзму на Русі, з появою та ширенням протестантизму в формі соцініанства, що також свідчило про різноманітність культури. Важливою сферою діяльності товариства було збирання відомостей про мистецькі пам'ятки та розробка процедури їх відновлення і збереження. Дослідники підкреслювали значущість виявлення та аналізу пам'яток періоду Середньовіччя, адже вони збереглися найгірше. Перш за все звертали увагу на сакральне будівництво та ікони, що уціліло краще. Наступна група пам'яток – це світське будівництво, зокрема замки та укріплення. Досліджуючи зазначене, вчені виявляли самобутні елементи мистецького розвитку та можливі іноземні впливи. Доповнювало і розширювало цю тему вивчення міжнародних культурних зв'язків Русі. При цьому особливу увагу звертали на шлюбні союзи, зв'язок економічних і культурних взаємодій, релігійний чинник міждержавних відносин. Дослідники відзначали високий рівень розвитку середньовічної культури українських

земель і намагались це доводити різноманітними аргументами. Всі перелічені проблеми історії культури та дискусії науковців навколо них ставали доступними зацікавленій публіці завдяки їх публікації на сторінках "Чтений...". Існування часопису сприяло ширенню відомостей про регіональні особливості культури українських земель, про етапи формування її самобутніх рис.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В. Б. Несколько данных о населении Киевской земли в XVI в. / В. Б. Антонович // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца (далее – ЧИОНЛ). – 1888. – Кн. 2. – С. 225–227.
2. Багалий Д. И. "Слово о полку Игореве", как литературный памятник Северной земли / Д. И. Багалий // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 160–162.
3. Бережков М. Н. Святой Владимир – строитель городов / М. Н. Бережков // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 69–91.
4. Владимиров П. В. Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVII ст. / П. В. Владимиров // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн. 4. – С. 101–103.
5. Воронов А. Д. О латинских проповедниках на Руси Киевской в X и XI веках / А. Д. Воронов // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 1–21.
6. Голубовский П. В. Служба свв. мученика Борису и Глебу в Иваницкой минее 1547–1579 гг. / П. В. Голубовский // ЧИОНЛ. – 1900. – Кн. 14. – С. 125–164.
7. Григор'єва Т. Ф. Комітет із дослідження старожитності у Києві [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України, Т. 4: Ка-Ком. – К.: Наук. думка, 2007. – 528 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Komitet_starozhynosti
8. Губицький Л. В. Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872–1931 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. В. Губицький. – К., 2003. – 20 с.
9. Дашкевич Н. П. Былины об Алеше Поповиче и о том, как перевелись богатыри на святой Руси / Н. П. Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1889. – Кн. 3. – С. 1–62.
10. Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январю 1898 г. / Н. П. Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1899. – Кн. 13. – С. 17–98.
11. Дашкевич Н. П. Несколько данных из истории Киева, Киевской земли и Киевских исторических памятников в XIV–XV вв. / Н. П. Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 223–225.
12. Дашкевич Н. П. Новейшие домыслы о Болохове и Болоховцах / Н. П. Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 238.
13. Дашкевич Н. П. О начале сношений Даниила Галицкого с Римом / Н. П. Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 180.
14. Дашкевич Н. П. Опыт указания параллелей к "Плачу Ярославы" / Н. П. Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1907. – Кн. 20. – С. 50–52.
15. Дашкевич Н. П. Последние мнения о происхождении населения и князей Болоховской земли / Н. П. Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1899. – Кн. 3. – С. 146.
16. Житецкий И. Заходи коло організації історичного товариства в Києві / І. Житецький // Україна. – 1929. – Січень-лютий (32). – С. 23–30.
17. Завитневич В. З. Возражение на сообщение А. И. Соболевского / В. З. Завитневич // ЧИОНЛ. – 1889. – Кн. 3. – С. 5–9.
18. Завитневич В. З. Замок князя Семена Опельковича и летописный Городец под Киевом // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – С. 134–141.
19. Завитневич В. З. К вопросу об имени "Русь" / В. С. Завитневич // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – С. 18–21.
20. Иконников В. С. Опыт русской историографии / В. С. Иконников. – Киев, 1892. – Т. 1. – Кн. 2. – 976 с.
21. Казьмирчук Г. Д. Дослідження мовної ситуації в Україні членами Історичного товариства Нестора-літописця на межі XIX–XX ст. / Г. Д. Казьмирчук, Л. В. Губицький // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2001. – Вип. 54. – С. 18–23.
22. Ковпаненко Н. Дослідження національної архітектурно-мистецької спадщини у діяльності Історичного товариства Нестора-літописця (1900-ті роки) / Н. Ковпаненко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип. 19. – С. 257–271.
23. Колесник М. П. Историческое общество Нестора-летописца. 1872–1931. (Историографический очерк) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / М. П. Колесник. – К., 1990. – 17 с.
24. Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні / М. П. Колесник // УІЖ. – 1995. – № 5. – С. 28–37.
25. Круглова Л. Б. Оповідні джерела релігійного змісту на сторінках наукового часопису Історичного товариства Нестора-літописця [Електронний ресурс] / Л. Б. Круглова // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – Вип. 34. – С. 128–138. Режим доступу: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2011/34/articles/18.pdf>
26. Круглова Л. Б. Публікація джерел з історії України на сторінках наукового часопису "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца" (1879–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. Б. Круглова. – К., 2009. – 16 с.
27. Кулаковский Ю. А. Новая теория происхождения "Руси" / Ю. А. Кулаковский // ЧИОНЛ. – 1906. – Кн. 19. – С. 68–69.

28. Лашкарев П. А. О древних киевских постройках / П. А. Лашкарев // *ЧИОНЛ.* – 1879. – Кн. 1. – С. 266–267.

29. Лебединцев П. Г. Дмитриевский монастырь, устроенный в Киеве вел. кн. Изяславом Ярославичем, его судьба и местность / П. Г. Лебединцев // *ЧИОНЛ.* – 1879. – Кн. 1. – С. 28–36.

30. Лебединцев П. Г. К вопросу о киевском митрополите XII в. Михале / П. Г. Лебединцев // *ЧИОНЛ.* – 1896. – Кн. 10. – С. 3.

31. Лебединцев П. Г. О древностях Софийского храма в Киеве / П. Г. Лебединцев // *ЧИОНЛ.* – 1879. – Кн. 1. – С. 274–275.

32. Лебединцев П. Г. Примечания к "Догадке" А. С. Павлова / П. Г. Лебединцев // *ЧИОНЛ.* – 1897. – Кн. 11. – С. 27.

33. Левицкий О. И. История одного древнего Волынского храма / О. И. Левицкий // *ЧИОНЛ.* – 1903. – Кн. 17. – С. 74–77.

34. Левицкий О. И. Луцкая старина / О. И. Левицкий // *ЧИОНЛ.* – 1891. – Кн. 5. – С. 54–90.

35. Левицкий О. И. Социниане в южной Руси / О. И. Левицкий // *ЧИОНЛ.* – 1888. – Кн. 2. – С. 169.

36. Линниченко И. А. О браках русского княжеского дома с польским / И. А. Линниченко // *ЧИОНЛ.* – 1888. – Кн. 2. – С. 180–181.

37. Линниченко И. А. Об экономических и культурных отношениях Руси и Польши до половины XIV в. / И. А. Линниченко // *ЧИОНЛ.* – 1888. – Кн. 2. – С. 214.

38. Линниченко И. А. Юрий II, последний князь Малой Руси / И. А. Линниченко // *ЧИОНЛ.* – 1888. – Кн. 2. – С. 206–207.

39. Лобода А. М. Русские былины в их прошлом и настоящем / А. М. Лобода // *ЧИОНЛ.* – 1902. – Кн. 16. – С. 30–37.

40. Малышевский И. И. О брачных союзах древне-русских княжеских фамилий с иностранными владетельскими домами с X до половины XIII в. / И. И. Малышевский // *ЧИОНЛ.* – 1888. – Кн. 2. – С. 142.

41. Малышевский И. И. Об отечестве автора "Слова о полку Игореве" / И. И. Малышевский // *ЧИОНЛ.* – 1888. – Кн. 2. – С. 107.

42. Малышевский И. И. О церкви и иконе св. Богородицы под названием "Пирогощи" / И. И. Малышевский // *ЧИОНЛ.* – 1891. – Кн. 5. – С. 113–133.

43. Малышевский И. И. Русские известия о евреях в Киеве и в южной Руси в X–XII вв. / И. И. Малышевский // *ЧИОНЛ.* – 1888. – Кн. 2. – С. 20–24, 49–53.

44. Медалиева О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остатня третина XIX ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. З. Медалиева. – Черкаси, 2005. – 20 с.

45. Наріжний С. Історичне Товариство Нестора Літописця в Києві / С. Наріжний // *Український історик.* – 1975. – № 1–2. – С. 29–44; № 3–4. – С. 43–60; 1976. – № 1–4. – С. 57–70.

46. Науменко В. П. По поводу столетия открытия "Слова о полку Игореве" / В. П. Науменко // *ЧИОНЛ.* – 1896. – Кн. 10. – С. 45.

47. Науменко Н. П. Хронограф южно-русского извода / Н. П. Науменко // *ЧИОНЛ.* – 1888. – Кн. 2. – С. 230–234.

48. Нестроев А. И. Историческое общество летописца Нестора в Киеве (1873–1890) / А. И. Нестроев // *Историческое обозрение.* – 1891. – Т. 2. – С. 114–132.

49. Павлов А. С. Догадка о происхождении древне-русского предания, которое называет первого русского митрополита Михаилом Сирином / А. С. Павлов // *ЧИОНЛ.* – 1897. – Кн. 11. – С. 22–27.

50. Павлуцкий Г. Г. Изображение храма в древнейших южно-русских миниатюрах / Г. Г. Павлуцкий // *ЧИОНЛ.* – 1906. – Кн. 19. – С. 4–5.

51. Сецинский Е. I. Отчет об осмотре древностей в Подольской губернии летом 1901 г. / Е. I. Сецинский // *ЧИОНЛ.* – 1903. – Кн. 17. – С. 34–49.

52. Соболевский А. И. Археологические заметки / А. И. Соболевский // *ЧИОНЛ.* – 1892. – Кн. 6. – С. 1–2.

53. Соболевский А. И. В каком году было крещение Руси? / А. И. Соболевский // *ЧИОНЛ.* – 1889. – Кн. 3. – С. 4–5.

54. Соболевский А. И. Год крещения св. Владимира / А. И. Соболевский // *ЧИОНЛ.* – 1888. – Кн. 2. – С. 1–6.

55. Соболевский А. И. Две замечательные рукописи XIII в. / А. И. Соболевский // *ЧИОНЛ.* – 1897. – Кн. 12. – С. 3–11.

56. Соболевский А. И. Заметки о малоизвестных памятниках юго-западно-русского письма XVI–XVII вв. / А. И. Соболевский // *ЧИОНЛ.* – 1895. – Кн. 9. – С. 3–24.

57. Соболевский А. И. Как говорили в Киеве в XIV и XV в. / А. И. Соболевский // *ЧИОНЛ.* – 1888. – Кн. 2. – С. 215–223.

58. Стельмах С. П. Наукові товариства: між професіоналізацією і національною історичною культурою / С. П. Стельмах // *Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX ст.)*. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2005. – 377 с.

59. Стороженко А. В. О существовании в Киеве латинских храмов / А. В. Стороженко // *ЧИОНЛ.* – 1906. – Кн. 19. – С. 16.

60. Терновский Ф. А. О летописи Георгия Амартола / Ф. А. Терновский // *ЧИОНЛ.* – 1879. – Кн. 1. – С. 267–268.

61. Федорова Л. Д. Виникнення загальноукраїнських громадських форм охорони пам'яток історії та культури / Л. Д. Федорова // *Київська старовина.* – 2011. – № 1. – С. 65–86.

62. Федорова Л. Д. Київське товариство охорони пам'ятників старовини та мистецтва [Електронний ресурс] / Л. Д. Федорова // *Енциклопедія історії України.* – Т. 4: Ка-Ком. – К. : Наук. думка, 2007. – 528 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivske_tov_tvo_okhorony_pamyatnykiv

63. Федорова Л. Д. Київське товариство старожитностей і мистецтва [Електронний ресурс] / Л. Д. Федорова // *Енциклопедія історії України.* – Т. 4: Ка-Ком. – К. : Наук. думка, 2007. – 528 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivske_tov_tvo_starozhytnostey

64. Фортинский Ф. Я. Крещение князя Владимира и Руси по западным известиям / Ф. Я. Фортинский // *ЧИОНЛ.* – 1888. – Кн. 2. – С. 93–128.

65. Хрущов И. П. Сказание о Васильке Ростиславиче / И. П. Хрущов // *ЧИОНЛ.* – 1979. – Кн. 1. – С. 44–62.

66. Ясь О. В. Київська археографічна комісія [Електронний ресурс] / О. В. Ясь // *Енциклопедія історії України.* – Т. 4: Ка-Ком. – К. : Наук. думка, 2007. – 528 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivska_arkh_komisiya

REFERENCES

1. Antonovich, V. B. (1888). Neskol'ko dannyykh o naselenii Kievskoy zemli v XVI v. [Some data about the population of the Kyiv land in 16th century]. *Chteniya v Istoricheskom Obshchestve Nestora-letopistsa (next – ChIONL)*, 2, 225–227.

2. Bagaliy, D. I. (1888). "Slovo o polku Igoreve", kak literaturnyy pamyatnik Severskoy zemli ["The Tale of Igor's Campaign"] as a monument of literature from the Severia]. *ChIONL*, 2, 160–162.

3. Berezkhov, M. N. (1888). Svyatoy Vladimir – stroitel' gorodov [St. Vladimir is a constructor of cities]. *ChIONL*, 2, 69–91.

4. Vladimirov, P. V. (1890). Obzor yuzhno-russkikh i zapadno-russkikh pamyatnikov pis'mennosti ot XI do XVII st. [The review of Southern Ruthenian and Western Ruthenian monuments of literature from the 11th till 17th century]. *ChIONL*, 4, 101–103.

5. Voronov, A. D. (1879). O latinskikh propovednikakh na Rusi Kievskoy v X i XI vekakh [On the Latin preachers at Kievan Rus in 10th and 11th century]. *ChIONL*, 1, 1–21.

6. Golubovskiy, P. V. (1900). Sluzhba sv. muchenikam Borisu i Glebu v Ivanichskoy minee 1547–1579 gg. [The service for Ss. martyrs Boris and Gleb in the Ivanitsk Menaion]. *ChIONL*, 14, 125–164.

7. Hryhorieva, T. F. (2007). Komitet iz doslidzhennia starozhytnosti u Kyievi [The Committee for research of antiquities in Kyiv]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 4: Ka-Kom. Kyiv, Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Komitet_starozhytnosti

8. Gubyskiy, L. V. (2003). Research of the History of Russia in the Historical Society of Nestor-Chronicler. Manuscript. Kyiv.

9. Dashkevich, N. P. (1889). Byliny ob Aleshe Popoviche i o tom, kak perevelis' bogatyri na svyatoy Rusi [The Byliny about Alyosha Popovich and why the bogatyrs vanished in Holy Rus]. *ChIONL*, 3, 1–62.

10. Dashkevich, N. P. (1899). Istoricheskaya zapiska o vozniknovenii i deyatelnosti Istoricheskogo obshchestva Nestora-letopistsa po yanvar' 1898 g. [A historical note about the emergence and activity of the Historical Society of Nestor the Chronicler till January 1898]. *ChIONL*, 13, 17–98.

11. Dashkevich, N. P. (1888). Neskol'ko dannyykh iz istorii Kiev, Kievskoy zemli i Kievskikh istoricheskikh pamyatnikov v XIV–XV vv. [Some data from the history of Kiev, Kiev lands and Kiev historical monuments in 14th–15th century]. *ChIONL*, 2, 223–225.

12. Dashkevich, N. P. (1888). Noveyshie domysly o Bolokhovskoy Bolokhovtsakh [The latest hypotheses about Bolokhov lands and people]. *ChIONL*, 2, 238.

13. Dashkevich, N. P. (1888). O nachale snosheniy Danila Galitskogo s Rimom [On the beginning of Daniel of Galicia relationships with Rome]. *ChIONL*, 2, 180.

14. Dashkevich, N. P. (1907). Opyt ukazaniya paralleley k "Plachu Yaroslavny" [The experience in indication of analogy to the "Cry of Yaroslavna"]. *ChIONL*, 20, 50–52.

15. Dashkevich, N. P. (1899). Poslednie mneniya o proiskhozhenii naseleniya i knyazey Bolokhovskoy zemli [The latest views about the origin of population and princes of Bolokhov lands]. *ChIONL*, 13, 146.

16. Zhytetskiy, I. (1929). Zakhody kolo orhanizatsii istorichnoho tovarystva v Kyivi [Activities on the organizing of the historical society in Kyiv]. *Ukraina*, 32, 23–30.

17. Zavitnevich, V. Z. (1889). Vozrazheniye na soobshcheniye A. I. Sobolevskogo [The remarks on the report of Alexej Sobolevskij]. *ChIONL*, 3, 5–9.

18. Zavitnevich, V. Z. (1891). Zamok knyazya Semena Olek'kovicha i letopisnyy Gorodets pod Kievom [The castle of the prince Semen Olek'kovich and the letopis-mentioned-Gorodets near the Kiev]. *ChIONL*, 5, 134–141.

19. Zavitnevich, V. Z. (1892). K voprosu ob imeni "Rus" [To the question of the name of "Rus"]. *ChIONL*, 6, 18–21.

20. Ikonnikov, V. S. (1892). *Opyt russkoy istoriografii [Experience of the Russian historiography]*. Kiev.

21. Kazmyrchuk, H. D. & Gubyskiy, L. V. (2001). Doslidzhennia movnoi situatsii v Ukraini chlenamy Istorychnoho tovarystva Nestora-litopystsia na mezhi XIX–XX st. [Research on the linguistic situation in Ukraine by the members of the Historical Society of Nestor the Chronicler]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 54, 18–23.

22. Kovpanenko, Natalia. (2014). Studies of architectural and art heritage in the activities of the Nestor-the-Chronicler History Society (1900th years). *Ukraina XX st.: kultura, ideolohia, polityka*, 19, 257–271.

23. Kolesnik, M. P. (1990). *Istoricheskoe obshchestvo Nestora-letopistsa. 1872–1931. (Istoriograficheskii ocherk) [The Historical Society of Nestor the Chronicler. 1872–1931. Historiography review]*. Manuscript. Kyiv.

24. Kolesnyk, M. P. (1995). Istorychne tovarystvo Nestora-litopystsia ta yoho vklad u rozvytok istorichnoi nauky v Ukraini [The Historical Society of

Nestor the Chronicler and its contribution to the development of the historical science in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 28–37.

25. Kruhlova, L. B. (2011). Opovidni dzherela relihiinoho zmistu na storinkakh naukovooho chasopysu Istorychnoho tovarystva Nestora-litopystsia [The narrative sources with the religious content on pages of the journal of The Historical Society of Nestor the Chronicler]. *Ethnic History of European Nations*, 34, 128–138. Retrieved from <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2011/34/articles/18.pdf>

26. Kruglova, L. B. (2009). *The publication of the history of Ukraine sources in the historical journal "Readings in the Historical Society of Chronicler Nestor" (1879–1914)*. Manuscript. Kyiv.

27. Kulakovskiy, Yu. A. (1906). Novaya teoriya proiskhozhdeniya "Rusi" [The new theory about the origin of "Rus"]. *ChIONL*, 19, 68–69.

28. Lashkarev, P. A. (1879). O drevnikh kievskikh postroykakh [On the ancient Kyiv buildings]. *ChIONL*, 1, 266–267.

29. Lebedintsev, P. G. (1879). Dmitrievskiy monastyr', ustroenny v Kieve vel. kn. Izyaslavom Yaroslavichem, ego sud'ba i mestnost' [The Dmitrievskiy monastery, which was founded in Kiev by the Grand Prince Izyaslav Yaroslavich, its destiny and place]. *ChIONL*, 1, 28–36.

30. Lebedintsev, P. G. (1896). K voprosu o kievskom mitropolite XII v. Mikhaile [To the question about the Kiev metropolitan from 12th c. Mikhail]. *ChIONL*, 10, 3.

31. Lebedintsev, P. G. (1879). O drevnostyakh Sofiyskogo khrama v Kieve [On the antiquities of the Sofia Church in Kiev]. *ChIONL*, 1, 274–275.

32. Lebedintsev, P. G. (1897). Primechaniya k "Dogadke" A. S. Pavlova [Remarks to the "Conjecture" of A. S. Pavlov]. *ChIONL*, 11, 27.

33. Levitskiy, O. I. (1903). Istoriya odnogo drevnego Volynskogo khrama [The history of one ancient church from Volhynia]. *ChIONL*, 17, 74–77.

34. Levitskiy, O. I. (1891). Lutsкая старина [Lutsk antiquity]. *ChIONL*, 5, 54–90.

35. Levitskiy, O. I. (1888). Sotsiniane v yuzhnoy Rusi [The Socinian in Southern Rus]. *ChIONL*, 2, 169.

36. Linnichenko, I. A. (1888). O brakakh russkogo knyazheskogo doma s pol'skim [On marriages between the Ruthenian and Polish princely families]. *ChIONL*, 2, 180–181.

37. Linnichenko, I. A. (1888). Ob ekonomicheskikh i kul'turnykh otnosheniyyakh Rusi i Pol'shi do poloviny XIV v. [On the economic and cultural relationship of Rus and Poland till the 14th c.]. *ChIONL*, 2, 214.

38. Linnichenko, I. A. (1888). Yuriy II, posledniy knyaz' Maloy Rusi [Yuri II, the last prince of the Little Rus]. *ChIONL*, 2, 206–207.

39. Loboda, A. M. (1902). Russkie byliny v ikh proshlom i nastoyashchem [The Ruthenian byliny in its past and present]. *ChIONL*, 16, 30–37.

40. Malyshevskiy, I. I. (1888). O brachnykh soyuzakh drevne-russkikh knyazheskiy familii s inostrannymi vlade'cheskimi domami s X do poloviny XIII v. [On the marriages of Rus princely families and foreign ruling families from 10th till second half of 13th c.]. *ChIONL*, 2, 142.

41. Malyshevskiy, I. I. (1888). Ob otechestve avtora "Slovo o polku igoreve" [On the motherland of the author of "The Tale of Igor's Campaign"]. *ChIONL*, 2, 107.

42. Malyshevskiy, I. I. (1891). O tserkvi i ikone sv. Bogoroditsi pod nazvaniem "Pirogoshchi" [On the church and icon of the Mother of God that was named Pyrogoshchi]. *ChIONL*, 5, 113–133.

43. Malyshevskiy, I. I. (1888). Russkie izvestiya o evreyakh v Kieve i v yuzhnoy Rusi v X–XII vv. [The Ruthenian reports about the Jews in Kiev and Southern Rus in 10th–12th century]. *ChIONL*, 2, 20–24 and 49–53.

44. Medalieva, O. Z. (2005). The role of university historic scientific societies of Ukraine in the Ukrainian national rebirth (the last third of the 19th century – 1917). Manuscript. Cherkasy.

45. Narizhnyi, S. (1975–1976). Istorychne tovarystvo Nestora Litopystsia v Kyievi [The Historical Society of Nestor the Chronicler in Kyiv]. *Ukrainskyi istoryk*. 1–2, 29–44; 3–4, 43–60; 1–4, 57–70.

46. Naumenko, V. P. (1896). Po povodu stoletiya otkrytiya "Slova o polku igoreve" [On the 100th anniversary of the finding of "The Tale of Igor's Campaign"]. *ChIONL*, 10, 45.

47. Naumenko, N. P. (1888). Khronograf yuzhno-russkago izvoda [The chronograph of the Southern Rus]. *ChIONL*, 2, 230–234.

48. Nestroev, A. I. (1891). Istoricheskoe obshchestvo letopistsa Nestora (1873–1890) [The Historical Society of Nestor the Chronicler in Kyiv (1873–1890)]. *Istoricheskoe obozrenie*, 2, 114–132.

49. Pavlov, A. S. (1897). Dogadka o proiskhozhdenii drevne-russkogo predaniya, kotoroe nazyvaet pervogo russkogo mitropolita Mikhailom Sirinom [The Conjecture about the origin of the Ruthenian story in which Mikhail Sirin was named as the first Ruthenian metropolitan]. *ChIONL*, 11, 22–27.

50. Pavlutskiy, G. G. (1906). Izobrazhenie khrama v drevneyshikh yuzhno-russkikh miniaturakh [The image of the church in the oldest Southern-Ruthenian miniatures]. *ChIONL*, 19, 4–5.

51. Setsinskiy, E. I. (1903). Otchet ob osmotre drevnostey v Podol'skoy gubernii letom 1901 g. [The report about the survey of the monuments at Podolian governorate in the Summer of 1901]. *ChIONL*, 17, 34–49.

52. Sobolevskiy, A. I. (1892). Arkheologicheskie zametki [Archeological notes]. *ChIONL*, 6, 1–2.

53. Sobolevskiy, A. I. (1889). V kakom godu bylo kreshchenie Rusi? [In what year was the baptism of Rus?]. *ChIONL*, 3, 4–5.

54. Sobolevskiy, A. I. (1888). God kreshcheniya sv. Vladimira [The year of the baptism of St. Vladimir]. *ChIONL*, 2, 1–6.

55. Sobolevskiy, A. I. (1897). Dve zamechatel'nye rukopisi XIII v. [Two great manuscripts from 13th century]. *ChIONL*, 12, 3–11.

56. Sobolevskiy, A. I. (1895). Zametki o malozvestnykh pamyatnikakh yugo-zapadno-russkogo pis'ma XVI–XVII vv. [Notes about the little-known monument of Southern-Western-Ruthenian literature from 16–17th century]. *ChIONL*, 9, 3–24.

57. Sobolevskiy, A. I. (1888). Kak govorili v Kieve v XIV i XV v. [How people spoke in Kiev in 14–15th century]. *ChIONL*, 2, 215–223.

58. Stelmakh, S. P. (2005). Naukovi tovarystva: mizh profesionalizatsiieiu i natsionalnoiu istorychnoiu kulturoiu [Scientific societies: between professionalization and national historical culture]. In *Istorychna nauka v Ukraini epokhy klasychnoho istoryzmu (XIX – poch. XX st.)* [Historical studies in Ukraine during the period of classical historizm (19th – early 20th century)]. Kyiv, VPC „Kyivskiy universytet“.

59. Storozhenko, A. V. (1906). O sushchestvovanii v Kieve latynskikh khramov [On Latin churches existing in Kyiv]. *ChIONL*, 19, 16.

60. Ternovskiy, F. A. (1879). O letopisi Georgiya Amartola [About George Hamartolos' chronicle]. *ChIONL*, 1, 267–268.

61. Fedorova, L. D. (2011). Vynyknennia zahalnoukrainskykh hromadskykh form okhorony pamiatok istorii ta kultury [The uprise of the all-Ukrainian social initiatives for the protection of historical and cultural monuments]. *Kyivska starovyna*, 1, 65–86.

62. Fedorova, L. D. (2007). Kyivske tovarystvo okhorony pamiatnykh starovyny ta mystetstva [Kyiv society for protection of the ancient monuments and artworks]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 4: Ka-Kom. Kyiv, Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Kyivske_tov_tvo_okhorony_pamyatnykh

63. Fedorova, L. D. (2007). Kyivske tovarystvo starozhytnosti i mystetstva [Kyiv society of ancientness and arts]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 4: Ka-Kom. Kyiv, Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Kyivske_tov_tvo_starozhytnosti

64. Fortinskiy, F. Ya. (1888). Kreshchenie knyazya Vladimira i Rusi po zapadnym izvestiyam [The baptism of the prince Vladimir and Rus according to Western accounts]. *ChIONL*, 2, 93–128.

65. Khrushchov, I. P. (1979). Skazanie o Vasil'ke Rostislaviche [The story about Vasylo Rostyslavych]. *ChIONL*, 1, 44–62.

66. Yas, O. V. (2007). Kyivska arkhеоhrafichna komisiiya [Kyiv Archaeography Commission]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 4: Ka-Kom. Kyiv, Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Kyivska_arkh_komisiiya

Надійшла до редколегії 29.09.20

I. H. Adamska, PhD, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

THE IMAGE OF MEDIEVAL UKRAINE'S CULTURE ON THE PAGES OF "CHTENIYA V ISTORICHESKOM OBSHCHESTVE NESTORA-LETOPISTSA"

The Historical Society of Nestor the Chronicler was one of the organizations in the second half of 19th – the first half of 20th century which researched the culture of Ukraine. Members of the society published their studies in various periodicals. Beginning from the year 1888 their annual journal "Chteniya v Istoricheskome obshchestve Nestora Letopistsa" appeared regularly.

The purpose of this article are to identify topics from the cultural history of the 10th -16th century which were of interest for the members of the society, as well as studies published by them on the journal pages. The other purpose is to systematize interpretations of problems of cultural history raised by the members, and to define the role which was given to the medieval culture in the development of this region by the above-mentioned researchers.

It was found, as a result of the study, that beginning from the second half of the 19th century the scholars increasingly turned to the topics predeceasing the Cossack period for emphasising the cultural originality of lands of Southern Ruthenia (Rus'). Researchers turned to the study of monuments of literature to discover local traditions and possible foreign influences. The identified borrowings were often interpreted that they had reflected the existing diversity of the language and culture. Yet there were also some attempts to prove a close connection with the culture of Northern Ruthenia (so called: "Great Russian" culture) on the basis of the established facts. On occasion of the 900th anniversary of the baptism of Ruthenia the researcher intensified their studies on the history of religions. The most attention was paid to the adoption of the Eastern Christianity by Eastern Slavs and the development of Orthodoxy in the area they inhabited. However, researchers were also interested in the history of the Roman Catholic Church, Judaism, Protestantism and their influence on the culture of the region. The members of the society discovered and

analysed landmarks from the Middle Ages and from the beginning of Early Modern times. Artworks from this period survived worst of all. The researchers studied sacral buildings, the interior decoration of temples, icons, as well as what were left from the secular architecture, including castles and fortifications. They also tried to identify distinctive elements of artistic development and possible foreign influences. In addition, cultural relations of Ruthenia with other countries were studied. The special attention was paid to the marriage unions, to the connection between economic and cultural interactions and to the religious factor of the relations between various states. The image of the culture of Middle Ages as an important period of Ukraine's cultural history was being created by publishing research results on the pages of the journal.

Key words: Culture of Ukraine, Middle Ages, The Historical Society of Nestor the Chronicler, historiography of the 19th century.

И. Г. Адамская, канд. ист. наук, ассист.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01033, Украина

ОБРАЗ КУЛЬТУРЫ УКРАИНЫ ПЕРИОДА СРЕДНЕВЕКОВЬЯ НА СТРАНИЦАХ "ЧТЕНИЙ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА ЛЕТОПИСЦА"

Историческое общество Нестора-летописца во второй половине XIX – первой половине XX в. занималось изучением истории и культуры Украины. С 1888 г. начал регулярно выходить журнал общества – "Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца". Цели статьи – выявление тем по истории культуры X–XVI вв., которые интересовали членов общества и выносились на страницы его журнала. Анализ тематики работ ученых, систематизация их оценок и интерпретаций проблем культуры дает возможность определить роль, которая отводилась учеными средневековой культуре украинских земель. При этом акцент ставится именно на определении комплекса тем по истории культуры, которые стали предметом исторического, а частично и общественно-политического дискурса второй половины XIX – начала XX вв. благодаря их рассмотрению на страницах сборника. Установлено, что со второй половины XIX в. ученые все чаще обращались к более давним, чем история козачества, темам, чтобы раскрыть культурную самобытность "южнорусских" земель, выявить местные традиции и определить иностранное влияние. Для этого исследователи обращались к изучению памятников письменности и литературных произведений, проводили исследования по истории религий, выявляли и анализировали памятники искусства средневекового периода и начального периода раннего Нового времени, изучали международные культурные связи Руси.

Ключевые слова: культура Украины, Средневековье, Историческое общество Нестора Летописца, историография XIX в.

УДК 14:327(063)

Т. А. Бевз, д-р ист. наук, проф.
Институт політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса НАН України,
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011, Україна
bevzta@bigmir.net

ЦІННОСТІ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ

Закцентовано увагу на цінностях як основі усвідомленого вибору. Цінності визначають майбутнє, обумовлюють єдність, згуртованість суспільства та самоідентифікацію особистості. Цінності виробляються, розповсюджуються елітами і сприймаються різними соціальними групами. Регіональна політична еліта – це певна група зі своєрідною корпоративною самосвідомістю, власною незалежною системою цінностей, які закріплюються за допомогою певних зовнішніх атрибутів, системою відбору нових членів.

Регіональна політична еліта є творцем цінностей і смислів у політиці регіону та відіграла значну роль у формуванні ціннісних орієнтацій, ідеологічних уподобань, поглядів і установок на будь-які політичні події, явища і процеси.

Політика регіональної ідентичності обумовлена культурою регіональних еліт, їхніми уявленнями про минуле і майбутнє регіону, країни. Адаже історична пам'ять – важливий елемент національної самоідентичності. Базовим чинником для регіональної політичної еліти Сумщини у процесах актуалізації регіональних ідентичностей була символічна репрезентація минулого, насамперед історії регіону.

Ключові слова: цінності, ідентичності, еліта, регіональна еліта, маркери ідентичності, Сумщина.

Постановка проблеми. Цінності – це основа усвідомленого вибору, вони визначають майбутнє, обумовлюють єдність, згуртованість суспільства та самоідентифікацію особистості. Політичні цінності можна розглядати як суспільні ідеали, базові орієнтири політичного розвитку, головні творчі чинники символічного капіталу в політиці, регулятори вибору засобів досягнення цілей. Цінності і культура є чинниками, які визначають вектор розвитку суспільства, вони породжують певні властивості інститутів та поведінку управлінців. Важливою характеристикою еліт, яка визначає відмінності між ними, є ціннісний консенсус, який передбачає взаємну злагоду щодо "норм політичного поведінки і цінностей існуючих державних інститутів" [29, с. 24].

Цінності виробляються, розповсюджуються елітами і сприймаються різними соціальними групами. Еліта виступає виразником інтересів всього населення, хоча це не означає, що цінності еліти відповідають цінностям інших соціальних груп. Доречним буде акцентувати увагу на відмінності тих цінностей, якими керуються представники політичної еліти в своїй практичній діяльності, і тих цінностей, які декларуються елітою в якості основних. Цей вид цінностей певною мірою є штучним, оскільки служить легітимізації політичної еліти

в очах суспільства. Актори, наділені символічною владою, звертаються до "ідентичності" як засобу групової мобілізації для досягнення своїх політичних цілей. У процесі формування ідентичності пріоритетну роль відіграють соціальні взаємодії, а також історія (суспільна пам'ять, політична практика), культура (цінності, світогляд), дискурс (знання, інформація). Потреба певної системи цінностей є надто важливою для еліти, виступаючи також фундаментом, чи смислотворючим компонентом, ідентичностей.

Аналіз досліджень і публікацій. Упродовж XIX–XX ст. формувалася теорія цінностей. До ключових статей варто віднести В. Віндельбанда, В. Дільтея, Р. Інглхарта, О. Крауса, Г. Лотце, А. Маслоу, Г. Мюнстерберга, Ф. Ніцше, Е. Тоффлера, Е. Трьольера, М. Гайдеггера, Ш. Шварца та інших. В. Дільтей стверджував, що життєва цінність – це те, чим ми користуємося для досягнення почуття задоволення [7, с. 128]. Цінною для нашого дослідження була позиція Е. Тоффлера, який стверджував, що перед людством відкриті сьогодні багаті і різноманітні можливості подальшого розвитку, "але яке майбутнє воно вибере, буде залежати, зокрема і в кінцевому рахунку, від цінностей, які визначають процес прийняття ним рішень. А це буде

залежати від того, наскільки ясно ми зрозуміємо і зуміємо передбачити зміни в цілісній архітектоніці цінностей, які регулюють людську поведінку [10, с. 22].

У контексті цінностей Дж. Хіглі та Я. Пакульські розглядали трансформацію еліт у двох площинах: в залежності від ступеня згуртованості і ступеня диференціації еліти [31, р. 109–129], вбачаючи у згуртованості еліти набір єдиних цінностей, які поділяють більшість її представників, та акцентуючи увагу на тому, що єдність еліт проявляється у ступені її інтегрованості, а згуртованість може ґрунтуватися на ідеологічній, релігійній чи національній доктрині або на прийнятті представниками еліти єдиних узгоджених правил гри, в рамках яких можливе ненасильницьке вирішення конфліктів між різними елітними групами. Диференціацію дослідники визначали як ступінь незалежності (автономності) еліти від інших, більш масових соціальних груп, а також ступінь неоднорідності самої еліти, наявність в її складі елітних підгруп, що пропонують суспільству різні ціннісні орієнтири і конкурують між собою в процесі вироблення політичних рішень, а також у функціональному розподілі сегментів еліти, кожен з яких має власні кордони, організації, формальні та неформальні правила поведінки і владну ієрархію [31, р. 109–129].

Для дослідження обрано конкретний регіон – Сумщину. Ми поділяємо думку М. Кітінга щодо того, що регіоналізм набуває "сильної форми" там, де в просторі співпадають природний початок, економічна взаємозалежність, культурна ідентичність, адміністративний апарат і територіальна мобілізація [32, р. 10]. Важливими для ідентичності регіону виступають соціальні міфи про особливі якості "малої батьківщини", компоненти традиції, колективна пам'ять, цінності і норми.

Порівняно з політичною елітою центру для регіональної політичної еліти характерним є корпоративізм, який підтримується завдяки більш тісним внутрішньо-елітним зв'язкам, зокрема земляцьким, сімейним, професійним та іншим. Певною мірою ми можемо говорити про регіональну політичну еліту як нестандартний "клуб" зі своєю корпоративною самосвідомістю, власною незалежною системою цінностей, які закріплюються за допомогою певних зовнішніх атрибутів, системою відбору нових членів, прагненням до недопущення сторонніх. У цьому контексті актуальним є звернення до аналізу цінностей конкретного регіону. У нашому випадку до цінностей та ідентичностей регіональної політичної еліти Сумщини.

Метою статті є дослідити цінності та ідентичності регіональної політичної еліти Сумщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Маркером ідентичності для регіональної політичної еліти була Сумщина як регіон, яким вона керує, місце проживання, діловий центр: "Відчуваю кровний зв'язок з цією землею. Моє серце сповнене особливою відповідальністю за все, що відбувається тут у житті людей" [2, с. 6], "Сумщина справді багата успішними людьми і своїм промисловим та інтелектуальним потенціалом" [25]; "Сумщина – регіон із майбутнім" [26], "Завдяки співпраці влади та бізнесу Сумщина перетворюється на діловий центр не лише Слобожанщини, а й України" [26]; "Сьогодні Сумщина є потужним гравцем серед інших регіонів України як в напрямі соціально-економічного розвитку, так і в реалізації реформ, ініційованих Президентом України та Урядом" [13]; "Ми всі любимо нашу область і кожен в своїй сфері – бізнесі, промисловості, освіті, науці, медицині, іншій діяльності – робимо все необхідне, щоб Сумщина розвивалась" [13]; "Сумщина – це прекрасний край, де збережені вікові військові традиції"

[28], "Вірою в Україну та Сумщину, прошу Бога про допомогу для всіх нас" [9].

Усвідомлення елітою ролі регіону як маркера ідентичності простежувалося упродовж усіх років незалежності. Образ Сумщини присутній у всіх виданнях до чергових ювілейних річниць області. Очільники області позиціонували себе через зв'язок із Сумщиною. Зокрема, В. Щербань позиціонував себе як людину, яка багато зробила для області: "Я там пропрацював 5 років, ми буклет видали, присвячений п'ятиріччю моєї роботи, і в графіках, фотографіях і картинках показали динаміку розвитку регіону. Ми збори проводили, розповідали, що владі вдалося зробити, а що не вдалося" [30]. Видавалися й інші буклети з маркером Сумщини. За сприяння облдержадміністрації реалізовувався проєкт "Сумщина. Велика спадщина", модератором якого був редактор суспільно-політичного видання "Панорама", відомий журналіст і письменник Є. Положий [16]. Дві книги цієї серії – "Образотворче мистецтво" і "Поетизія" – вийшли восени 2018-го і навесні 2019 рр., відповідно. Третя книга серії "Сумщина. Велика спадщина" під назвою "Краєзнавство" побачила світ на початку 2020 р. У ній йдеться про непересічних, відомих за межами України людей, які жили на Сумщині; про секрети і таємниці краю сто і навіть двісті років тому, а також про сучасну Сумську область.

Іншими важливими маркерами для сумської еліти були українська мова та національна символіка, адже область має не лише найдовший кордон з Російською Федерацією, а й значну кількість російськомовного населення. Попри це Суми були першим обласним містом на Лівобережній Україні, де органи місцевого самоврядування 20 жовтня 1990 р. за поданням депутатів В. Казбана та Ю. Тищука проголосували за підняття над міською радою національного синьо-жовтого прапора. Упродовж усіх років незалежності саме ці представники регіональної еліти Сумщини залишаються моральними авторитетами та патріотами української незалежності та соборності. "Наше спільне завдання – і влади, і громадськості – зробити все можливе для того, щоб на території Сумської області була єдність у боротьбі за нашу волю та нашу незалежність. Ми всі єдині в тому, що Сумщина – це Україна" [6].

Не менш вагомим маркером була й залишається українська мова як інструмент творення нової ідентичності. Наголошувалося на тому, що "необхідно побороти в собі відчуття меншовартості і почати думати, говорити, мріяти українською" [24]. Досить влучно про це сказав представник медійної еліти області Є. Положий: "Українець – це людина, яка, по-перше, не піддає сумніву Україну як державу, а українську мову – як єдинодержавну. Знає або прагне вивчити мову, хоче, щоб його діти або онуки розмовляли українською мовою" [8]. Сумщина стала першою областю в Україні, де відбулися громадські читання "Мова як основа української національної ідеї", у яких взяли участь представники регіональної еліти, громадськості, науковці, релігійні діячі, студентство. Учасники говорили про національну ідею, її складники та значимість для української нації, акцентували увагу на важливості української мови, адже без неї не буде України, і усвідомлювали своє спільне завдання – "інфікувати" підрастаюче покоління рідною мовою, зробити все необхідне, щоб вона справді стала основою української національної ідеї [17].

Державні свята були для регіональної еліти Сумщини механізмом конструювання та символічної презентації політичних ідентичностей і відображенням суспільно-політичної динаміки у часі та просторі, який укріплює ідентичність та символізує, хто "Ми" є і як

"Ми" такими стали [3, с. 114]. Очільники області зазначали: "Ми були, є і будемо українцями. Ми не віддамо свого краю" [19]; "Ми всі робимо одну справу і маємо всі обернутися навколо наших спільних цінностей, а наші спільні цінності – це любов до Бога, любов до України, до Сумщини, до свого ближнього" [14]. Очільники Сум позиціонували їх як місто, знане "в Україні і за її межами як край, який виплекав відомих діячів науки, мистецтва, культури, спорту" [23].

На Сумщині відзначали День героїв Небесної сотні, вшановуючи подвиг учасників Революції Гідності та віддаючи належну шану тим, хто загинув упродовж кривавих січневих та люневих днів 2014 р., адже "ті буремні події подарували українській нації нову плеяду героїв, патріотів, які народилися з Україною в серці" [4]. "На жаль, ціною власного життя деякі з них заплатили за право кожного з нас на вільний вибір" [4].

Головним рефреном в Сумській області на багатьох заходах, присвячених подіям двох революцій – "помаранчевої революції" і Революції Гідності, – були слова журналіста, письменника і поета-земляка М. Гриценка: "Нікому Україну не віддам. Собі залишу, дітям та онукам. На вічне щастя чи на вічні муки, нікому Україну не віддам" [19], які активно використовували у своїх офіційних виступах очільники області, стверджуючи, що "Революція Гідності стала точкою відліку нової України, частиною кожного з нас, символом оновлення" [4]. Депутат обласної ради, голова бюджетної комісії М. Березін сказав: "Ми завжди повинні пам'ятати героїчні вчинки Небесної сотні та наших воїнів, які віддали життя на сході України. Ми – їхні боржники. І головне, що ми можемо для них зробити – це збудувати ту Україну, про яку вони мріяли та за яку віддали своє життя. Тому кожен з нас на своєму місці повинен працювати і продовжувати їхню справу" [28]. Координатор Сумського обласного громадського об'єднання "Майдан", юрист, правозахисник Ю. Тищук акцентував на тому, що "помаранчева революція" та Революція Гідності стали серйозним поштовхом до зміни морально-етичних орієнтирів в українському суспільстві та його національної самоідентифікації [18].

Політика регіональної ідентичності обумовлена культурою регіональних еліт, їхніми уявленнями про минуле і майбутнє регіону, країни. Адже історична пам'ять є важливим елементом національної самототожності. А політичне керівництво і, відповідно, політичні еліти, з одного боку, "можуть створювати сприятливий ґрунт для зростання множинних та взаємодоповнювальних ідентичностей", а з іншого – "здатні стимулювати зростання полярних і конфліктних ідентичностей" [12].

Базовим чинником для регіональної політичної еліти Сумщини у процесах актуалізації регіональних ідентичностей була символічна репрезентація минулого, насамперед історії регіону. Оскільки історія Сумщини тісно пов'язана з історією козацтва, представники регіональної еліти активно використовують цей маркер. У 1991 р. на батьківщині останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського – у селі Пустовійтівка Роменського району Сумської області – було започатковано районне козацьке свято з метою відродження духу патріотизму і національних культурних цінностей. Актуалізація теми історичної пам'яті відбулася з обранням Президентом України уродженця Сумщини В. Ющенка, який 14 листопада 2005 р. своїм розпорядженням офіційно заснував щорічне всеукраїнське козацьке свято "Калнишева рада" [20]. Реалізуючи розпорядження Президента, 14 жовтня 2006 р. під час проведення "Калнишевої Ради" у Пустовійтівці відкрили музей П. Калнишевського, якого позиціонують як "лю-

дину героїчну, яка пожертвувала власним життям заради утвердження цінностей України", який є "прикладом незламності українського духу, патріотизму й козацької звитяги" [1]. Представники влади акцентували увагу й на ролі українського козацтва, яке "було одним із найактивніших суспільних сил, що сприяли ідентифікації себе й округи як українських". Використовували у своїх виступах представники регіональної політичної еліти й паралелі з сучасністю: "слава козаків, у тому числі Калнишевського, живе в їхніх нащадках і в тих, хто сьогодні зі зброєю в руках відстоює незалежність України" [1]; український дух незламний "і у героїв сьогодні, котрі боронять рідну державу" [1]. При цьому наголошувалося, що "ми повинні ще більше усвідомлювати відповідальності кожного в умовах, коли є загроза не просто втратити частину території України, а втратити державність узагалі" [1]. У 2018 р. очільники області на "Калнишевій раді" стверджували, що, "поділяючи українську державницьку ідею, останній кошовий отаман не тільки відстоював права і вольності українського козацтва, а й захищав кордони, плекав і втілював ідею про велику українську націю. На цих позиціях ми сьогодні твердо залишаємося стояти" [22].

Ще одним маркером символічної репрезентації минулого, символом безкомпромісної боротьби за свободу, єдність та суверенність рідного краю, який вміло використовувала регіональна еліта, була перемога козацького війська під проводом гетьмана України І. Виговського над армією московитів у Конотопській битві 1659 р. Представники регіональної політичної еліти Сумщини зазначали, що "для нас важливо закріпити пам'ять про наші перемоги, цінувати і поважати власну історію, щоб наступні 360 років нам не розказували про наші поразки" [11]. Конотопська земля – це місце національної гордості та єдності. Ця земля просякнута славою і звитягою козаків. Тут ми відчуваємо неперервний зв'язок із предками, звідси ми черпаємо силу духу і насагу боротися за свою незалежність [11].

З початком російсько-української війни боротися прийшлося зі зброєю в руках. Очільники області наголошували, що "наші мужні воїни стали на захист кордонів країни та її незалежності. Серед них – більше 10 тисяч жителів Сумської області" [5]. 150 уродженців Сумщини загинули, захищаючи суверенітет України.

Пропагували очільники області і формування патріотичної складової, мотивуючи тим, що "патріотизм сьогодні є не просто самоціллю, це шлях до виживання нації, виживання держави" [1]. Також наголошувалося, що "у нас потужний край, і його історія може слугувати, окрім усього іншого, національно-патріотичному вихованню української молоді" [1]. "Вічна слава і шана всім, хто боровся і продовжує боротися за мир в Україні. Життєписи цих людей – уроки істинної мужності та патріотизму для сучасників" [21]. За ініціатииви Сумської обласної державної адміністрації письменниця та журналістка А. Акіменко написала книгу з патріотичною назвою "Герої нашого часу: 19 історій ветеранів АТО" про жителів та уродженців Сумщини, які брали участь у боротьбі за свободу і незалежність України у російсько-українській війни, що точиться з 2014 р. Книга стала просвітницьким проектом. Заступниця голови Лебединської районної ради С. Горощко зазначила, що "завдяки мужності та героїзму наших захисників ми відстояли незалежність України та маємо надію, що, невдовзі, вона справді стане цілісною та неподільною державою. Наш обов'язок дякувати всім, хто став на захист нашої Батьківщини, вони є прикладом для підростаючого покоління" [15]. Керівництво області у виступах часто зверталося до теми патріоти-

зму і героїзму тих, хто зараз зі зброєю в руках захищає суверенітет і незалежність України.

Висновок. Підсумовуючи, зазначимо, що регіональна політична еліта виступала творцем цінностей і смислів в політиці регіону та відіграла значну роль у формуванні ціннісних орієнтацій, ідеологічних уподобань, поглядів і установок на будь-які політичні події, явища і процеси.

Більшість представників регіональної політичної еліти Сумщини декларували пріоритет цінностей патерналізму, співпраці і демократії. Проявом політичної ідентичності виступав набір цінностей, принципів та мотивацій, який представники регіональної політичної еліти визнають базисним для своєї політичної групи. Регіональна політична еліта Сумщини була носієм ідей і цінностей, які характеризувалися регіональною ідентичністю, регіональними інтересами та цінностями, спільною історією. Маркерами ідентичностей для регіональної політичної еліти Сумщини були Україна як батьківщина; Сумщина як регіон, яким вона керує, діловий центр, місце проживання; державні свята як механізми символічної репрезентації; історична пам'ять, історія регіону та історія козацтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Акіменко А. "Калнішева рада". На Сумщині вшанували пам'ять останнього кошового Запорозької Січі. [Електронний ресурс] / А. Акіменко. 22.07.2016. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/kalnysheva-rada>
- Анатолій Линник: "Деputатство – це мій обов'язок перед поколіннями" // Вісн. Сумської обласної ради. – 2011. – № 4 (грудень). – С. 6.
- Бевз Т. А. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси / Т. Бевз. – К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. – 312 с.
- Вільні творять майбутнє. 21.11.2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sm.gov.ua/ru/topky/20067-vilni-tvoryat-maybutnye.html>
- Володимир Токар: "День захисника України – це свято усіх, хто любить і захищає свою Батьківщину" 14.10.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sorada.gov.ua/actual/actual/19896-2018-10-14-17-20-43.html>
- День Соборності на Сумщині // Сумщина. – 2017. – 26 січня. – С. 7.
- Дильтей В. Описательная психология / В. Дильтей. – СПб.: Алетейя, 1996. – 153 с.
- Євген Положий: Подвійна мораль – це характеристика нашого суспільства. 28.10.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bukvoid.com.ua/digest/2010/10/28/093237.html>
- Звернення Ігоря Яговдика до жителів Сумщини. 24.02.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yamp.sm.gov.ua/index.php/uk/arkhiv-novin/532-zvernennya-igorja-yagovdika-do-zhiteliv-sumshchini>
- Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб.: ТОО ТК "Петрополис", 1997. – 205 с.
- Конотопська земля – це місце національної гордості та єдності – Микола Подопрігора. 09.07.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sm.gov.ua/ru/arkhiv1/16226-konotopska-zemlya-tse-mistse-natsionalnoyi-hordosti-ta-yednosti-mykola-podopryhora.html>
- Линц Х. Государственность, национализм и демократизация / Х. Линц, А. Степан // Полис. – 1997. – № 5. – С. 9.
- Микола Клочко: давайте разом, кожен на своєму місці, робити все необхідне, щоб Сумщина була однією із найкращих областей України. 11.01.2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sm.gov.ua/ru/topky/17613-mykola-klochko-davajte-razom-kozhnen-na-svoeyemu-mistsi-robyty-vse-neobkhdne-shchob-sumshchyna-bula-odniyeyu-iz-naykrashchykh-oblastey-ukrayiny.html>
- Молитовний сніданок організували на Сумщині. 18.11.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sts.sumy.ua/publication/molitovniy-snidanok-organizovali-na-sumshhini.html>
- На Лебединщині відбулась презентація книги "Герої нашого часу". 22.01.2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lbd.sm.gov.ua/index.php/uk/8-novini/8071-na-lebedinshchini-vidbulas-prezentatsiya-knigi-geroiji-nashogo-chasu>
- На Сумщині відбується презентація третьої книги серії "Сумщина. Велика спадщина" під назвою "Краєзнавство". 14.01.2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sm.gov.ua/ru/arkhiv1/20406-na-sumshchyni-vidbudetsya-prezentatsiya-tretyi-knyhy-seriyi-sumshchyna-velyka-spadshchyna-pid-nazvoyu-kraeyznavstvo.html>
- На Сумщині пройшли перші громадські читання до Дня української писемності та мови. 09.11.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sm.gov.ua/ru/arkhiv1/17159-na-sumshchyni-proyshly-persh-hromadski-chytannya-do-dnya-ukrayinskoji-pysemnosti-ta-movy.html>
- "Наш дух не зламати, свободу не вбити": у музеї відбулись урочистості до Дня Гідності та Свободи. 23.11.2016. [Електронний ре-

сурс]. – Режим доступу: <https://sorada.gov.ua/actual/actual/17733-2016-11-23-13-50-12.html>

19. "Нікому Україну не віддам" – Микола Гриценко. 21.11.2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sm.gov.ua/ru/arkhiv1/20068-nikomu-ukrayinu-ne-viddam-mykola-hrytsenko.html>

20. Розпорядження Президента України № 1230/2005-рп "Про заходи щодо вшанування пам'яті останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнішевського". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/12302005-rp-3360>

21. Роман Грищенко "Минуле живе, поки ми пам'ятаємо". 22.06.2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://debaty.sumy.ua/news/roman-grishhenko-minule-zhiv-poki-mi-pam-yataemo>

22. Славна Роменщина провела "Калнішеву раду". 16.07.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sm.gov.ua/ru/arkhiv1/16282-slavna-romenshchyna-provela-kalnyshev-radu.html>

23. Суми відзначають День міста. 01.09.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2529054-sumi-vidznachaut-den-mista.html>

24. Сумчан закликають переходити на українську. 08.11.2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2814694-sumcan-zaklikaut-perehoditi-na-ukrainsku.html>

25. Сумщина багата успішними людьми і своїм промисловим та інтелектуальним потенціалом. 22.05.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sm.gov.ua/uk/arkhiv1/15847-sumshchyna-bahata-uspishnyimi-lyudmy-i-svoym-promyslovyim-ta-intelektualnym-potentsialom.html>

26. Сумщина – регіон із майбутнім. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cci.sumy.ua/about/pressa/article.php>

27. У Сумах відзначили День гідності та свободи. 21.11.2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sorada.gov.ua/actual/actual/20644-u-sumah-vidznachyly-den-gidnosti-ta-svobody.html>

28. У Сумах відроджений корпус кадетів випустив перших вихованців. 16.05.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ua-news.liga.net/society/news/u_sumakh_v_drozhzeniy_korpus_kadet_v_vipustiv_pershikh_vikhovants_v

29. Хигли Дж. Демократия и элиты / Дж. Хигли // Политика: Анализ. Хроника. Прогноз. – 2006. – № 2. – С. 24.

30. Щербань: "В деле Щербаня я – свидетель". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rudenko.kiev.ua/interview/scherban>

31. Higley J. Elite power games and democratic politics in Central and Eastern Europe / J. Higley, J. Pakulski // Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Science / ed. by M. Dobry. – Boston: Kluwer Academic Publishers, 2000. – P. 109–129.

32. Keating M. The new regionalism in Western Europe: territorial restructuring and political change / M. Keating. – Cheltenham, 1998. – 242 p.

REFERENCES

- Akimenko, A. (2016) "Kalnisheva rada". Na Sumshhini vshanuvai pam'jat' ostannogo koshovogo Zaporoz'koi Sichi ["Kalinisheva Rada". In Sumy region the memory of the last basket of the Zaporozhian Sich was honored]. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/kalnysheva-rada>
- Anatolij Linnik: "Deputatstvo – ce mij obov'jazok pered pokolinnjami" [Anatolij Linnik: "Deputies are my duty to generations"]. (2011). *Visnik Sums'koi oblasnoi radi*. № 4, 6.
- Bevz, T. A. (2016). *Politichni identichnosti v suchasni Ukraini: mis'ka gromada Odesi* [Political identities in modern Ukraine: the urban community of Odessa]. Kiv, IPIENDim. I. F. Kurasa NAN Ukraini.
- Vil'ni tvoryat' majbutne [Free people create the future]. (2019). Retrieved from <http://sm.gov.ua/ru/topky/20067-vilni-tvoryat-maybutnye.html>
- Volodimir Tokar: "Den' zahisnika Ukraini – ce svjato usih, hto ljubit i zahishhae svoju Bat'kivshinu" [Volodymyr Tokar: "Defender of Ukraine Day is a holiday for all of us who love and defend their Motherland"] (2018). Retrieved from <https://sorada.gov.ua/actual/actual/19896-2018-10-14-17-20-43.html>
- Den' Sobornosti na Sumshhini [Reunion Day in Sumy Region] (2017). *Sumshhina*. 26 sichnja, 2.
- Dil'tej, V. (1996). *Opisatel'naja psihologija* [Descriptive psychology]. SPb., Aletejja.
- Євген Положий: Podvijna moral' – ce harakteristika nashogo suspilstva [Eugene Polozhij: Double morality is a characteristic of our society]. (2010). Retrieved from <http://bukvoid.com.ua/digest/2010/10/28/093237.html>
- Zvernennja Igorja Jagovdika do zhiteliv Sumshhini [Address of Igor Yagovdyk to the residents of Sumy region]. (2014). Retrieved from <http://www.yamp.sm.gov.ua/index.php/uk/arkhiv-novin/532-zvernennya-igorja-yagovdika-do-zhiteliv-sumshchini>
- Каган, М. С. (1997). *Filosofskaja teorija cennosti* [Philosophical theory of value]. SPb., ТОО ТК "Петрополис".
- Konotops'ka zemlja – ce misce nacional'noi gordosti ta ednosti, – Mikola Podoprygora [Konotop land is a place of national pride and unity – Mykola Podopryhora]. (2018). Retrieved from <http://sm.gov.ua/ru/arkhiv1/16226-konotopska-zemlya-tse-mistse-natsionalnoyi-hordosti-ta-yednosti-mykola-podopryhora.html>
- Linc, H., Stepan, A. (1997). Gosudarstvennost', nacionalizm i demokratizacija [Statehood, nationalism and democratization]. *Polis*, № 5, 9.
- Mikola Klochko: davajte razom, kozhen na svoemu misci, robiti vse neobhidne, shhob Sumshhina bula odnieju iz najkrashhih oblastej Ukraini [Mykola Klochko: let's do everything together, each in his place, to make Sumy region one of the best regions of Ukraine]. (2019). Retrieved from

<http://sm.gov.ua/ru/topky/17613-mykola-klochko-davayte-razom-kozhen-na-svoyemu-misti-robyty-vse-neobkhdne-shchob-sumshchyna-bula-odniyeyu-iz-naykrashchyykh-oblastey-ukrainy.html>

14. Molitovnij snidanok organizovali na Sumshhini [A prayer breakfast was organized in Sumy region]. (2018). Retrieved from <http://sts.sumy.ua/publication/molitovnyy-snidanok-organizuvali-na-sumshhini.html>

15. Na Lebedinshhini vidbulas' prezentacija knigi "Geroi nashogo chasu" [The presentation of the book "Heroes of our time" took place in Lebedyn region.]. (2019). Retrieved from <http://www.lbd.sm.gov.ua/index.php/uk/8-novini/8071-na-lebedinshchini-vidbulas-prezentatsiya-knigi-geroji-nashogo-chasu>

16. Na Sumshhini vidbudet'sja prezentacija tret'oi knigi serii "Sumshhina. Velika spadshhina" pid nazvoju "Kraeznavstvo" [The presentation of the third book of the series "Sumy Region. The Great Heritage "entitled" Local History ".]. (2020). Retrieved from <http://sm.gov.ua/ru/arkhiv1/20406-na-sumshchyni-vidbudetsya-prezentatsiya-tretoy-knyhy-seriyi-sumshchyna-velika-spadshchyna-pid-nazvoju-kraeznavstvo.html>

17. Na Sumshhini projshli pershi gromads'ki chitannja do Dnja ukrains'koj pismnosti ta movi [The first public readings dedicated to the Day of Ukrainian Literature and Language took place in Sumy region]. (2018). Retrieved from <http://sm.gov.ua/ru/arkhiv1/17159-na-sumshchyni-proyshly-pershi-hromadski-chytannja-do-dnya-ukrayinskoyi-pysemnosti-ta-movy.html>

18. "Nash duh ne zlamati, svobodu ne vbiti!": u muzei vidbulis' urochistosti do Dnja Gidnosti ta Svobodi ["Don't break our spirit, don't kill freedom!": Celebrations dedicated to the Day of Dignity and Freedom took place in the museum]. (2016). Retrieved from <https://sorada.gov.ua/actual/actual/17733-2016-11-23-13-50-12.html>

19. "Nikomu Ukrainu ne viddam", – Mikola Gricenko ["I will not give Ukraine to anyone," Mykola Hrytsenko said]. (2019). Retrieved from <http://sm.gov.ua/ru/arkhiv1/20068-nikomou-ukrainu-ne-viddam-mykola-hrytsenko.html>

20. Rozporjadzhennja Prezidenta Ukraini №1230/2005-rp "Pro zahodi shhodo vshanuvannja pam'jati ostann'ogo koshovogo otamana Zaporiz'koj Sichi Petra Kalnishevs'kogo" [Order of the President of Ukraine 301230/2005-rp "On measures to honor the memory of the last Kosh Ataman of the Zaporozhian Sich Peter Kalnyshesky"]. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/12302005-rp-3360>

21. Roman Grishchenko: "Minule zhive, poki mi pam'jataemo" [Roman Grishchenko: "The past lives as long as we remember"]. (2020). Retrieved

from <http://debaty.sumy.ua/news/roman-grishchenko-minule-zhive-poki-mi-pam-yatayemo>

22. Slavna Romenshhina provela "Kalnishevu radu" [Glorious Romenshhina held "Kalnyshchev Rada"]. (2018). Retrieved from <http://sm.gov.ua/ru/arkhiv1/16282-slavna-romenshhina-provela-kalnishevu-radu.html>

23. Sumi vidznachajut' Den' mista [Sumy celebrates City Day]. (2018). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2529054-sumi-vidznacaut-den-mista.html>

24. Sumchan zaklikajut' perehoditi na ukrains'ku [Sumy residents are urged to switch to Ukrainian]. (2019). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2814694-sumcan-zaklikaut-perehoditi-na-ukrainsku.html>

25. Sumshhina bagata uspishnimi ljud'mi i svoim promislovim ta intelektualnim potencialom [Sumy region is rich in successful people and its industrial and intellectual potential]. (2018). Retrieved from <http://sm.gov.ua/uk/arkhiv1/15847-sumshchyna-bahata-uspishnymy-lyudmy-i-svoyim-promyslovym-ta-intelektualnym-potensialom.html>

26. Sumshhina – region iz majbutnim [Sumy region is a region with a future]. Retrieved from <http://www.cci.sumy.ua/about/prensa/article.php>

27. U Sumah vidnachili Den' gidnosti ta svobodi [The Day of Dignity and Freedom was celebrated in Sumy]. (2019). Retrieved from <https://sorada.gov.ua/actual/actual/20644-u-sumah-vidznachyly-den-gidnosti-ta-svobody.html>

28. U Sumah vidrodzhenij korpus kadetiv vipustiv pershih vihovanciv [In Sumy the revived corps of cadets released the first pupils]. (2012). Retrieved from https://ua-news.liga.net/society/news/u_sumakh_v_drodzheniy_korpus_kadet_v_vipustiv_pershikh_vihovants_v

29. Higly, Dzh. (2006). Demokratija i jelyty. *Politija: Analiz. Hronika. Prognoz*, № 2, 24.

30. Shherban': "V dele Shherbanja ja – svidetel'" [Shcherban: "I am a witness in the Shcherban case"]. Retrieved from <https://www.rudenko.kiev.ua/interview/scherban>

31. Higley, J., Pakulski, J. (2000). Elite power games and democratic politics in Central and Eastern Europe. *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Science*. Boston, Kluwer Academic Publishers, 109–129.

32. Keating, M. (1998). *The new regionalism in Western Europe: territorial restructuring and political change*. Cheltenham.

Надійшла до редколегії 18.09.20

T. A. Bevz, Doctor of Historical Sciences, Professor
I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
8, General Almazova Street, Kiev, 01011, Ukraine

VALUES AND IDENTITIES OF THE REGIONAL ELITE

The article focuses on values as the basis of conscious choice. Values determine the future, determine the unity, cohesion of society and self-identification. Values are produced, distributed by elites and perceived by different social groups. The regional political elite is a certain group with a kind of corporate self-consciousness, its own independent system of values, which are fixed with help of certain external attributes, a system of selecting new members.

The regional political elite was the creator of values and meanings in the politics of the region and played a significant role in shaping values, ideological preferences, views and attitudes to any political events, phenomena and processes.

The policy of regional identity is conditioned by the culture of regional elites, their ideas about the past and future of the region and the country. After all, historical memory is an important element of national identity. The basic factor for the regional political elite of Sumy region in the processes of actualization of regional identities was the symbolic representation of the past, first of all, the history of the region.

Most representatives of the Sumy regional political elite declared the values of paternalism, cooperation and democracy as a priority. The manifestation of political identity was a set of values, principles and motivations that representatives of the regional political elite recognize as basic for their political group. The regional political elite of Sumy region was the bearer of ideas and values, which were characterized by regional identity, regional interests and values, common history. Identity markers for the regional political elite of Sumy region were Ukraine as a homeland; Sumy region as a region it manages, business center, place of residence; public holidays as mechanisms of symbolic representation; historical memory, history of the region and history of the Cossacks.

Key words: values, identities, regional elite, identity markers, Sumy region.

T. A. Бевз, д-р ист. наук, проф.
Институт политических и этнонациональных исследований
имени И. Ф. Кураса НАН Украины,
ул. Генерала Алмазова, 8, г. Киев, 01011, Украина

ЦЕННОСТИ И ИДЕНТИЧНОСТИ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭЛИТЫ

В статье акцентируется внимание на ценностях как основе осознанного выбора. Ценности определяют будущее, обуславливают единство, сплоченность общества и самоидентификацию личности. Ценности производятся, распространяются элитами и воспринимаются различными социальными группами. Региональная политическая элита – это определенная группа со своеобразным корпоративным самосознанием, собственной независимой системой ценностей, закрепленных с помощью определенных внешних атрибутов, системой отбора новых членов.

Региональная политическая элита выступала создателем ценностей и смыслов в политике региона и играла значительную роль в формировании ценностных ориентаций, идеологических предпочтений, взглядов и установок на любые политические события, явления и процессы.

Политика региональной идентичности обусловлена культурой региональных элит, их представлениями о прошлом и будущем региона, страны. Ведь историческая память является важным элементом национальной идентичности. Базовым фактором для региональной политической элиты Сумщины в процессах актуализации региональных идентичностей была символическая репрезентация прошлого, прежде всего истории региона.

Ключевые слова: ценности, идентичности, элита, региональная элита, маркеры идентичности, Сумщина.

УДК 130.2 Тичина

Г. В. Вдовиченко, д-р філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна
georgyvдовиченко@knu.ua

КУЛЬТУРФІЛОСОФСЬКІ ВИТОКИ Й НАСТАНОВИ РАННЬОЇ ТВОРЧОСТІ П. ТИЧИНИ: "ТАЙНАЯ ВЕЧЕРЯ, ГІЛЬЙОТИННІ ДНІ"

Досліджено культурфілософські витоки та настанови ранньої творчості П. Тичини, а саме як зумовлюючі її події та явища вітчизняного й зарубіжного етно- і професійно-культурного життя, культурфілософські ідеї і вчення, так і оприявлені в творах поета першої третини ХХ ст., головним чином, збірках поезій 1918–1924 рр., його культурфілософські погляди. У світлі оцінювання головних здобутків тичинознавства виконано культурологічно-філософсько-літературознавчий аналіз етапів ідейно-художньої еволюції П. Тичини цього періоду: 1. становлення (чернігівсько-київський): 1906–1916; 2. творчого піднесення і розквіту (київський): 1917–1921; 3. занепаду і кризи (києво-харківський): 1922–1929, – розглянуто дві групи джерел формування культурфілософських настанов його ранньої творчості. Перша – вітчизняна й зарубіжні етнокультури у складі трьох підгруп фольклору: 1. український; 2. зарубіжний (інші слов'янські народи); 3. зарубіжний, головним чином, народів Близького та Середнього Сходу (вірменський, турецький, індійський). Друга – вітчизняна й зарубіжні професійні культури, а останні – у складі підгруп: 1. російської; 2. європейської та північноамериканської; 3. східної (Близький, Середній і Далекий Схід). Відтворено та висвітлено початкові етапи еволюції культурфілософського кредо П. Тичини – митця-символу та міту модернізму і соцреалізму в літературі й культурі УСРР: від неоязичницько-християнського києво-українського націонал-патріотичного міту до націонал-комуністичної пантеїстично-матеріалістичної космогонії.

Ключові слова: культурфілософія, тичинознавство, рання творчість П. Тичини, міт, мітотворчість, література УСРР епохи "Розстріляного Відродження", модерн, постмодерн, соцреалізм.

Постановка проблеми. Як впливає з розпочатого нами в публікаціях [1, 2, 3, 4] комплексного вивчення виданих в Україні та за кордоном впродовж 1918–2019 рр. понад ста наукових досліджень життя й творчості П. Тичини, однією з найважливіших, однак досі маловідомих сторінок біографії та ідейно-художньої еволюції поета є формування протягом першої третини ХХ ст. засновкових для цілого його життєвого шляху культурфілософських настанов ранньої творчості. Дослідження цієї проблеми щільно пов'язане із давно нарізкою в тичинознавстві потребою в неупереджених системних класифікуванні та розгляді всього спектра культурфілософських джерел і настанов ідейно-художньої еволюції автора ідейно-контрадикторних поезій-мітів українських національних ренесансу і поневолення – "Золотий годин" та "Партія веде" – як сакральної постаті-символу модернізму і водночас соцреалізму в українському письменстві, найуспішнішого та разом найкритикованішого вітчизняного митця – взірця оціночної полярності офіційного і громадського мітотворення в УРСР та, згодом, Україні. Як свідчить у тому числі присвячена 120-річчю з дня народження поета стаття "Павло Тичина: прижиттєві і посмертні оцінки, дискусії, роздуми про поета" (2010) П. Параскевича, питомою ознакою присутності його образу у масовій суспільній свідомості є невротична дихотомія "формальне уславлення/змістове відторгнення" як наслідок триваючої психотравматичної дії ритуалу майже півстолітнього офіційного "канонізування" поета як чільного вітчизняного "трибуна революції" в УСРР (УРСР).

Багаторічний активний учасник цього процесу – творець свого символічного образу як фактично наріжного каменя літературного "соцреалістичного канону" тоталітарного українського радянського дискурсу головню в офіційних публічних виступах і поетичних творах та разом із тим, як це не парадоксально, його ж прихований демітологізатор в окремих віршах і переважно не опублікованих за життя спогадах, листуванні, численних приватних розмовах, П. Тичина перманентно принципово містифікував головним чином ранній, найцікавіший та найтрагічніший, етап своєї ідейно-художньої еволюції. З огляду на це саме він дотепер заслуговує на основну увагу тичинознавців: від перших відомих нині віршів 1906–1907 рр. до "Кримського циклу" (1926), що завершує цей, по суті, найпоказовіший етап творчо-

сті поета. Його чіткий вододіл – збірка "Чернігів" (1931), була видана П. Тичиною, вже дійсним членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН) і кандидатом у члени Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) XI скликання, невдовзі після проведення розпочинаючих в УСРР масові репресії сталінського режиму процесу "Спілки визволення України" у Харкові та XVI з'їзду ВКП(б), чи з'їзду "розгорнутого наступу соціалізму", в Москві. Неофіційно ініційоване в УРСР у 60-х рр. ХХ ст., зокрема С. Тельнюком і В. Стусом, під впливом тичинознавців діаспори "фальсифікування" радянського міту П. Тичини лише віднедавна, завдяки передусім Л. Плющу й І. Ольшевському, переходить на рівень постмодерного демітологізування особи і творчості поета в контексті міждисциплінарного вивчення їх визначеності ідеями ортодоксальних та інших течій великих авраамічних релігій і окултних вчень.

Аналіз досліджень і публікацій. Ініційований ще шістдесятниками процес дедалізування творчої постаті П. Тичини зумовив переосмислення заявленої в тичинознавстві УСРР В. Юринцем [26] і М. Степняком [16] проблеми з'ясування культурфілософських витоків та настанов ранньої творчості поета. Провідну роль у цьому відіграли літературознавці й філологи, зокрема дослідники його поетики: від автора збірки "Матеріялі до характеристики творчості П. Тичини" (1926) Г. Майфета до Н. Костенко [8] та Г. Ключека [6], які висвітлили її зумовленість поступом літературного процесу ХІХ – початку ХХ ст., передусім українського і європейського модернізму. Плідним розвитком цих студій в Україні стала низка дисертацій ("Збірка "Замість сонетів і октав": семантика і поетика" (2007) Ю. Титаренко й ін.), тематичних збірок ("Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття" (2011) й ін.) та статей ("Павло Тичина і поети-модерністи" (2007) М. Сулими й ін.). Не менш широке коло джерел літературного, зокрема культурфілософського, впливу на ранню творчість поета з'ясовано в студіях його визначного місця в історії вітчизняного перекладу, як-от у виданні "Український художній переклад та перекладачі 1920–30-х років" (2015) Л. Коломієць. Значний внесок до збереження і популяризації свідчень про цей вплив самого поета і його сучасників належить упорядникам (Л. Тичина, І. Блюдо, С. Тельнюк, С. Гальченко й ін.) видань матеріалів його архіву: "В серці у моїм..." (1970), "Павло

Тичина. Із щоденникових записів" (1981), "Подорож з капелю К. Г. Стеценка" (1982) та ін., як і упорядникам та авторам збірників спогадів про нього [5, 11, 13, 14, 15].

Серед них окремо стоїть опубліковане вже в незалежній Україні видання "3 любов'ю і болем: Спогади про Павла Тичину", з понад п'ятдесяти текстів якого вирізняються досі маловідомі свідчення сучасників поета першої третини ХХ ст.: Ю. Булахівської, К. Гридня, Г. Майфета, Ю. Меженка, Н. Суровцової й ін., – про замовчувані сторінки його життя та творчості. Водночас і в інших виданнях, як-от у [13, 15], також вміщено цікаві спогади перевесників поета – свідків його ідейно-художнього становлення у Чернігівській семінарії. Віднайдену автором статтю "Михайло Жук – Павло Тичина: сторінки взаємодій" (1993) С. Луциком на початку 90-х рр. ХХ ст. в архіві вчителя малювання поета в згаданій семінарії М. Жука загубленого циклу його віршів "Панахидні співи" передувало відкриття Л. Танюком і Н. Корнієнко приховуваної П. Тичиною за життя участі в кінці 10-х рр. ХХ ст. в езотерично-мистецькому гуртку-"дев'ятці" Г. Нарбути в Києві. Розгляд теми впливу на П. Тичину антропософії Р. Штайнера, ідей його колег-митців Г. Нарбути, Ю. Михайліва і М. Зерова в низці публікацій: "Ложа Нарбути" (2014) В. Панченка, "Творчі контакти П. Тичини та Ю. Михайліва на тлі історичної епохи: 1917–1920-ті рр." (2018) Н. Марченко й ін., – доповнений припущенням про особисте знайомство П. Тичини з М. Волошином і, ймовірно, його дотичність до масонів у статті "Меморіальна бібліотека Максиміліана Волошина – національна гордість України" (2017) І. Левічева.

На особливу увагу, з огляду на тему нашої публікації, заслуговує внесок до тичинознавства одного з цільних ініціаторів та упорядників найповнішого [22] – дванадцятитомового – видання творів поета і багаторічного дослідника його архіву С. Тельнюка, а також його ідейного апологета – автора тичинознавчих досліджень [9, 10] І. Ольшевського та їх колеги-тичинознавця з діаспори Л. Плюща. Вперше фахово заявлена та початково осмислена в монографії [26] академіка ВУАН В. Юринця проблема зумовленості ранньої творчості поета спектром філософських і культурфілософських вчень від античності до модерну була частково розроблена в низці праць учених УРСР (Б. Корсунська, В. Стус й ін.) і діаспори (В. Барка, Ю. Лавріненко та ін.). Прикладами її якісно нового актуалізування є статті "Огонь – тональність всего мира...": космическое мироощущение в поэзии Павла Тычины" (2003) Ю. Патлань і "Трагічний Прометей: від Есхіла до Павла Тичини" (2006) О. Гальчук, що розкривають вплив на розвиток юного поета ідеї Агні-йоги та античних мітологій та літератури. Якщо С. Тельнюк третім після В. Юринця і М. Степняка окреслив у працях [17, 18, 19] найрепрезентативніше коло культурфілософських джерел творчості П. Тичини, то в згаданих студіях І. Ольшевського, як спробах "створити своєрідний містичний портрет Митця", та в книзі [12] Л. Плюща, як досвіді пошуку "антропософського підґрунтя" поезії "молодого, ще геніяльного, Тичини", це коло вивчене з позиції "містичного літературознавства" як синтезу філологічного аналізу і тлумачення символічного значення образів твору.

Мета статті полягає у визначенні й системній оцінці культурфілософських витоків і настанов ранньої творчості П. Тичини.

Виклад основного матеріалу дослідження. В розвитку ранньої творчості П. Тичини, яку ми умовно обмежуємо 1906 – другою половиною 20-х рр. ХХ ст., тобто приблизно чвертьстоліттям – роками світоглядного становлення поета від часу навчання в Чернігівських

духовних училищ (1901–1907) та семінарії (1907–1913), а згодом – на економічному факультеті Київського комерційного інституту (1913–1917), до його обрання дійсним членом ВУАН (1929), можна виокремити три етапи. Перший – становлення, припадає на 1906–1916 рр. і представлений в основному донедавна маловідомими, збереженими головню завдяки другу поета А. Павлюку під час Другої світової війни його рукописами: від вірша "Синє небо закрилося..." (1906) до поеми-феєрії "Дзвінок-облакитне" (1915–1917). Другий етап (1917–1921) – творчого піднесення й розквіту П. Тичини як найвідомішого поета УНР, Української держави і УСРР – випав на час спалаху українських національно-визвольних змагань. Саме у 1917–1921 рр. побачили світ найвідоміші шедеври П. Тичини з його перших збірок поезій: "Соняшні кларнети" (1918), "Плуг" (1920), "Замість сонетів і октав" (1920), у тому числі й поема "В космічному оркестрі" (1921) як, по суті, найвище і найпромовистіше уособлення у вишуканій поетичній формі його, на наш погляд, ідейно суперечливого пантеїстичного "космізму".

На цей етап припадає написання поетом як низки ймовірно знищених ним, так і знаних тепер лише в уривках незакінчених поем, зокрема "Розколу поетів" (1918–1919), та головним чином центральної з них, засадничої для розуміння трагічної кризи його ідейно-художнього становлення в роки Громадянської війни симфонії "Сковорода" (1918/1919 – 1967). Так і не завершений, цей головний твір поета – знакове втілення його життєвого та творчого кредо, символічна художня автобіографія відстанню майже в півстоліття – відобразив творчу кризу П. Тичини впродовж третього етапу – перетворення на провідного поета УСРР у 1922–1929 рр. Долаючи у першій третині ХХ ст. шлях становлення від технічного секретаря редакції київського українського педагогічного журналу "Світло" (1913–1914) та інспектора-статистика оціночно-статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи (1914) і її рахівника-статистика (1915–1916) до активної участі у вітчизняному культурному житті в Українському театрі М. Садовського (1916–1917), редакціях газети "Нова Рада" (1917) та журналів "Літературно-Науковий Вістник" (1917–1919) і "Мистецтво" (1919), він зустрів утвердження окупаційної "радянської влади" у Києві як завідувач літчастини Першого театру Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка (1920–1923), а згодом працював у столиці УСРР Харкові як член редакції журналу "Червоний шлях" (1923–1934).

Формування П. Тичини-поета припало на період глибокої соціокультурної кризи у Російській імперії – на час зумовлюючих її розпад Російсько-японської, Першої світової й Громадянської війн, включно з революцією 1905 р., Лютневою революцією і Жовтневим заколотом 1917 р. у Петрограді. Воно позначене влаштуванням у Чернігівське духовне училище в десятирічному віці та втратою батьків. Поступове входження поета до кола русифікованого вітчизняного професійно-культурного життя Чернігова та Києва пов'язане, з одного боку, зі здобуттям повної середньої духовної освіти та частково світської вищої у російськомовних державних закладах, а з іншого – з участю в неформальному українському україномовному культурно-мистецькому житті цих двох міст (літературні зустрічі-"суботи" у М. Коцюбинського, збирання українського фольклору). Юний П. Тичина – поет та митець, який брав участь як співак, диригент, кларнетист і гобоїст у діяльності хорів та оркестрів Чернігова, цікавився, під впливом розвідок К. Фламмаріона, зоряним небом і мріяв вступити до Петербурзької академії мистецтв, докладно познайомився, завдяки сприянню вчителів та друзів М. Подвойського, М. Жука,

М. Коцюбинського, М. Вороного й В. Самійленка, з українською та світовою історією і культурою, головним чином з українським та зарубіжним модернізмом у літературі й мистецтві та духовними традиціями Середнього і Далекого Сходу. Ймовірно є його перше долучення в ті роки до суспільно-політичного життя, зокрема участь у "драгоманівському гуртку молоді" в Чернігові, як і обізнаність із програмою "Братства тарасівців", членами якого були М. Вороний та М. Коцюбинський.

Етап становлення особистості П. Тичини у родині, закладах духовної та світської освіти, державних і культурно-мистецьких установах Чернігова та Києва представлений поезіями 1906–1916 рр. Поет зазнав тоді відчутного впливу батька, який першим сприяв розвитку сина, зокрема читав йому "Тараса Бульбу"; першої вчительки С. Морачевської – "народниці" та "безбощиці", яка запізнала його з творчістю М. Загірної й терориста С. Степняка-Кравчинського; семінариста М. Подвойського, який знайомив його з культурним життям Чернігова; художника М. Жука, який передав йому мистецький "досвід Виспянського" і "вперше повів" до М. Коцюбинського. П. Тичина зауважив, що саме останній "особливо на мене вплинув всією своєю особою". Перші вірші поета, пов'язані з лірикою С. Надсона та І. Франка, текстами й мелодіями православного богослужіння, передусім цикл "Панахидні співи" (1915–1916), засвідчують його виняткові експресивність та ліричність, зумовлені переживанням смертей батьків і коханої між 1906–1915 рр. Вони виявляють наскрізну тему дитячої і юнацької самотності паралельно до тем: любові до природи, України ("Блакить мою душу обвіяла...", "Україно моя, моя люба Вкраїна...", "Ах, не смійтеся ви наді мною...") та до матері ("Під моїм вікном..." і "Горе матері"), смерті своєї ("Я хотів би умерти при заході сонця...", "Я хотів би, коли я умру..." й ін.) і коханої ("Кохана вмерла"). На початку Першої світової війни з'явилась вірші П. Тичини з розвинутою пізніше темою мізантропії, "людини-звіря" ("Читаю душі ваші, наче книги, я...", "З далекого походу..."), та разом із тим творчого натхнення – "вогню" ("Дух народів горить...", "Душа моя – послухай!", "О, я не невільник..." та ін.), з виразними антимілітаристським, антихристиянським і українським націонал-патріотичним мотивами.

Прикметними здобутками цього часу, яскраво увиразнюючими манівці його еволюції як особистості та митця, під впливом плеяди класиків української (Т. Шевченко, Л. Українка, І. Франко, М. Коцюбинський, М. Вороний, О. Олесь, Г. Чупринка) та російської (О. Пушкін, М. Лермонтов, В. Жуковський, Л. Толстой, М. Горький, О. Блок, В. Брюсов, К. Бальмонт) літератур романізму і модерну та водночас східнослов'янського, переважно українського, фольклору, церковного письменства – Біблії й патристики, і православної обрядовості, є цикл "Панахидні співи" та поема-феєрія "Дзвінкоблакитне". Як ці твори, так і переважна більшість поетичних спроб з юнацького зошита П. Тичини засвідчили суперечливість та, як пізніше писав поет, негармонійність його художньої натури, ревно тяжіючої до сполучення мотивів і образів дохристиянського та християнського мітопоетичних світів засобами їх модерності-льового прочитання. Декларуючи, з одного боку, прихильність до вітчизняного націонал-патріотизму україно-фільського зразка, П. Тичина поєднував її з наслідуванням поезії Л. Українки і її західноєвропейських взірців, як-от п'єс Г. Гауптмана, та віршів українських модерністів. Його прямо відсилаюча до "Лісової пісні" поема-феєрія "Дзвінкоблакитне" з чільним гаслом: "Ніякого Пана нема, єсть тільки вічний Рух, Огонь", "тільки Сонце Червоне. Йому моліться!", – сполучає впливи архаї-

чних онтологій від згаданого поетом вчення Геракліта Ефеського про "світовий лад, тотожний для всіх, не створений ніким з богів чи людей", що "був, є й буде вічно живим вогнем, мірами спалахуючим і мірами гаснучим", до зауважених Ю. Патлань, І. Ольшевським та Л. Плющем ідей класичних систем йоги й Агні-йоги про "Вогонь" як імпульс життя.

Відомо, що вже в роки навчання в семінарії у поета виникло зацікавлення філософією та релігією Давньої Греції і Середнього Сходу, наприклад, згідно з С. Тельнюком та І. Ольшевським, вченням Пітагора й Раджа-йоогою. На наш погляд, концептуальну роль у його ранній поезії відіграла мітологема "Сонце", проведена від російської досимволістської лірики ("Сонце світу" А. Фета) і творчості ранніх "декадентських" символістів, передусім К. Бальмонта ("Молитва до Сонця" й ін. "солярні вірші"), до "мітопоетичного" символізму з символом "Сонця-Христа" (А. Бєлий, В. Іванов), в яких, за В. Жирмунським, релігійне чуття переходило у "містичний настрій" як "глибоко індивідуалістичне переживання нескінченного" поетом як, на їх думку, теургом, пророком та жерцем. Водночас рання поезія П. Тичини, на думку М. Степняка, який принципово визнав відсутність в автора "Соняшних кларнетів" "філософічності російського символізму", перебувала під ідейно-художнім впливом вітчизняних "пресимволістів" – "поетів українського модерну" М. Вороного, О. Олесь, В. Пачовського, Г. Чупринки й особливо М. Філянського. Учень Вороного, П. Тичина публічно визнав О. Олесь за свого вчителя й разом із тим вдався до творчого осмислення сюжетів та образів віршів Чупринки ті Філянського. Перегук тем сімох збірок поезій Чупринки – від "Огнецвіту" (1909) до поеми "Лицар-Сам" (1913), як і творів поза ними, зокрема "солярного" мотиву віршів "До схід Сонця", "Симфонія Сонця" і "Цар-Огонь", з поезією П. Тичини, сполучений з надиханням останнім вимріяною з календарно-обрядового "космосу" поезії Овідія творчістю автора збірок "Лірика" (1906) та "Calendarium" (1911) М. Філянського, визнаного Ф. Якубовським за вчителя поета.

Виразний ідейно-художній елліністично-християнський синкретизм поета визначався разом із тим "космізмом" циклів "Сонячні хвилини" та "Ad Astra" зі збірок "Ліричні поезії" (1911) і "В сяйві мрій" (1913) М. Вороного й ряду поезій ("Сфер небесних музика", "Дві планети" та ін.) В. Самійленка. Проведення юним П. Тичиною теми космосу, як і ролі людини та людства в ньому, з її шедеврами-екстремумами – поемами "В космічному оркестрі" (1921) і "Срібної ночі" (1962) – від перших віршів крізь всю творчість стоїть під знаком заявлених на її початку наскрізних тем життя та смерті в усіх їх соціокультурних вимірах – від індивідуального крізь народне до вселенського. Постійно актуалізуючи від ранніх творів ("Я хотів би умерти..." й ін.) і до поеми "Срібної ночі" тему смерті в світлі як давньоіндоевропейської, так і християнської обрядовості: від прагнення свого спалення "у бору" на "огні молодому" крізь ману "тління" – "сну" – "тісно-земного спокою" ("Під землею глухою резонансу нема – / тільки тиша і тьма") до видіння смерті як втечі до вічності "без дозволу" по водяній стихії ("...напнеш на човні полотно – / і в вічність по хлопких / морях – навпереріз"), П. Тичина акцентував тему воскресіння та вічного життя. Трансформуючись від озвученого ще в циклі "Панахидні співи" співу "зіронько золотих" про "життя безкінечне, прекрасне" на них крізь патріотичне "смерті той не знає, хто за Вкраїну помирає!" поезії "Війна" та, водночас, "Христос воскрес? – не чула, не відаю, не знаю" "Скорбної матері" до "Живе – давно розпалось на клітини", "потойбіч не всі-

тає" і, проте, "відгук іноді... неясний... долітає" "Фуги", дилема "вічність як фізична нескінченність/трансцендентне буття" стала для поета трагічним екзистенційним викликом.

Проводячи кризу усю свою творчість тему життя – колообігу природного та цілого космічного буття як протистояння/урівноваження стихій, земного й вогняного онтопервнів, П. Тичина дієво заявив у ранніх віршах "вогню" тему національного та соціального відродження України ("Дух народів горить..." й ін.), спільну для творчості О. Олеся, Г. Чупринки, М. Вороного, В. Самійленка і в першу чергу Л. Українки та І. Франка. Наскрізна для світобачення останніх ідея критичної переоцінки старозаповітної та всієї біблійної традиції, визначальної для європейської цивілізації, і узалежнення її від досемітських, зокрема шумерської, культур Давнього Сходу, постала в їх поезії та наукових студіях ("Створення світу" (1905) І. Франка, "Утопія в белетристиці" (1906) Л. Українки) під впливом тогочасних європейських археології і лінгвістики. Засвоюючи від них у гуртку М. Коцюбинського антирелігійні, фоербахіанські й марксистські, світоглядні засади, П. Тичина засвідчив у нотатці початку 20-х рр. XX ст. питома зацікавлення етно- і професійними культурами Близького, Середнього та Далекого Сходу. Виявляючи інтерес до японської культури (М. Норінагу, А. Ямабе і автора відомої поету студії "Імпресіонізм як пануючий напрям японської поезії" (1913) М. Ямагучі), як і до вірменської (його "улюблена книга" – "Поети Вірменії" (1916)), в першу чергу поезії ашуга Саят-Нова (А. Саядяна)), П. Тичина вказав, що "сильно цікавився" тоді Індією, зокрема "ранніми творами" лауреата Нобелівської премії з літератури за 1913 р. Р. Тагора.

Повз його увагу не минули перші два російські видання зібрання творів Р. Тагора, в тому числі релігійно-філософські лекції "Садхана" (1913) з передмовою заступника очільника Російського теософського товариства П. Тимофеевського, в яких П. Тичина відкрив і поезію славетного бенгальця-брахмаїста – знавця давньої вайшнавської лірики, і його прозу, як і засновки розробленої ним під впливом Упанішад, різних шкіл Веданти, ідей буддизму, християнства, суфізму та баулів "релігії людини". Ймовірно, що ознайомлення П. Тичини з перевиданою в СРСР десять років потому працею "Рабін-дранат Тагор як людина, поет та мислитель" (1924) Е. Енгельгардта було однією зі спонук актуалізації образу індійського поета у заголовній поезії збірки "Вітер з України" (1924), а невдовзі – у вірші "До кого говорити?". Засвідчене дружиною поета Л. Папарук знання ним буддизму, як і тягіння до фольклору та культур країн Сходу, вірогідно, пов'язані і з юнацьким захопленням сходознавчими студіями ("Край Озїріса. Єгипетські нариси" (1914)) К. Бальмонта, темою "Сонячного єдинобожжя" у його віршах і водночас вченням Л. Толстого. Показово, що він був учасником заворушень у Чернігівській семінарії в 1907 р., викликаних наказом її ректора вилучити книги Л. Толстого з бібліотеки.

Поет, як і його співучні по семінарії, був обізнаний з творчістю та засадами "істинного християнства" відлученого в 1901 р. Священним синодом РПЦ від Церкви автора заборонених у Російській імперії, але популярних праць "Сповідь", "В чому моя віра", "Дослідження догматичного богослів'я" з їх темою "передусім вірити в розум", а вже потім обирати з "писань і єврейських, і християнських, і магометанських, і буддистських, і китайських, і світських сучасних" все те, що "згідно з розумом". Відомо, що Р. Тагор не раз відзначав ідейну близькість до себе Л. Толстого з його зумовленою прихильністю до буддизму й обізнаністю у Ведах ідеєю

неспротиву злу й повагою та любов'ю до всього живого, яка завжди була близька П. Тичині. Водночас він активно цікавився в семінарські роки творчістю діячів європейської культури: від Арістотеля до Данте Аліг'єрі та Леонардо да Вінчі, Й. Гете і К. Гамсуна, з яким вів втрачене листування. Пов'язуючи саме з М. Подвойським перше знайомство з творами Гомера ("Одіссея") та В. Шекспіра ("Ромео і Джульєтта"), П. Тичина проявив у нарисі "Про вічні типи у світовому письменстві" (1919/1920) свій особливий інтерес до "сім'ї титанів" – Прометея, Фауста, Дон-Жуана як уособлюючих "силу, розум і почуття" трьох відповідних типів, разом об'єднаних "повстанням проти богом усталеного порядку, бунтом і боротьбою". Показово, що найулюбленішими творами юного поета були трагедія "Фауст" Й. Гете та драма "Звільнений Прометей" (1819) П.-Б. Шеллі.

Знаковими для формування творчої особистості П. Тичини стали уславлені ним тоді ж у поемі "В космічному оркестрі" як "фанфари" світової поезії постаті найвідоміших поетів-"космістів" – майстрів художнього слова США та Бельгії В. Вітмена й Е. Верхарна. Знайомий з творчістю першого з них ще десь з 1913 р. з російських видань "Листя трави" (1905, 1911) у перекладі К. Бальмонта та "Поет анархіст Уот Уїтмен. Переклад у віршах і характеристика" (1907) у перекладі К. Чуковського, він згодом ознайомився з виданою російською мовою у 1906 р. і вподобаною ним збіркою "Розмаїте с'яво" (1906) Е. Верхарна. Поділяючи, по суті, наведене його сучасником – автором вперше виданої у 1908 р. відомої праці "Нарис розвитку західних літератур" В. Фріче визначення "космізму" творчості В. Вітмена та Е. Верхарна як "усвідомлення спорідненості і єдності всіх явищ космосу" – "злитості особистості з колективом, з космосом", П. Тичина визнав у нотатках за такий, що "мені запав у серце", перший і заключний рядок "Світ складається із зірок та людей" поезії "Світ" Е. Верхарна в перекладі В. Брюсова. Прикметно, що астрологічно-планетарні образи й сюжет цієї поезії є провідними для поеми "В космічному оркестрі", тоді як ідеї дванадцяти циклів збірки "Листя трави" В. Вітмена, передусім обожнення людського "я", утопічно-соціалістичний захват та відкидання пуританських передсудів, присутні у збірці поезій "Плуг".

Опромінені цим впливом, два наступні етапи ідейно-художньої еволюції поета протривали під знаком хвороб (переродження серця й тиф), психологічних потрясінь, неврозів та фобій, зумовлених різкими суспільно-політичними змінами, військовими діями, переслідуванням окупаційними режимами й низкою смертей рідних та близьких (вбивство В. Чумака, Г. Михайличенка, М. Леонтовича, смерть Г. Нарбута, сестри Наталі, брата Михайла, В. Елланського, самогубство А. Казки). Промовистими свідченнями усвідомлення ним трагізму утвердження в Україні окупаційних німецької, а згодом радянської влад є вірші поета "То не березовий, бузовий..." (1918) та "Із Білої Церкви, мов з чорної ночі..." (1919), з визнанням у другому з них того, що "коли б ми усі закричали", то "збудований міст до нового упав би" і "стало б ще гірш, як було". Тема самотності, продовжена П. Тичиною у щоденникових нотатках ("самотності в душі не перебореш", "скрізь я сам") і підсилена критичним ставленням до власної творчості ("я – проклятий жалкий писака", "чи я вернусь колись до своєї юності" та "стану знову поетом?"), була в 30-х рр. XX ст. підсумована в іронічно-гіркому визначенні свого статусу як митця в СРСР: "мене прив'язано до жорен і наказано крутитись". Зауважуючи у листах 20-х рр. XX ст. неможливість лишатись поетом "серед пліток, серед доносів, серед підступу", він визнав устрій СРСР за "жанда-

рмський абсолютизм", а радянську культуру гостро засудив за "вампіризм", "плакатність, безплатність і повійність". Авторське "я" поета переходило від самоотождоження з метафізичними істотами ("Одвічний Дух"), соціумом ("дужий народ"), природними явищами, процесами, об'єктами (трава, вітер, вогонь, Сонце) та психологічними станами ("світлий сон") до культурфілософського персоналіфікування в постатях мітичних героїв і відомих діячів культури (Прометей, Данте Алігері, Г. Сковорода), з означенням власних психофізичних прикмет ("іронія і гордість на лиці" та ін.).

Ці поетичні автошкіци окреслюють характер поета, одним із наймісткіших і найвлучніших описів якого є запис із щоденника І. Дніпровського від 24 травня 1933 р.: "Дуже боюсь, що з легкої руки тих, хто бачив Тичину і не зазирав йому в душу так, як в свою, так і в історію перейде він, як – Сентиментальна ікона. Хто наважиться сказати, що Тичина Вишенський – Сковорода – Залізник? Ця людина має своє могутнє кредо. Могутній ум. Любов і ненависть. Реальність сприймання. Пророцьке передбачення. Сила волі. Упертість. Іронія. Скепсис. Діапазон: од сили й жорстокості вождя до ніжності дитини. Політичний обрій – марксистська освіта, взята власним розумом. Філософія в віках і філософія в віки. Відповідальність за свою епоху..." [15, с. 127]. Цей портрет доволі яскраво увиразнюють мемуари 20–30-х рр. ХХ ст. Т. Масенка – приятеля поета і його племінника В. Тичини. Перший з них змалював у спогаді "Місяця-князя поезії..." "завжди задумливого, дуже зосередженого" мислителя з "неосвяжно широким" колом зацікавлень, "протест, бунтарство мислі та бурю душі" якого "незмінно супроводить глибинна людська ніжність". Другий у спогаді "Поет зблизка" відзначив у поеті, "майстерному імітаторі-гумористі", з його "культу" – музикою, який любив "засобами імітації викликати птахів на розмову" та водночас вражав глибоким знанням "творчої спадщини видатних діячів культури і науки", синтез надзвичайної вразливості з великою силою волі, що зумовлювала "виключну стриманість й витримку".

Етап творчих піднесення та розквіту П. Тичини (1917–1921) представлено його вершинними здобутками – збірками "Соняшні кларнети", "Плуг", "Замість сонетів і октав" та поемою "В космічному оркестрі", як і віршами в періодиці й частково виданими ("Сковорода"), прихованими ("Прометей" і "Розкол поетів") поемами і уривками поем (знищеної про Громадянську війну в УНР). Всі ці твори сполучають ідейний та художній вплив згаданих першоджерел юнацької творчості поета, а їх культурфілософський зміст визначений осмисленням подій Лютневої революції і Жовтневого заколоту, українського національного відродження, як-от проголошення Універсалів Української Центральної Ради, Громадянської війни та агресії РРФСР проти УНР. Кризь першу – знакову для всієї його творчості – збірку поезій як своє творче "крещендо": від однієї з найзагадковіших поезій "Не Зевс, не Пан...", яку Л. Плющ визнав за опис "музики окультистів" – "музичної ріки макрокосму", що в ній "я перетворюється в Я" – "Ягве-Елогіма (дух Форми, любови)", що сходять на Землю і є, за Р. Штайнером, "монограмою ІСН – Ісусом Христом", до поеми "Золотий гомін", яку В. Юринець оголосив "пісню пісень Тичини" про "національну революцію" "в апотеозі духу універсалів Центральної Ради", – поет провів визначаючи всю його ранню ідейно-художню еволюцію тему відродження України у формі киевоцентричного націонал-патріотичного міту. На особливу увагу заслуговує занотоване ним невдовзі в щоденнику спростовуюче офіційне фальсифікування в УСРР його тогочасного творчого кредо на користь реалізму свідчення: "Ні до

якої школи не можу себе зарахувати. В мене є символізм, і імпресіонізм, і навіть футуризм та в деякій мірі імажинізм" [23, с. 43].

Високосимволічно оспівуючи українське національне відродження кінця 10-х рр. ХХ ст. – від його натхненного провісництва до оплакування в Громадянську війну ("По хліб шла дитина...", "Одчиняйте двері...", "Скорбна мати" та "Дума про трьох вітрів") – П. Тичина перейшов до осмислення її розвитку крізь призму аналізу глибоких особистих вражень у збірках "Плуг" і "Замість сонетів і октав". Засвідчуюча тяжіння поета від націонал-патріотичної ("І Бєлий, і Блок...", "На могилі Шевченка") до націонал-комуністичної ("Із циклю "Сотворіння світу", "Листи до поета", "Псалом залізу", "Ронделі") ідеології політизованості першої зі збірок, увиразнююча відразу до відчутого на собі російського, денкінського і муравйовського, терору ("Месія"), і заразом явні симпатії до повстанського руху ("На майдані...") та УПСР (боротьбистів) ("Гнатів Михайличенку") сполучені з еротизацією профанної й сакральної чуттєвості ("Перезорюють зорі", "Мадонно моя"), зверхнім осудом колег-поетів ("Я знаю", "Один в любов...", "Плюсклим пророкам") і підсумовані в антидержавницькому есерівсько-анархічному гаслі ("Палить універсали..."). Вдаючись у наступній збірці, офіційне несприйняття якої посвідчує її перевидання в УРСР лише 1983 р. внаслідок визнання в ній очільників РРФСР, а отже, і В. Леніна, "тюремними наглядачами", як і зрівняння державних гербів Російської імперії, УНР та РРФСР ("Орел, Тризубець, Серп і Молот... / І кожне виступає як своє"), до універсального узагальнення вражень від пережитих у Києві подій цих років: "Над двадцятим віком кукіль та Парсифаль", – П. Тичина провів крізь низку замальовок моральної кризи епохи "сурм і гармат" та власної, глибоко інтимної її переорієнтації гасло "прокляття всім, хто звірем став".

Принципове визнання гуманістично-естетизованого ідеалу соціалістичного майбуття людства, але ніяк не в формі "радянського" чи іншого тоталітаризму, є наскрізним для створених ним тоді і не виданих за життя поем "Розкол поетів" та "Прометей". Ілюструючи у першій з них, на основі дійсних полемік узагальнених у образи Шовіністки, Естета, Парнасця, Комуніста й ін. героїв його колег у 1918–1919 рр. зі "студії поетів" – групи символістів (Я. Савченко, Д. Загұл, М. Семенко, В. Кобилянський та ін.) при "Білій Студії", яка видала "Літературно-критичний альманах" (1918) і невдовзі перетворилась на товариство "Музагет" (1918–1919), засновки націонал-патріотичної і націонал-комуністичної платформ культуротворення в УНР та Українській державі, П. Тичина показово засвідчив трагічну неспроможність їх синтезу в паралельно створених ним у 1917–1923 рр. під впливом античних взірців і драми "Звільнений Прометей" П.-Б. Шеллі поемі "Прометей" та однойменній феєрії. Накреслюючи у цій, за Л. Коломієць, першій антиутопії в українській літературі, де розкрито тему тоталітарного суспільства, візію класичних тем "герой – натовп" та "митець – влада" в уявному "найвищому віці культури", який "пережив героїв" і де нема "ні царів", "ні бога", а є лише всуціль безіменні громадяни-числа, щастя яких "казенне", бо в них панує "сила" і "деспотизм", а понад правду – "порожній звук" поставлено доцільність, П. Тичина виключно протиставив їм Прометея – "дух живий", а "не число сухе", якого вони лишують прикутим до скелі як "ворога" – "дисонанс" їхньої епохи.

На 1919–1920 рр. припадають такі знакові події в духовному житті поета, як участь у гуртку Г. Нарбути, перебування в комуні Межигірських керамічних майстерень і подорож Україною з Другою мандрівною капелою

Дніпросоюзу під орудою К. Стеценка. Знайомство у цім гуртку з відомим митцем-символістом Ю. Михайлівим – автором глибоко культурфілософських полотен з історії України (від архаїки "Кам'яних бабів" (1919) до кризи українських визвольних змагань у "Символі волі" (1920) і "Загубленій булаві" (1922)), згодом очільником Музичного товариства ім. М. Леонтовича, членом якого був і П. Тичина, який до кінця життя зберігав його дарунок – картину "Сум Ярославни" (1925), відкрило поету творчу постать митця і композитора М. Чурльоніса. Зацікавлений астрономією, гіпнозом, духовністю Сходу, як-от Давнім Єгиптом, Старим Заповітом і творами Р. Тагора, автор відомих циклів "сонат", наприклад "Сонати пірамід", він був близький Ю. Михайліву й П. Тичині музично-живописною "синтезійністю" модерністського космізму, показово розкритою у циклах "Створення світу" (1904–1906) та "Знаки Зодіаку" (1907). Ці ж художні ідеї яскраво втілює Ю. Михайлів у "Сонаті України" (1916) та "Музиці зір" (1919). Не менший вплив на П. Тичину справила творчість згаданого ним в останній "антистрофі" "Замість сонетів і октав" композитора О. Скрябіна, як і відвіданого поетом у 1920 р., напередодні його вбивства, М. Леонтовича.

Музичний космос П. Тичини цих десятиріч: від почутих від батька, в Пісках та по селах народних пісень (від сороміцьких до колядок і щедрівок), а згодом – у Чернігові, у виконанні кобзарів і лірників, а в І. Коновала – хору селян с. Охматова П. Демуцького на "грамофонних кружечках", до української, західноєвропейської ("за дитячих років – Бортьянський, Турчанинов, Ведель, Моцарт, Галуппі, Сарті") і російської ("наш хор, вместо устаревших песнопений, исполнял произведения Глинки, Чайковского, Римского-Корсакова, Ипполитова-Иванова, Гречанинова, Кастальского, Чеснокова") церковної та світської музики XVII – початку XX ст., – існував під знаком його улюблених Л. ван Бетховена та водночас "Stabat Mater" Д. Россіні, "Марсельєзи" й "Інтернаціоналу" та водночас "Ще не вмерла України". Півчий і регент семінарського та архиєрейського хору, помічник хормейстера в театрі М. Садовського, диригент капели, згодом – хору-студії ім. М. Леонтовича, учасником якого він викладав курс "всесвітньої історії музики" на основі праць Л. Сакетті ("Історія музики всіх часів і народів" й ін.), поет не лише став свідком виконання капелюю К. Стеценка українських народних пісень в аранжуванні О. Кошиця, М. Лисенка, М. Вериківського і М. Леонтовича, як і творів цих та інших українських композиторів, але й сам брав активну участь у їх популяризуванні. Саме в ці, як цілком суголосно з "Замість сонетів і октав" визначив їх того ж 1920 р. його сучасник Г. Хоткевич [25], "всенещасливі, божевільні, дикі, звірячі часи", коли "звір обнажився в людях" та "не залишилося вже нічого святого – ні Бога, ні любови, ні чести, ні науки", – в епоху нової Гайдамаччини, геніально інсценованої Л. Курбасом 1920 р. у Києві в виставі "Гайдамаки" за Т. Шевченком, П. Тичина і розпочав написання сполучаючого всі ці грані його трагічного досвіду головного твору свого життя – автобіографічної сповіді-симфонії "Сковорода".

Беручи того ж 1920 р. участь у турне капели Дніпросоюзу Україною під час бойових дій загонів українських повстанців проти окупаційної армії РРФСР, поет створив виданий лише понад півстоліття потому в цензурованому вигляді щоденник цієї подорожі – свідчення осмислення ним втіленого в цій симфонії досвіду Громадянської війни на терені від Києва до Одеси у контексті глибоких культурфілософських роздумів про трагічний шлях поступу модерної вітчизняної культури. Спілкуючись тоді у Києві з одним із очільників УПСР

(згодом УКП) (боротьбистів) – близьким другом В. Елланським, читаючи його публіцистику та осмислюючи "виступи Леніна", він водночас розвинув у "Револьюційному гімні" (1919), циклі "Живем комунією" (1920) й поезії "Свобода, рівність і любов" (1920) апробовану ним 1920 р. в Межигір'ї націонал-комуністичну засаду комунарського способу життя за взірцем заснованої Р. Оуеном в США комуни "Нова Гармонія" (1825). Проводячи крізь цей "гімн" із його гаслами "разом усі до роботи", щоб здолати "прокляту тьму", "зруйнувати буржуазний світ" і "створити вічну весну", рефрен: "Із раба зробити брата – / гасло пролетаріата! / Розкуватъ невільний світ – / наш єдиний заповіт", – поет виступив у циклі "Живем комунією" із заперечуючою дух "Соняшних кларнетів" і антитоталітаризм поеми "Прометей" візією зведення комунарами-"апостолами" "людськості престолу", де "ні янголів, ні бога, ані семи небес", та виправданням не раз засудженого ним "всесвіт кров залляла" тим, що "майбутні встануть покоління" – "єднання тіл і душ".

Після згаданої подорожі П. Тичина видав поему "В космічному оркестрі", написану під зауваженням ним самим впливом збірки "Ера Слави. Стихи і поэмы 1913–1918 гг." (1920) пролетарського поета РРФСР І. Філіпченка. В передмові до неї В. Брюсов відзначив зумовленість його творів темами й ідеями В. Вітмена, Е. Верхарна, О. Блока, К. Бальмонта та А. Белого, якими на той час надихався й П. Тичина. Констатуючи зумовленість його поеми поемами "Земля", "Світи світів" та "Світанок" І. Філіпченка, ми не можемо цілком прийняти її пізніше оцінювання автором як провіщення в образах "Інтер-Республіки" і "кос-федерації" постало-го тоді СРСР та водночас таврування на межі гротеску УНР і її провідників. Засуджуючи їх, що показово, за зраду ідеалів вітчизняного державотворення, але ж не за розбудову української державності й прямо не уславлюючи московський окупаційний режим, поет доволі полемічно сполучив у десяти частинах поеми провідні мотиви трьох своїх перших поетичних збірок. Розшифровуючи у трьох початкових віршах чільний образ "Огня Прекрасного – Одвічного Духу" з поеми "Золотий гомін", він, що показово, з одного боку, відмовився від постульованого в збірці "Плуг" примату "волі" над "законом", уподібнюючи Космос оркестру зі спільним для небесних тіл вищим за їх право споконвічним фізичним "законом – соціалізмом" під орудою Духу-Диригента, а з іншого – вдався в четвертій поезії до діонісійського антропоморфізування Космосу – "вічно юного, первісного і дикого Творця", який, "на власнім творі розп'ятий", "шаліє й казиться без берегів".

Вдаючись у четвертій поезії до відсилаючого до поеми "Прометей", з гірким докором її головного героя "людськості" як "дуплу трухлявому", профанування Землі до "крапки", а "людськості" – до інфузорії, сповненої "душ парасольних", які "ніколи не розберуться в мапі Космоса" і тому приречені на "століття чергової омани", "войни і тюрму, і нечислими панахидами", П. Тичина кинув Землі заклик народити "юних серцем", "велетнів" та визнав нескінчену криваву круговерть "народів" на шляху до свободи. А вже у сьомій і восьмій поезіях, співзвучних "Замість сонетів і октав", він закликав свою душу "аеропланити" – "не падати" на Землю з "її кров'ю завжди, у різній дозі", де "в усіх розстріляні серця" і панують "людина звір, жорстокість і брехня". Позначаючи у восьмому вірші сучасність як всесвітню кризу, коли: "б'ють гармати і детонують всі кінці землі", "материкі колються, провалюються царства" і "бурі на кладовищі народів наче сурми", – він поставив у передостанній поезії порушені в "Замість сонетів і октав" риторичні питання, зокрема чому його "прокляте покоління" не

може зійтись та "стати до роботи", "оновити землю" й не вже на нім одвіку "ярмо", "царі, тюрма і гніт?". На наш погляд, цей вершинний зразок поетичного "космізму" П. Тичини з його заклик до людей "любить землю", а до поетів – "у космос ведіть" та водночас виразом марності стоїчних спроб протидіяти фатуму – "Огню і руху" як "Духу", з його кредо "Усім планетам, всім сонцям свобода, рівність і братерство!" і разом із тим його диктатуру у вічній "трагедії Космоса", – яскраво виявляє неподолану суперечність між націонал-патріотичною і націонал-комуністичною візіями поета.

Проводячи першу з них від збірки "Соняшні кларнети" та не включених до неї націонал-патріотичних поезій 1917–1918 рр. ("Ой що в Софійському заграли дзвони...", "Гей, вдарте в струни, кобзарі...", "На Аскольдовій могилі" і "Хто ж це так із тебе...") до віршів 1920 р. ("Орли-стервятники на труп летять", "Брати, прощайте..." та розділу "Finale" симфонії "Сковорода"), поет засвідчив у перших з них злет, тоді як у трьох останніх – кризу українського державотворення 10-х рр. ХХ ст. і власне концептуальне бачення втрати української державності. Якщо в першому з другої групи цих творів він констатує: "Коли стара Україна труп – хай розкладається до краю", – а в другому, написаному в Одесі під час подорожі з капелю, скрикує під враженням від злочинів одеської ЧК: "І тут – проклята "чрезвычайка", і тут – недоля і тюрма", – то вже у "Finale" формулює загальне культурфілософське бачення історичної долі України: "Шматок між Заходом і Сходом – / ніколи не створить себе, не ствердіє. / Завжди тягатимуть його / інші держави, / як той корпій на рани. / То чи не краще під Росію?" [24, с. 339]. Згодом, розвиваючи цю тезу у вміщеній в газеті "Правда" під час Другої світової війни статті "Геть брудні руки від України" (1943), поет наголосив, що "малі буферні держави", зокрема Україна, "неминуче мають стати жертвою агресорів", і визнав, що для "самостійної української держави" лишається "один союзник – СРСР".

Проводячи кризь ранні вірші й перші збірки поезій образи Сонця, "вічного Руху" й "Огню" як заступаючих "Пана", "Зевса", "Голуба-духа" й інших "богів" першорусіїв буття, П. Тичина розвинув у них "сонцеїстичний" – матеріалістично-пантеїстичний – світогляд. Його показовим виразом є "Фуґа" з її вкрай болючою для поета темою впаду на цвинтарі змісту і мети смерті як "сну" й спробою почути "потойбіч", що "не всвітає", хоч іноді й "неясний" відгук "долітає". Згадуючи у ранніх віршах Бога, зокрема визнаючи Всесвіт, "дивну казку", однією з "фантазій Божих", а людину – "сном найкращим з-поміж снів Його пригожих", і водночас славлячи "огонь життя", як "сонцеприхильник" та "вогнепоклонник", поет під впливом трагедії Першої світової і Громадянської війн висловив виразні сумніви в існуванні надприродного й потойбічного, як-от "богів", переходячи на стихійно-матеріалістичну і в цілому пантеїстичну позицію з винятковою вагою в своєму світовідчужанні вогняного та хтонічного, земляного, онтопернів. Поділяючи образ "Господа" в "Allegro giocoso" симфонії "Сковорода" на "Всеблаженного", що надсилає "мир у серце", та "Бога грізного" – "Саваота", "установ" якого "ідуть вичітувати ченці похмурі", а вже в "Risoluto" зрікаючись з ненавистю першого з них, "бога мертвого" – "істукана", бо: "Зря виховувати душу в правді / і туркотіти голубом, / коли кругом насильство – зря!" [24, с. 312], – поет уточнив у нотатках, що він називає "природу богом", бо вона для нього "бог лише в такому розумінні, як називав її Спіноза". На наш погляд, поеми "Золотий гомін" та "В космічному оркестрі" – екстремуми еволюції П. Тичини від синкретичного неоязи-

ницько-християнського, киевоцентричного українського націонал-патріотичного міту до націонал-комуністичної пантеїстично-матеріалістичної космогонії.

Його тогочасні, продовжені за двадцять років, щоденникові роздуми над сенсом буття постали в контексті критики як теорії й практики православ'я та християнства взагалі, розпочатої в оповіданнях 1913 р. ("Спокуса", "Богословіє", "На риках вавилонських"), так і світогляду ідеологів європейського модернізму. Прямо визнаючи після вбивства М. Леонтовича у 1921 р., що "логіка життя" – це "тихим будеш – тебе уб'ють", а "сильним станеш – повинен убивать", П. Тичина тоді ж наголосив у поемі "Прометей", що "в жорстокості живих – закон життя": "хробак плоди, з яких живиться, точить", а "учні на учителя плюють". Не раз констатуєчи скінченність людини і заперечуючи посмертне буття риторичним питанням "для чого то те, що звалось людиною, лежить склавши руки, а по ньому лазять", він так накреслив власне мітопоетичне сприйняття природи й життя: "А величезні очі природи зверху дивляться на тебе. А велетенська рука Життя – жорстокого і разом з тим розумного – отут ось над тобою лоскоче не пальцями, а цілими колодами перебирає: зместити? чи ні? – і рука кудись убік собі одходить" [23, с. 121]. Зневажливо оцінюючи служителів християнського культу ("передбачаю новий всесвітній похід проти попів", "Сволочи! Ненавиджу"), священні реліквії ("проклятий хрест"), богослуження (любив, а "в зрілий свій вік зненавидів" те, що лише "в архієрейських хорах співалося і діялось" – "містерії"), він прямо визнав у 1920 р. зневір в "християнському бозі" та наявність у собі "іншої релігії".

Співставляючи "Сповідь" М. Горького та "Опале листя" В. Розанова не на користь другого і визнаючи його душу за "смітник", де "геніально перемішались" "і стара підшва, і шматок срібної ложки, й ганчірка, й кізячок", а згодом іронічно закидаючи В. Розанову легкість "вигадувати різні витребеньки" і "богослухаєм себе звивати", П. Тичина навіть таку оцінку "філософії сучасного індивідуалізму": "Ніцше, Уайльд і Метерлінк указали три путі – егоїзм, містичне життя душі й мистецтво, по яких особа, не пориваючи з смаками й поняттями буржуазного громадянства, може виявити себе у весь свій зріст. Пшибишевський указав путь четверту: пристрасть (як Шніцлер – насолоду). Мірбо і Пшибишевський. Зло для Мірбо – зрозуміти соціальний фактор. Зло, по Пшибишевському, лежить в самій природі душі людської (Євангеліє зла)" [23, с. 43]. Показово, що, узявши у 1927 р. в бібліотеці працю "Занепад Європи" О. Шпенглера, поет невдовзі здав її, бо, як зазначив, "не витримав", та що йому здається, що він "не тільки для цієї книжки, а і взагалі неграмотний". Зацікавлений астрономією та біологією, а в 30-х рр. ХХ ст. ще й фізикою, хімією і "руйнуванням атомного ядра", він не раз нарікав на свою початкову освідженість у філософії, зауважуючи, що "із історії філософії" хотів би "всього Спінозу підняти". Шанувальник історико-літературної спадщини Г. Брандеса, П. Тичина-поет захоплювався в рік написання "В космічному оркестрі" як його студіями, зокрема про відкриту для себе в 1907 р. лірику Б. Бйорнсона, так і активно осмислюваною ним потім прозою Р. Роллана та А. Барбюса.

Етап творчих кризи й занепаду П. Тичини (1922–1929) під час літературно-редакторської роботи у Києві та Харкові припав на перше десятиріччя існування СРСР і УСРР як примусово включеної до його складу маріонеткової квазідержави з окупаційним урядом. Активізуючи працю над симфонією "Сковорода", зокрема публікуючи у 1923 р. в журналі "Шляхи мистецтва" уривки з неї й того ж року – цикл "Харків. Уривки" і "Фуґу",

П. Тичина перевидав два останні твори, як і цикл "Живем комунією" і поему "В космічному оркестрі", у своїй заключній поетичній збірці 20-х рр. ХХ ст. "Вітер з України" (1924). Вагомим підсумком цього етапу є шість виданих поезій ("Пляж", "Прорив", "Снитися й далі", "За хмарами обвали", "Ай-Петрі" й "Слався!") "Кримського циклу" (1926) та ще два не видані тоді вірша з нього ("Курінь" і "На світання"). Прикметно, що в низці поезій цього періоду, як поза згадкою збіркою, наприклад у "Курені", так і представлених у ній ("Вітер з України", "Плач Ярославни", "Ненависти моєї сило", "Великим брехунам" й ін.), – патетичною радянською риторикою, на наш погляд, приховано критичний щодо влади УСРР і СРСР зміст. Чи не найвідомішим його прикладом, знову ж показово виразноним співіснування в ідейно-художньому кредо П. Тичини завуальовуваної суперечності між націонал-патріотичною та націонал-комуністичною позиціями, є поезія "До кого говорить?", де він відверто зазначив "я задихаюся, я гину" в створеній "катами однокласовими" в УСРР атмосфері "фальшу" та "цвілі" "партійно-борчих породіль".

Ці вірші потребують нового смислового прочитання, передусім заголовний, де "Вітер з України" відверто означений як "Чортів вітер! Проклятий вітер", а "торішній лист" – як "чортове насіння". У поезії "Відповідь землякам" П. Тичина, перебуваючи в УСРР, відверто написав, що, "немов той Дант у пеклі", стоїть, "мов скеля непорушний", "на купі гною жовчного" серед "бандитів і злочинців", "пузатих, ситих і продажних", "дрібних, помстливих, тупоумних", які закликають його співати з ними "в тон". Вказуючи у вірші "Ненависти моєї сило", що "ізнов, ізнов спливає піна на поверхностях часу", і закликаючи людей "свою душу не замикайте на замки", бо довкола, в УСРР та СРСР, знову "та-ж сама тупість, фарисейство, лихварство, підкуп і брехня", поет зазначає "тяжко мені знов" та риторично запитує, коли ж "вогнем переборе" порожнечу "паперових душ" і до кого понесе свою "чисту душу". Повертаючись у вірші "Великим брехунам" до теми поезій зі збірки "Плуг" із критикою колеґ-поетів як "предтеч анестезії" із визнанням того, що "в нас чудова профанація і майже жодного співця", П. Тичина поставив вельми дивне, як на радянського поета, запитання: "як-же нам зламать тиранотюрмні ґрати", якщо "співці у нас все євнухи, кастрати?", – і завершив цю двозначну строфу, на наш погляд, надвлучним високосимволічним окресленням кредо поета та в цілому діяча культури СРСР епохи сталінської диктатури: "І ланцюги є знак. І ґрати є акорд. / І сяйво від осла. І мир од левиних морд".

Вагому роль у долученні поета до традицій західноєвропейського і східного культуротворення відіграли як навчання й самоосвіта, так і відрядження 20-х рр. ХХ ст. до Центральної і Західної Європи (Чехословаччини, Німеччини й Франції) та Близького Сходу (Вірменської РСР і Туреччини). Член Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, поет у 1927 р. написав у листі до І. Іоаннісяна, що в його бібліотеці представлені в оригіналі майже всі головні літератури Близького та Далекого Сходу, а вірменське письменство займає цілу полицю. Візиту П. Тичини у складі делегації УСРР до Туреччини наступного 1928 р., докладно описаному у спогаді "Згадуючи Тичину" його колеґою Л. Первомайським, передувала перша закордонна подорож поета (1924–1925), згідно з планом – "в західноєвропейській державі та в Америку" з "науковою метою ознайомлення й вивчення всіх видів мистецтва". Відвідуючи Чехословаччину, Німеччину й Францію та проїжджаючи Польщу, Литву і Латвію, П. Тичина повідомляв у листах до дружини та нотував у щоденнику яскраві враження

від Праги, Берліна, Дрездена, Парижа і Сен-Жермен. Засвідчуючи виразну відмінність професійно-культурного життя капіталістичних країн Заходу і Сходу та СРСР, як-от констатує наявність складних проблем у соціально-економічному й політичному житті зарубіжжя, поет водночас високо оцінив значення культурно-мистецької спадщини цих країн та їх культуротворчу атмосферу, передусім у Західній Європі ("за кордоном я потроху одійшов душею", "став почувати небо, людей, життя").

Засвідчуючи у спогаді "Зустріч з Тичиною" складний психологічний стан поета під час візиту з Є. Маланюком до нього тоді в Празі, зокрема згадуючи його "цілковито знищений, загублений вираз обличчя", "тремтять пенсне", "одчай" і прислухання біля дверей, К. Гридень (М. Мухин) відзначив, що він "дбайливо тримався радянської урядової лінії" та, як впливало з його слів, "беззастережно й безповоротно скапітулював перед російським займанцем". Прикметно, що другий учасник зустрічі, ідейний опонент поета з 20-х рр. ХХ ст. Є. Маланюк – автор знакових його оцінок у вірші "На межі двох епох" (1924) як "Божевільної Офелії – знов помелівських степів", від кларнета якого "пофарбована дудка зосталась", а в "Посланні" (1926), – як "сина" "серцевини / Слабої нації", якій "понад майбутнє України дорожче теплий супокій", зізнався, що молодий П. Тичина-поет – це "як перше кохання", а за сорок років – на зустрічі з І. Драчем у Нью-Йорку в 1966 р., "суворо застерігав" його: "Це – медіум, я вам кажу, я знаю!.. Ніякий він не геній, він – медіум!" [5, с. 72]. Того ж року – передостаннього у житті, хворий поет, який відчував себе "малесеньким метеликом на одній з планет, що разом з галактикою спішить кудись", дав Д. Степовику цю відверту культурфілософську оцінку нової історії України: "Тичина вважав, що його покоління пережило одну з найбільших трагедій в історії людства: дві світові війни, фашизм, голодомори 1921, 1933, 1947 років, сталінські репресії. Він порівнював ці катаклізми із зруйнуванням Титом Єрусалиму, інквізицією, Варфоломійською ніччю. Тяжкі втрати українського народу він трактував у широкому історичному контексті" [5, с. 289].

Висновок. Виходячи з комплексної оцінки зібрання творів П. Тичини [22] у світлі системного вивчення здобутків дорадянського, радянського, зарубіжного та сучасного тичинознавства, ми узалежили розгляд культурфілософських витоків творчості поета першої третини ХХ ст. від класифікування зумовлюючих їх двох груп етно- та професійно-культурних джерел, представляючих соціокультурне оточення поета цього періоду: 1) етнокультура слов'янських та інших, передусім близькосхідних, народів; 2) вітчизняне і зарубіжне, головним чином російське, західноєвропейське та східне, професійно-культурне життя. Кожна з груп поділена на підгрупи з огляду на їх історико-етнографічну багаторівневість, зокрема перша включає три підгрупи етнокультурної спадщини: 1) український фольклор; 2) фольклор інших слов'янських народів, насамперед російський та болгарський; 3) зарубіжний фольклор, головним чином народів Близького й Середнього Сходу (вірменський, турецький, індійський і т. д.). Друга група представлена підгрупами професійних культур індоєвропейської та інших мовних родин ностратичної й інших етномовних макроспільнот від античності до модерну – українською та зарубіжною, остання з яких включає три масиви: 1) російський; 2) європейський та північноамериканський; 3) східний (Близький, Середній та Далекий Схід).

Виокремлені та вивчені етапи ранньої творчості й ідейно-художньої еволюції П. Тичини: 1) становлення, чи чернігівсько-київський (1906–1916); 2) творчих підне-

сення та розквіту, чи київський (1917–1921); 3) занепаду й кризи чи киево-харківський (1922–1929), – засвідчили залежність їх тематики і спрямування від україномовного міського – чернігівського, київського та харківського – середовища модерну й авангарду на перетині, що показово, його літературного, театрального і музичного вимірів. Світоглядно-конфліктне соціалізування поета в родинному та професійно-культурному вимірах, з його критичним ставленням до православної богословської початкової і середньої освіти й дієвим культуротворчим потягом до упослідженого в Російській імперії українського професійно-культурного життя модерну й водночас до зарубіжної – російської, європейської і східної – культурної спадщини, зумовило суперечливе еволюціонування його культурфілософського і в цілому світоглядного кредо від неоязичницько-християнського українського націонал-патріотичного міту збірки поезій "Соняшні кларнети" до української націонал-комуністичної пантеїстично-матеріалістичної космогонії 20-х рр. XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Вдовиченко Г. В. Культурфілософська спадщина філософів УСРР епохи "Розстріляного Відродження": монографія / Г. В. Вдовиченко. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2015. – 511 с.
- Вдовиченко Г. В. Післямова. "Хай стринуть, як росу в маю, всю душу сонячну твою..." / Г. В. Вдовиченко // Сергій Шиковець. Буття Павла Григоровича: осмислення життєвого і творчого шляху Тичини. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2014. – С. 133–138.
- Вдовиченко Г. В. Творча спадщина П. Тичини як об'єкт історико-філософського дослідження В. Юринця / Г. В. Вдовиченко // Дні науки філософського факультету – 2007: Міжнар. наук. конф. (18–19 квітня 2007 р.): Матеріали доповідей і виступів. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2007. – Ч. IV. – С. 6–8.
- Вдовиченко Г. В. Філософські настанови ранньої творчості П. Тичини як об'єкт модерно-постмодерного мітоворення / Г. В. Вдовиченко // Українські культурологічні студії. – 2019. – Вип. 2(5). – С. 5–11.
- З любов'ю і боєм: Спогади про Павла Тичину [упор. М. Павленко]. – К.: Міленіум, 2007. – 350 с.
- Клочек Г. "Душа моя сонця намріяла...": Поетика "Соняшних кларнетів" Павла Тичини / Г. Клочек. – К.: Дніпро, 1986. – 367 с.
- Корсунська Б. Філософські мотиви у творчості Павла Тичини / Б. Л. Корсунська. – К.: Наук. думка, 1977. – 226 с.
- Костенко Н. Поетика Павла Тичини. Особливості віршування / Н. В. Костенко. – К.: Вища школа, 1982. – 256 с.
- Ольшевський І. Павло Тичина: нові штрихи до містичного портрета // І. Ольшевський. – Луцьк: ВМА "Терен", 2012. – 184 с.
- Ольшевський І. Павло Тичина: таїна життя і творчості // І. Ольшевський. – Луцьк: ВМА "Терен", 2005. – 140 с.
- Павлюк Т. Збірник, присвячений сімдесятиріччю з дня народження і п'ятдесятиріччю літературної діяльності поета [упор. О. Килимник]. – К.: Рад. письменник, 1961. – 391 с.
- Плющ Л. Його таємниці, або "Прекрасна ложа" Хвильового / Л. Плющ. – К.: Факт, 2006. – 872 с.
- Про Павла Тичину: статті, нариси, спогади [упор. Г. Донець]. – К.: Рад. письменник, 1976. – 296 с.
- Співець єдиної родини: статті, есе, спогади, художні твори про П. Г. Тичину. – К.: Рад. письменник, 1981. – 303 с.
- Співець нового світу: спогади про Павла Тичину [упор. та прим. Г. Донця]. – К.: Дніпро, 1971. – 512 с.
- Степняк М. До проблеми поетики Павла Тичини / М. Степняк // Червоний шлях. – 1930. – № 5–6, № 11–12.
- Тельнюк С. "Молодий я, молодий..." (Поетичний світ Павла Тичини (1906–1925)) / С. В. Тельнюк. – К.: Дніпро, 1990. – 424 с.
- Тельнюк С. "Неодцвітаюча весно моя...": Роман-есе про Поета і його Дружину / С. Тельнюк. – К.: Рад. письменник, 1991. – 335 с.
- Тельнюк С. Павло Тичина. Біографічна повість / С. Тельнюк. – К.: Молодь, 1979. – 336 с.
- Тельнюк С. Павло Тичина. Очерк поетического творчества / С. Тельнюк. – М.: Худ. лит-ра, 1974. – 277 с.
- Тельнюк С. Червоних сонць протуберанці. Чотири зустрічі з Павлом Тичиною / С. Тельнюк. – К.: Рад. письменник, 1968. – 189 с.
- Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. / П. Тичина. – К.: Наук. думка, 1983–1990.
- Тичина П. Із щоденникових записів / П. Тичина. – К.: Рад. письменник, 1981. – 430 с.
- Тичина П. Скворода. Симфонія / П. Тичина. – К.: Рад. письменник, 1971. – 404 с.
- Хоткевич Г. Григорій Савич Скворода (український філософ). Короткий його життєпис і вибрані мідія з творів та листів: з нагоди 125-літньої річниці з дня смерті / Г. Хоткевич. – Харків: Союз, 1920. – 168 с.

26. Юринець В. Павло Тичина. Спроба критичної аналізи / В. Юринець. – Харків: Книгоспілка, 1928. – 115 с.

REFERENCES

- Vdovychenko, H. V. (2015). *Kulturfilosofska spadshyna filosofiv USSR epochy "Rozstrylanogo Vidrodzhennya": monografiya [The philosophy of culture heritage of the Shooed Renaissance's philosophers of the Ukrainian SSR: monograph]*. Kyiv, Kyivskiy universitet.
- Vdovychenko, H. V. (2014). Pisl'yamova. "Hay strinyt, yak rosy v majy, vsjy dyschy sonyaschny tvoju..." [Afterword. "Let them melt, like dew in May, your whole sunny soul..."]. In *Shykovets S. Byt'tya Pavla Hryhorovycha: osmyslennya zhyt'tevogo i tvorchogo schlyahy Tychny [Genesis of Pavlo Hryhorovych: comprehension of P. Tychna's life and creative path]*. Kyiv, Kyivskiy universitet.
- Vdovychenko, H. V. (2007). Tvorchya spadshyna P. Tychny yak ob'ekt istoryko-fylosofs'kogo doslidzhennya. [The creative heritage of P. Tychna as an object of historical and philosophical research]. *Dnyi nauki fylosofs'kogo fakultetu – 2007: Mizhnarodnya naykova konferenciya (18–19 kvitnya 2007 roky)*. Kyiv, Kyivskiy universitet, 4, 6–8.
- Vdovychenko, H. V. (2019). Filosofs'kyi nastanovy ryannoyi tvorchostyi P. Tychny yak ob'ekt modernno-postmodernoho mytovorennya [Philosophical attitudes of the early works of P. Tychna as an object of modernist-postmodern myth creation]. *Ukrainski kulturologichnyy studiji*, 2(5), 5–11.
- Z l'ybovyj i bolem: Spogady pro Pavla Tychny [With love and pain: memories of Pavlo Tychna] (2007). Kyiv, Milenium.
- Klochek, H. (1986). "Dyscha mo'ya sontsya namriyala": Poetyka "Sonyaschnykh klarnetyv" Pavla Tychny [My soul has dreamed the Sun": Poetics of "Solar Clarinets" by Pavlo Tychna]. Kyiv, Dnipro.
- Korsun'ska, B. (1977). *Filosofs'kyi motyvy y tvorchostyi Pavla Tychny [Philosophical motives in the creativity of Pavlo Tychna]*. Kyiv, Naykova dymka.
- Kostenko, N. (1982). *Poetyka Pavla Tychny. Osoblyvosti virshyvan'nyya [Poetics of Pavlo Tychna. Features of versification]*. Kyiv, High school.
- Olshevskiy, I. E. (2012). *Pavlo Tychna: novi shtrychy do mistychnoho portreta [Pavlo Tychna: new touches of the mystical portrait]*. Lytsk, Teren.
- Olshevskiy, I. E. (2005). *Pavlo Tychna: tajna zhyt'tya i tvorchostyi [Pavlo Tychna: the secret of life and creativity]*. Lytsk, Teren.
- Pavlovi Tychni. Zbirnyk, prysvyacheniy simdesyatyrichchy z dnya narodzhennya i pyatdesyatyrichchy literaturnoyi diyalnostyi poeta [To Pavlo Tychna. A collection, dedicated to the seventieth birthday and fifty years of the poet's literary activity]. (1961). Kyiv, Radyanskyi pysmennyk.
- Plyushch, L. (2006). *Jogo tajemnytsya, abo "Prekrasna lozha" Khvylovoho [His secret, or "Beautiful Lodge" of Khvylovyy]*. Kyiv, Fact.
- Pro Pavlyu Tychny: stat'tyi, narysy, spogady [Of Pavlo Tychna: articles, essays, memoirs] (1976). Kyiv, Radyanskyi pysmennyk.
- Spivjets yedynoi rodyny: stat'tyi, ese, spogady, hydzhni tvory pro P. H. Tychny [Single Family Singer: Articles, essays, memoirs, artworks about P. Tychna]. (1981). Kyiv, Radyanskyi pysmennyk.
- Spivjets novoho svity: spohady pro Pavla Tychny [New World Singer: memoirs of P. Tychna]. (1971). Kyiv, Dnipro.
- Stepnyak, M. (1930). Do problemy poetyky Pavla Tychny [To the problem of the P. Tychna's poetics], *Chervonyi shlyakh*, № 10, 11–12.
- Telnjuk, S. (1990). *Molodyi ja, molodyi... (Poetichnyi svit Pavla Tychny (1906–1925))*. [Young me, young... (The poetic world of P. Tychna (1906–1925))]. Kyiv, Dnipro.
- Telnjuk, S. (1991). *Neodcvitajcha vesno moja...: Roman-ese pro Poeta i jogo Dryzhyny [My unfading spring...: Roman essay on the Poet and his Wife]*. Kyiv, Radyanskyi pysmennyk.
- Telnjuk, S. (1979). *Pavlo Tychna. Biografichnyy povist [Pavlo Tychna. Biographical story]*. Kyiv, Molod.
- Telnjuk, S. (1974). *Pavlo Tychna. Ocherk poeticheskogo tvorchestva [Pavlo Tychna. Essay on his poetry]*. Moscow, Hydzhzhestvennyaya literatyr.
- Telnjuk, S. (1968). *Chervonych sonts protuberyantsi. Chotiry zystrichi z Pavlom Tychnoju [Red suns prominences. Four meetings with Pavlo Tychna]*. Kyiv, Radyanskyi pysmennyk.
- Tychna, P. (1983–1990). *Zibryannya tvoryv: y 12 tt. [Collected works: in 12 vol.]*. Kyiv, Naykova dymka.
- Tychna, P. (1981). *Iz schodennykovykh zapysiv [From diary entries]*. Kyiv, Radyanskyi pysmennyk.
- Tychna, P. (1971). *Skovoroda. Symfoniya [Skovoroda. Symphony]*. Kyiv, Radyanskyi pysmennyk.
- Khotkevych, H. (1920). *Hryhorij Savych Skovoroda (ukrainskyi filosof). Korotkyi yoho zhyt'tepys i vybrany mistysya z tvoriv ta lystiv: z nahody 125-litnyoji richnytsi z dnya smerty [H. S. Skovoroda (Ukrainian philosopher). A brief biography and selected excerpts from works and letters: on the occasion of the 125th anniversary of his death]*. Kharkiv, Souz.
- Yurinet's, V. (1928). *Pavlo Tychna. Sprobva krytychnoji analisy [Pavlo Tychna. Critical review experience]*. Kharkiv, Knygospilka.

Надійшла до редколегії 28.05.20

H. V. Vdovychenko, Doctor of Philosophical Science, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kiev,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

CULTURAL AND PHILOSOPHICAL ORIGINS AND ATTITUDES OF THE EARLY WORKS OF P. TYCHYNA: "THE LAST SUPPER, GUILLOTINE DAYS"

The article explores cultural and philosophical origins and attitudes of the early works of P. Tychna, namely defining the ones events and phenomena of domestic and foreign ethnocultural and professional cultural life, cultural and philosophical ideas and teachings, as well as P. Tychna's own cultural and philosophical views, revealed mainly in his poetry books of 1918 – 1924. One of the most important, but still little-known pages of the biography and ideological and artistic evolution of P. Tychna is the formation during the first third of the twentieth century, fundamental for his entire life cultural and philosophical guidelines of early creativity. The study of this problem is closely connected with the long overdue need for unbiased systematic classification and consideration of the whole spectrum of cultural and philosophical sources and guidelines of ideological and artistic evolution of the poet of ideologically contradictory poems-myths of Ukrainian national renaissance and enslavement – "Golden Homin" as a sacred figure-symbol of modernism and, at the same time, social realism in Ukrainian literature, the most famous and, at the same time, the most criticized domestic artist-model of evaluative polarity of official and public myth-making in the USSR and, later, in Ukraine. In light of the assessment of the main achievements of tychnology, a cultural-philosophical-literary analysis of the three stages of the ideological and artistic evolution of P. Tychna of this period was carried out. These stages are: 1. formation (Kyiv-Chernyiv): 1906 – 1916; 2. creative rise and blossoming (Kyiv): 1917 – 1921; 3. decline and crisis (Kyiv-Kharkiv): 1922 – 1929. Two groups of origins of the poet's early works were examined. The first one is represented by domestic and foreign ethnocultures and consists of three subgroups of folklore: 1. Ukrainian; 2. foreign (of other Slavic peoples); 3. foreign, mainly of the peoples of the Near and Middle East (Armenian, Turkish and Indian). The second group is represented by domestic and foreign professional cultures, the last of which is divided into three subgroups: 1. Russian; 2. European and North American; 3. Eastern (the Near, Middle and Far East). P. Tychna was a symbol and myth of modernism and Socialist realism in the literature and culture of the Ukrainian SSR, and the early stages of his cultural and philosophical credo's evolution from the neopagan-Christian Ukrainian national-patriotic myth to the national-communist pantheistic-materialistic cosmogony.

Key words: cultural philosophy, tychnology, early creativity of P. Tychna, myth, mythmaking, literature of the Ukrainian SSR of the Shouted Renaissance era, the Modern era, the Postmodern era, the Socialist Realism.

Г. В. Вдовиченко, д-р філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ул. Владимирська, 60, г. Київ, 01033, Україна

КУЛЬТУРФИЛОСОФСКИЕ ИСТОКИ И УСТАНОВКИ РАННЕГО ТВОРЧЕСТВА П. ТЫЧИНЫ: "ТАЙНАЯ ВЕЧЕРЯ, ГИЛЬОТИННЫЕ ДНИ"

В статье исследованы культурфилософские истоки и установки раннего творчества П. Тычины, а именно как обуславливающие его события и явления отечественной и зарубежной этно- и профессионально-культурной жизни, культурфилософские идеи и учения, так и явленные в произведениях поэта первой трети XX в., в основном в книгах стихов 1918–1924 гг., культурфилософские взгляды. В свете оценки главных достижений тычиноведения проведено культурологическо-философско-литературоведческое изучение трех этапов идейно-художественной эволюции П. Тычины этого периода: 1. становления (черниговско-киевский): 1906–1916; 2. творческого подъема и расцвета (киевский): 1917–1921; 3. упадка и кризиса (киевско-харьковский): 1922–1929, – и рассмотрены две группы источников формирования культурфилософских установок его раннего творчества. Первая – отечественная и зарубежные этнокультуры в составе трех подгрупп фольклора: 1. украинского; 2. зарубежного (другие славянские народы); 3. зарубежного, главным образом народов Ближнего и Среднего Востока (армянский, турецкий, индийский). Вторая – отечественная и зарубежные профессиональные культуры, которые поделены на подгруппы: 1. русскую; 2. европейскую и североамериканскую; 3. восточную (Ближний, Средний, Дальний Восток). Воспроизведены и освещены ранние этапы эволюции культурфилософского кредо П. Тычины – творца-символа и мифа модернизма и соцреализма в литературе и культуре УССР: от неоязыческо-христианского украинского национал-патриотического мифа к национал-коммунистической пантео-материалистической космогонии.

Ключевые слова: культурфилософия, тычиноведение, раннее творчество П. Тычины, миф, мифотворчество, литература УССР эпохи "Расстрелянного Возрождения", модерн, постмодерн, соцреализм.

УДК 821.161.2 : 94(477)

А. І. Кретов, канд. філос. наук, ст. викл.
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури,
вул. Вознесенський узвіз, 20, м. Київ, 04053, Україна
creteil12@gmail.com

СПАДЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ОБРАЗ "МИТЦЯ-ПРОРОКА" В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Присвячено проблемі образу митця як пророка у зв'язку з творчістю Т. Шевченка, унаслідок його безпрецедентної впливовості в українській культурі. Формування цього образу є результатом взаємодії соціокультурних факторів, які і є предметом аналізу в цій статті. По-перше, це підпорядкування самовизначення Великого Кобзаря тим стратегіям, які залежать від поезії та живопису, місця цих сфер у тогочасному суспільстві, завдання ними міри інтегрованості творчої діяльності в соціальну структуру та мистецьке середовище, значення в них майстерності та замовлення. По-друге, відлуння в шевченкову епоху ідей Просвітництва із їхніми універсалістськими претензіями та становлення в Російській імперії феномену, який отримав назву "інтелігенція", що формувалася на тлі культурного "літературоцентризму". По-третьє, вплив романтизму на ідею очолення митцем процесу формування певної спільноти, яка не пов'язана із соціальною нерівністю та формальними ієрархіями в суспільстві. По-четверте, залежність образу митця-пророка з переплетенням християнських і язичницьких коренів української культури. Показано, що в послідовників Т. Шевченка створений ним архетип національного митця-пророка пережив ситуації наслідування, ствердження, переосмислення, навіть заперечення. Такий різноманітний діалог свідчить про актуальність спадщини Т. Шевченка.

Ключові поняття: митець як пророк, поет, спільнота, суспільство, інтелігенція, літературоцентризм.

Постановка проблеми. Знаменна для українського суспільства й культури подія 200-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка сталася, здавалося б, зовсім недавно, але скільки драматичних подій відбулося з тих пір в Україні! Ювілей був не тільки хронологічною віхою, але

й поштовхом для пошуків нових значень щодо особистості великого поета, його життєвого шляху та творчої спадщини, намагання досягнути все це у взаємозв'язку, цілісності й багатогранності. Тарас Шевченко для України перший, хто відповідає формулі Є. Євтушенка щодо

феномену російського поета, який "більше, ніж поет". Адже вона стосується специфіки національного відродження багатьох слов'янських народів. Зрозуміло, що упередженість щодо нього, категоричність у критиці його творчості, "шевченкофобія", яку проаналізував у своїй книзі І. Дзюба, набуває не тільки філологічного або культурологічного, але й ідеологічного значення. Видана півтора десятиріччя тому, книга характеризує це явище як цілісний проєкт в межах економічної, інформативної, культурної імперської експансії, роблячи висновок: "Воюючи з Шевченком, воюють з Україною. Хоч і приховують це з різною мірою вправності" [10, с. 55]. Особливо показовим щодо шевченкофобії є сюжет Оренбурзького телебачення, створений шість років тому для програми "Вести". Автор здивований "надмірним" вшануванням поета, яке відбувається з року в рік. Адже він, мовляв, нічим саме Оренбург не уславив, отже, чому витрачаються кошти на прийом гостей з України? Зі слів цих "експертів" Шевченко постає "русифобом", "другорядним поетом", "удаваним страждальцем". Пропонується фото часів II світової війни, де портрет Великого Кобзаря розташований поруч зі свастикою, задля того щоб його спадщина асоціювалася з колабораціонізмом [21], а українська ідея – з націонал-соціалізмом. Коментарі зайві. Аналогічні феномени сучасних ЗМІ можуть бути вагомим аргументом проти тих, хто залюбки ототожнює "російське" (в його сучасних найгірших імперських проявах) і "радянське". Адже в Радянському Союзі з його (хоч й ідеологізованим) культом Т. Шевченка – захисника трудящих така передача не тільки не могла бути підготованою, вона була просто немислимою.

Тарас Шевченко свого часу пережив піввікову боротьбу проти нього та його поетичної творчості з боку російського авторитаризму, часткове визнання, офіційне приниження, вслід за якими відбулося офіційне радянське звеличення. Різні політичні сили позиціонували його як революціонера-демократа і національного революціонера, атеїста і побожну людину. Навіть зі ставленням до Т. Шевченка монархічних сил не все однозначно. Так, останнім часом досліджено матеріали про парадоксальний культ Шевченка в середовищі малоросів-монархістів початку ХХ ст., який робив наголос на його "консерватизмі", релігійності, вишукував у нього антипольські та антисемітські риси [24]. Для такої парадоксальної інтерпретації треба було замовчувати те, що було стрижневим для поета (заперечення царизму, соціальної нерівності, клерикалізму). Тим не менш надто великим було бажання заради відданості місцевому патріотизмові, поєднаному з лояльністю щодо імперської влади, зробити поета "своїм", до того ж шляхом, який йде всупереч з істиною.

Аналіз досліджень і публікацій. До образу Пророка у спадщині Тараса Шевченка дослідники весь час повертаються. Одними вченими він розглядається як домінуючий (Г. Грабович, О. Пріцак), іншими – поряд з цілою низкою різноманітних образів, завдяки яким він присутній в суспільній свідомості ("кобзар", "всенародний кожущаний батько", "сокирник", "гайдамака", "богоборець"). Є. Маланюк, наприклад, у своєму сонеті "Шевченко" наголошує на обмеженості для харизматичної постаті Т. Шевченка загальноприйнятих його характеристик ("поет", "трибун", "Кобзар Тарас"). Величезний узагальнюючий матеріал дає для осмислення творчості й образу великого митця видана до його 200-річного ювілею Шевченківська енциклопедія. В ній розглядаються відлуння постаті митця у мотивах та образах-концептах шевченківських творів, в українській та світовій літературі, живописі, публіцистиці, нові методологічні підходи до його творчості. Сучасними українськими

дослідниками проаналізовано рецепцію творів і особистості поета окремими митцями та представниками літературно-художніх напрямків, аудиторією відвідувачів шевченківських музеїв. Постать Тараса Шевченка розглядається в контексті стратегії сучасного національно-державного розвитку. За сторінками змістовного двотомника "Тарас Шевченко в критиці", виданого під загальною редакцією Г. Грабовича, можна простежити характер реакцій на творчість та постать поета за його життя та протягом року після його смерті. Адже саме тоді закладалися основи образів митця, які згодом стали домінуючими в українській, російській, польській культурах.

Релігійні засади творчості Великого Кобзаря взагалі та християнські зокрема розкриваються у працях І. Дзюби, Д. Степовика. Щодо постаті і творчості Т. Шевченка вперше в українському літературознавстві були застосовані звичайні для західної науки архетипно-міфологічний підхід К. Г. Юнга, структурна антропологія К. Леві-Строса (Г. Грабович, О. Гриценко, О. Забужко, А. Шестак). Такий підхід часом викликає рішуче і палке заперечення аж до звинувачення у "фальсифікації" постаті та творчості Тараса Шевченка, але подібна риторика інколи нагадує прийоми попередньої епохи (П. Іванишин) [16].

Важливою проблемою для виявлення способу самовизначення Тараса Шевченка є співвідношення в його діяльності і світогляді ролей поета і художника (Д. Антонович, Л. Генералюк, О. Пріцак) [1; 5; 22]. У розумінні того, яке значення надається образу "митець-пророк" в українській культурі після Т. Шевченка (І. Франко, В. Винниченко, Леся Українка), важливу роль грають монографії Я. Грицака, Л. Демської-Будзуляк, Г. Сиваченко. Спадщині Шевченка надається також важлива роль у нарративних практиках, що стверджують українську ідентичність.

Філософсько-методологічні засади аналізу Шевченкової творчості на тлі української культури розглядалися у колективній монографії Інституту філософії. Релігійно-філософським та соціокультурним аспектам поглядів Т. Шевченка та їх значенню для України присвячені посібники, монографії, змістовні статті (О. Білий, М. Бойко, В. Скуратівський, В. Суліма та інші), в яких виявляються нові грані образу митця.

Попри різноманітність і глибину досліджень творчості й особистості Т. Шевченка, розгляд в різних вимірах його пророчої місії (через образи-концепти, міфи, архетипи, поетику, засоби репрезентації та саморепрезентації митця) необхідним є комплексний філософсько-культурологічний аналіз образу "митець-пророк", який, на нашу думку, є ключовим не тільки для характеристики Т. Шевченка, а й для того відлуння, яке мала його постать в українській культурі. Особливо важливим є це для нових вимірів художнього пізнання і втілення особистості митця. Нинішня стаття є поглибленням матеріалів, використаних автором для низки публікацій у педагогічному часописі, що видавався на території Російської Федерації, в яких розглядався зв'язок творчості Г. Сковороди, М. Костомарова, Т. Шевченка [31], Лесі Українки з християнськими цінностями. Статті викликали певний інтерес, але це було вже півтора десятиліття тому, і з тих пір соціокультурна ситуація, на жаль, змінилася...

Мета статті. Для розуміння образу митця-пророка у творчості Т. Шевченка з філософсько-культурологічної точки зору, його впливу на українську культуру доцільно врахувати такі аспекти:

по-перше, співвідношення постаті "митець-пророк" у творчості Т. Шевченка з тими альтернативними моделями самовизначення, які залежать від видової специфіки мистецтва, особистості митця, його життєвих та

творчих стратегій, міри інтегрованості митця в соціальну структуру та мистецьке середовище;

по-друге, відлуння у Шевченковому "пророчому дискурсі" ідей епохи Просвітництва та процесу формування феномену інтелігенції в Російській імперії;

по-третє, витоки образу "митець-пророк" в творчості Шевченка, пов'язані з епохою романтизму;

по-четверте, вкоріненість образу "митця-пророка" у східнослов'янському язичництві й сформованому у православ'ї особливому сакральному ставленні до слова.

Виклад основного матеріалу дослідження. Образ митця з давніх-давен характеризувався з урахуванням в його діяльності, з одного боку, духовно-світоглядного, з іншого – практичного, формоутворюючого аспекту. Але тільки впродовж XIX ст. формується інтегральний образ Митця як представника єдиної сфери Мистецтва, незалежно від того чи іншого виду та жанру. Зі стародавніх часів існувала традиція, згідно з якою концепція божественної інспірації (лат. – натхнення) була наслідком віри в сакральне походження саме поезії. Ідея одержимості, безумства поетів поділяється Гераклітом, Емпедоклом, втілюється в культурі Діоніса й, нарешті, філософськи обґрунтовується Платоном як "несамовитість", що послана музами і є вищою за розсудливість. Поет, згідно з Платоном, творить під впливом надприродних сил, в тих, кого Бог робить віщунами і пророками, він віднімає розум, перетворюючи на своє знаряддя. У переддень Французької революції кінця XVIII ст. постать літератора-пророка в європейській культурі була досить впливовою, хоча поступово втрачала зв'язок з релігією. У Біблійній енциклопедії для визначення поняття "пророк" використовуються такі важливі моменти, як посередництво між світами; розкриття того, що є прихованим для звичайних людей; правдивість послання, за яке пророк може поплатитися життям; дане згори вміння передбачати майбутнє і відрізнити добро від зла, а головне – донести це все до людей [4, с. 583]. Ще слід додати, що, згідно з Писанням, пророки покликані Богом, тобто про рокування виступає як дар та покликання вище, але не як власне рішення самого пророка [13].

Щоб зрозуміти образ митця, з яким самоотожднювався Тарас Шевченко й в якому його сприймала публіка, слід знайти витоки як ідейних та інституційних впливів, так і енергії протистояння, що дали життя поезії Великого Кобзаря.

Слушним щодо розуміння моделі самовизначення Т. Шевченка є зауваження Лесі Генералюк про диспропорцію між галузями шевченкознавства: літературознавчим та мистецтвознавчим. Хоч це й, на думку дослідниці, "мало хвилює тих, хто цікавиться Шевченком", але те, що вважають нормою, є насправді цілковитою аномалією, небажанням нації прочитати свого аполога і пророка цілісно. "Поет Шевченко аж ніяк не втрапить своєї значущості на тлі професійного художника Шевченка" [5, с. 6]. Л. Генералюк приєднується до тих, хто заперечує твердження про нібито незначну мистецьку цінність художнього доробку Т. Шевченка, слабке ідейне наповнення його портретів, пейзажів порівняно з поетичними закликами, інвективами, пророцтвами [9, с. 9].

Існують різні підходи до співвідношення в особі Т. Шевченка поета і художника.

Дмитро Антонович (чия праця довгий час залишалася найкращим дослідженням творчості Шевченка-художника) робив акцент не на протиставленні, а на взаємодоповненні в творчості і долі Т. Шевченка постаей поета та художника, він вважав, що його художній талант був недооцінений. Він також наполягав на тому, що живописні твори Великого Кобзаря майже ніколи не були ілюстрацією до його творів поетичних, тобто не

мали "службового", "підпорядкованого" характеру [2]. О. Прицак намагається пояснити доленосний вибір Т. Шевченка на користь поезії не тільки особистими вподобаннями, але до того ще й особливим месіанізмом, який супроводжував постать поета в очах суспільства порівняно з художником. На протигагу сприйняттю освіченою громадськістю "аури" поета, у самовизначенні художника вагомим був професіоналізм, майстерність та залежність від замовника. Л. Генералюк поглиблює розуміння співвідношення двох галузей Шевченкової творчості, вважаючи, що як поет-пророк Т. Шевченко більше сповнений песимізму, а як художник він більш гармонійний [9]. Для порівняння двох типів Шевченкових текстів, художніх та поетичних, доцільно звернутися до Еріха Ауербаха. Дослідник проаналізував дві моделі текстів, які він вважав засадничими для європейської культури, – гомерівські та біблійні. Перші є тілесно-гармонійними, оповідними, тяжіючими до античного класичного світогляду з його пластичністю. Біблійні тексти пророчо-драматичні, з символами, притчами, недомовленістю [1]. Зіставляючи ці два типи текстів з творчістю Тараса Шевченка, можна сказати, що "класично-античний" погляд на світ переважає в його образотворчій спадщині, а "пророчо-драматичний" – у поетичній. Не спрощуючи всю різноманітність творчого доробку Тараса Шевченка в царині образотворчого мистецтва, можна зробити висновок, що його живопис і графіка більш були пов'язані зі школою, академічною традицією, вдосконаленням майстерності, експериментами з техніками офорту, які він запроваджував в Росії вперше. Все це слугувало створенню зримої гармонії світу. В поезії ж більшою мірою знайшла відображення містично-пророча, втаємничена частина його сутності. Значну роль в Шевченковій поетичній творчості відіграє діалог з біблійними текстами, образи пророків та віршовані перекази біблійних псалмів.

Відчуття свого особливого культурного призначення, дух месіанства, який існував у поетів і літераторів Російської імперії, можуть бути зрозумілими, якщо прослідкувати генезис соціальної групи, за якою у другій половині XIX ст. затвердилася назва "інтелігенція". Великий поштовх формуванню цієї групи надало зростання ролі в імперії після епохи Богдана Хмельницького вихідців з України, тенденція, яка після реформ Петра I тільки посилювалася. Радикальність змін і велика потреба у фахівцях (інженерах, архітекторах, навігаторах), а також гуманітаріях-ідеологах згуртувала прошарок освічених людей навколо царської влади, створила культ постаті царя як культуртрегера, деміурга нової країни. Культ цей був неодноразово засвідчений у панегіричній поезії, породив величезну кількість віршів.

Ю. Лотман писав про те, що врешті-решт соціальна структура суспільства, яка забезпечила розквіт російської культури XIX ст., робила вільними людьми з правами, на кшталт тих, які гарантувала Французька революція, тільки дворянство. Базувалося забезпечення цих прав на покріпаченні основної маси селянського населення. Таке поєднання прав і вольностей та певного культурного рівня у верхів з уярмленням низів чимось нагадувало, на думку Ю. Лотмана, античне суспільство (імперію Стародавнього Риму). Втім велике коло освічених людей рішуче відмежувалося від дворянства і чиновництва внаслідок бачення прірви між європейськими ідеалами і кріпосницькими методами їх втілення, при цьому взявши на себе місію морального виховання і перетворення як вищої влади, так і суспільства через освіту, літературу, мистецтво, журналістику. Це коло людей стверджувало свою перевагу перш за все над дворянством у сфері утворення цінностей та смислів,

попри всі його політико-правові та економічні привілеї та знатність походження. Поняття "інтелігенція", завдяки якому це коло себе ототожнювало, не має аналога в європейських мовах [16]. Саме до цієї групи людей поступово усвідомлював свою причетність Тарас Шевченко.

Спрямованість на монументальне уславлення культури трегерства і міці царської влади була висміяна Т. Шевченком у поемі "Сон". Важка рука "Мідного вершника", велич імперської класики, що слугувала владі, яка, в тому числі через Академії, продукувала фахівців для власного звеличення, раптом викликала у селянина-кріпака бажання не стільки вписатися в цю систему "соціального замовлення", скільки висловити палкий протест, спираючись на поетично сформульований пророчий дискурс.

Характерним було те, що Белінський, представник російської інтелігенції та універсалізму Просвітництва та його пророчого дискурсу, з цієї позиції розгорнув критику як Шевченка, так і Гоголя. Якщо першого він рішуче відкидав за його "містечковий діалект" та "хохлацький патріотизм", то другого – за підтримку реакційних сил в його публіцистиці. Несприйняття "партикуляризму" Т. Шевченка пересилувало весь той демократизм, який, здавалося б, міг би й об'єднати поета з відомим літературним критиком. Попри те, що В. Белінський був проти сваволі поміщицтва, гніту держави, клерикалізму, заради протистояння "відсталому" Т. Шевченку він був готовий солідаризуватися з урядом в його боротьбі з Великим Кобзарем. Тут він поводив себе, так би мовити, "по-ланському". Напевно, він солідаризувався б із діячем епохи Просвітництва Антуаном де Ріваролем (1753–1801), який вважав: "якщо неясно висловлене – отже, висловлене не французькою мовою", з тою різницею, що "несамовитий Віссаріон" вважав літературу, написану "малоросійським наріччям", перешкодою об'єднуючій силі російської мови та прогресу в Російській імперії, а спроби відродити український народ – загрозою тенденціям поступу. Виявляється, що уряд для нього певною мірою – "більш європейська" сила, ніж український поет. Миколу Гоголя Белінський критикував за інше – за консервативне намагання перевиховати суспільство за допомогою церкви, релігії і начальства ("Вибрані місця з листування з друзями"), вихваляючи водночас за гостру сатиру на чиновництво й поміщицтво в його художніх творах. У Шевченка (поема "Сон") він сатиру на державний лад Росії категорично не сприймав, бо вона була написана "говіркою" й закріплювала, на його думку, партикулярне, "відстале", українське на протиположному, "прогресивному", російському. Таким чином, В. Белінський був "плоть від плоті" тих французьких революціонерів, які викорінювали місцеві мови Франції під приводом того, що ті були "носіями реакції". "Малоросійське наріччя" Тараса Шевченка знецінювало в очах Белінського той сатиричний пафос поета, який російський "революціонер-демократ" (як його називали більшовики) так цінував у художніх творах Гоголя (рішуче відкидаючи його публіцистику).

Тарасу Шевченку зовсім був не чужий просвітницький пафос пізнання, оволодіння силами природи, ствердження людини "з низів" через талант, розум, енергію, працю, навчання, волю до життя – все це присутнє у Шевченковій прозі, автобіографічних повістях "Художник" та "Музикант". Можна сказати, що тут Шевченко – вихованець і спадкоємець тих літераторів епохи Просвітництва, які були вчителями і пророками у своєму суспільстві, беззастережними моральними авторитетами, які спрямовували своїх читачів у "царство розуму".

Коли в державі відсутні елементарні демократичні свободи і неможливо висловити певні ідеї з парламент-

ської трибуни або університетської кафедри, література, за словами О. Герцена, стає єдиною трибуною, з якої народ може почути голос свого обурення і своєї совісті. Поет, письменник бере на себе тягар поєднання в єдиній особі філософа, мислителя, вчителя, який виступає від імені як універсальних, так і національно-особливих цінностей. У соціокультурному середовищі Російської імперії література завдяки своїй метафоричності, образності долає бар'єри цензури у політично безправному суспільстві (так звана "езопова мова"). Саме тому вона бере на себе функції кількох складових культури, а саме: філософії, соціальних наук, публіцистики, суспільно-політичної діяльності (опозиційної чи офіційної).

Романтизм як мистецька і соціокультурна течія справив великий вплив на східнослов'янські народи в цілому і Т. Шевченка зокрема. Це сталося внаслідок того, що він апелював до почуттів і серця на протиположному розуму, а отже – до народної культури на протиположному інституціалізованій культурі вищих класів. Але слід зазначити одну дуже важливу річ. У часи молодості Шевченка досить суттєво змінювався характер формулювання в ідеології суспільно-політичного устрою Російської імперії. В часи Петра I вона знаходила опору в радикальних модернізаційних змінах, при цьому слово "європейське" мало позитивне забарвлення, а "російське" – досить часто, навпаки, негативне, як уособлення того, що чинило опір владі. Потім з'явилася формула Уварова: православ'я, самодержавство, народність. Вона, всупереч петрівським реформам, передбачала опору на традицію [20, с. 705–707]. Захищаючи своє розуміння "народності", виступаючи посередником, пророком між нею та Богом, Т. Шевченко виступає проти двох інших опор держави: самодержавства й офіційної церкви. Оцінюючи глибинні виміри постаті митця-пророка, слід згадати сформульовану М. Вебером характеристику такого типу політичного панування, як "харизматичний лідер".

Послідовники М. Вебера наполягали на тому, що цей тип лідера стосується формально неінституціалізованої спільноти, в якій немає чітко визначених посад, привілеїв, економічних інтересів, спільноти, яка рухається вперед "не літерою, але духом". Тьоніс свого часу розрізняв *Gemeinschaft* та *Gesellschaft* як "спільноту" та "суспільство". Спільнота (на протиположному суспільству) поєднується саме неформальними, прямими, особистісними, неопосередкованими, неінституціалізованими зв'язками... Саме у такому протистоянні імперській ієрархичності та заорганізованості позиціонував свій народ Тарас Шевченко, коли церква стає просто додатком до держави, якій освячує будь-які злочини в ім'я державного Молоха і зростання його могутності, коли несправедливість, нерівність, експлуатація руйнують відносини між людьми. Один з лідерів кирило-мефодіївців, Микола Костомаров, писав у своїх мемуарах, як члени товариства намагалися одухотворити суспільство проповіддю, подібною до апостольської місії Кирила та Мефодія [18, с. 474–475]. Вони усвідомлювали себе невеличкою общиною однодумців, яка прагнула силою й чистотою своєї патріотичної енергії змінити імперський світ на братство слов'янських народів. Всупереч Гегелю, який надавав німцям пріоритет у сучасну йому епоху внаслідок їхніх талантів у створенні сучасної правової держави, кирило-мефодіївці намагалися ствердити новий дух у громаді – справжній християнський дух на протиположному формалізму, бюрократизму, класовості та ієрархичності.

Характерно, що М. Драгоманов (який, можна сказати, належав до покоління не романтиків, а позитивістів з їхньою вірою не в серце та щирі почуття, а в позитивну науку) критикував Тараса Шевченка саме як інтелігент, що виступає з просвітницьких позицій: він закидав

йому відсутність в його поезії чіткої ідеологічної, заснованої на здобутках європейського соціалістичного руху програми [11, с. 327–430]. Таким чином, розуміння Т. Шевченка як "літератора-пропагандиста" у французькому чи російському дусі не дає осягнення сутності його творчості. Тлумачення митця в дусі соціальної чи національної ангажованості призводить, зазначив Г. Грабович, до "одномірності" у розумінні Т. Шевченка, заявивши, що Великий Кобзар передусім "поет-пророк", якого не можна звести до соціального або національного виміру, перетворюючи його тексти або у виклад Марксової теорії класової боротьби, або у струнку концепцію національної ідеї, або у єдино вірну, автентичну версію української історії. Саме романтизм в його цілісності був притаманний творчості Тараса Шевченка. Він стверджує ширість почуття – на протигагу холодному розуму, народно-автентичне, істинно християнське єднання людей – на протигагу бюрократично-ієрархічному, пригноблюючому. Тут присутній вже не месіанізм звужено просвітительський, а той, який звеличує особливості народів, коли людство сприймається, за Й. Гердером, як арфа, в звучанні якої важлива своєрідність звуку кожної струни. Сильна своїм пафосом заява щодо пророкування у Шевченковій творчості була зроблена Миколою Костомаровим у статті "Спогад про двох малярів", де поет характеризується як "провісник народних дум, представник народної волі, тлумач народного почуття" (розум, воля, почуття виступають тут як виміри поклонання Тараса Шевченка) [17, с. 101–106].

Отже, нагальною залишається потреба вивчення постаті Шевченка у контексті світової культури, функціонування моделі "митець-пророк" як взагалі, так і у власній країні. Також актуальним є надання цій проблемі філософської глибини. Необхідно осмислення моделей, завдяки яким намагалися залучити постать Шевченка до різноманітних ідеологій, тобто надати їй певну "площину" й "одновимірність". А "одновимірний" Тарас Шевченко – це модель, якою занадто легко маніпулювати.

З точки зору цілісності образу Т. Шевченка як "поета-пророка" він є фігурою суперечливою. З одного боку, М. Драгоманов як представник "позитивістсько-наукового" покоління "синів" закидав Т. Шевченку наявність релігійної риторики і віджилих понять і відсутність близькості до сучасних соціалістичних теорій. З іншого боку, марними є і спроби замовчати те, що поет не є ортодоксальним (в широкому сенсі цього слова) християнином, бо в нього відсутня поштивість до інституту церкви як такої та присутні ноти соціально та морально орієнтованого богоборства.

Образ Т. Г. Шевченка як пророка розкривається новими гранями завдяки діалогу особистостей кризь віки. Особливо змістовним стає подібний діалог, коли уславлений український художник М. А. Стороженко намагається осягнути весь драматизм особистості і творчості Т. Шевченка не тільки завдяки пензлю, але й своєму художньому слову. Через це ілюстрації до "Кобзаря" у М. А. Стороженка перестають бути тільки ілюстраціями, вони вже, за словами Івана Дзюби, – це співтворчість, "діяння Шевченківської поезії й самого образу Шевченка, долі Шевченка – у душі естетично-чуйної і національно-відповідальної людини" [22, с. 11]. Осмислюючи образ Чернечої гори у Шевченка, М. А. Стороженко порівнює її з Небесним Синаєм, символікою Фудзіями у Хокусаї, таємницями Тибету і взагалі з можливістю "вбирати в себе живизну простору і вертикалі неба" [25, с. 8]. Подібний образ Шевченка-пророка в своїх пам'ятниках великому поету створює і скульптор Іван Кавалеридзе, використовуючи композиційну схему єднання людини і гори [20, с. 111]. Сповідуючись як художник

перед Шевченковим "Автопортретом зі свічкою", в очах, зображених на картині, М. А. Стороженко не вбачає "революціонера", "бунтаря" або "демократа", які для нього є різновидами рабської свідомості. "Ні! – продовжує він. – Там блиск дороги в месіанській обрії, до воскресіння Правди в здоланні пекла "в тім раю"" [22, с. 11]. Живопис Стороженка, присвячений шевченківським поезіям, розширює історично обумовлені академічні традиції Т. Шевченка в бік бароковості. Таким чином, як поезія, так і живопис Шевченка стають каталізатором нового словесно-живописного синтезу, де пророчість, теми самозаглиблення, смерті, страждань, воскресіння підіймають нові шари українських і світових традицій.

Месіанізм Тараса Шевченка пов'язаний з поверненням істинного розуміння євангельського вчення і Бога замість ідола, якого з нього зроблено зусиллями мирської влади та пануючої церкви. Образ співця-кобзаря допомагає йому на цьому шляху повернення до чистих в своїй людяності християнських джерел [9, с. 168].

Ярослав Грицак у своїй монографії про Івана Франка визначає такі складові постаті "митця-пророка", які показують вектори розвитку шевченківських ідей:

- надання митцем українському рухові добірки яскравих літературних образів, із яких проступали контури нової батьківщини;
- наявність біографії, яка б надавала добрий матеріал для культу національного поета, що мав уособлювати цю батьківщину;
- виховане ним покоління дбає про поширення його творів і популяризацію його культу [7, с. 431].

Висновок. Чим нам знадобиться зараз пророчий дух Шевченка? Його "...як німець покаже" завжди буде іронічним щепленням проти зарозумілого мавпування чужої мудрості. Але реалії правової держави з безособовою (отже, "німецькою") владою закону є досить далекими від ідеалу братерства поза соціальними ієрархіями, того ідеалу "сім'ї вольної, нової", яка була в поезіях Шевченка. Втім будь-які закони залишаються мертвою буквою без надихаючого пафосу моралі та справедливості. Об'єднуюча сила маленької згуртованої общини, яка бореться за соціальні права, лицарського братства, що захищає Вітчизну, завдяки пророчому духу Тараса Шевченка завжди буде протистояти спробам перетворити позірну букву законності у псевдохетський устрій на чолі з "недоторканими" чи "вертикаль", у якій "батьківська влада" розповсюджується лише на вузький клан людей, а для інших обертається жорстокою байдужістю, що приховується за святенництвом і лицемірством. Цікавим і неочікуваним є порівняння фахівцями-філологами місії Тараса Шевченка з діяльністю Мартіна Лютера [13]. Останній робив спроби повернути християнство до його першоджерел. Тарас Шевченко прямував подібними шляхами, надаючи почуттям, мові, об'єднуючій громаду, силу біблійної пристрасті та християнської любові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ауэрбах Эрих. Мимесис. Изображение действительности в западноевропейской литературе; пер. с нем. / Э. Ауэрбах – М.: Прогресс, 1976. – 560 с.
2. Антонович Дмитро Володимирович. Шевченко-маляр / Д. В. Антонович. – К.: Україна, 2004. – 272 с.
3. Барабаш Ю. Людей і Господа любить (любов як ментальна й поетична константа творчості Т. Шевченка) / Ю. Барабаш // Слово і час. – 2007. – № 3. – С. 3–18.
4. Библийская энциклопедия. Репринтное издание. – М.: Терра, 1990. – 902 с.
5. Генералюк Леся. Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва / Л. Генералюк. – К.: Наук. думка, 2008. – 544 с.
6. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак. – К.: Критика, 2006. – 431 с.
7. Гриценко О. "Своя мудрість": національні міфології та "громадянська релігія" в Україні / О. Гриценко. – К.: УЦКД, 1998. – 184 с.

8. Демська-Будзуляк Л. Драма свободи в модернізмі. Пророчи голоси драматургії Лесі Українки / Л. Демська-Будзуляк. – К. : Академвидав, 2009. – 184 с.
9. Дзюба І. Бог, релігія, церква в житті і творчості Шевченка / І. Дзюба // Тарас Шевченко і народна культура. Зб. праць міжнар. 35-ї наук. Шевченківської конф. 20–22 квітня. – Черкаси, 2004. – С. 150–169.
10. Дзюба І. Шевченкофобія в сучасній Україні / І. Дзюба. – К. : ВД "Києво-Могилянська академія", 2006. – 57 с.
11. Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм / М. Драгоманов // Вибране (...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). – К. : Либідь, 1991. – С. 327–430.
12. Живов В. М. Пророк / В. М. Живов // Святость. Краткий словарь агнографических терминов. – М. : Гнозис, 1994. – 112 с.
13. Журавлев В. К. Язык. Языкознание. Языковеды / В. К. Журавлев. – М. : Наука, 1991. – 208 с.
14. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. – К. : Абрис, 1997. – 144 с.
15. Іванишин П. Вульгарний "неоміфологізм": від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка / П. Іванишин. – Дрогобич : "Відродження", 2001. – 174 с.
16. Кондаков І. В. Інтелігенція / І. В. Кондаков // Культурологія. XX век. Энциклопедия. – СПб. : Университетская книга, 1996. – Т. 1. – 447 с.
17. Костомаров М. І. Спогад про двох малярів / М. І. Костомаров // Світова велич Шевченка. Зб. матеріалів про творчість Т. Г. Шевченка : у 3-х т. – К. : Держидав, 1964. – Т. 1. – 511 с.
18. Костомаров Н. І. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с.
19. Кретов А. И. Тарас Шевченко: поэт и пророк / А. И. Кретов // Вечное слово. Фонд "Добро". – М. : 2002. – № 4. – С. 5–8.
20. Кубриш Н. Міфопоетика пам'ятників Тарасові Шевченку (На прикладі творчості Івана Кавалеридзе) / Н. Кубриш // Мистецькі обрії. Альманах. – 2004. – С. 107–115.
21. Російський телеканал назвав Тараса Шевченка второсортним поетом і призвал не праздновать его 200-летие [Електронний ресурс] // Корреспондент.net, 13 марта 2013, 10:25. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/1521805-rossijskij-telekanal-nazval-tarasa-shevchenko-vtorosortnym-poetom-i-prizval-ne-prazdnovat-ego-200-let>; <https://www.youtube.com/watch?v=6tn7l5z-uOQ>
22. Стороженко М. А. Мій Шевченко. Альбом / М. А. Стороженко – К. : Грамота, 2011. – 212 с.
23. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство ; пер. з нім. / Ф. Тьоніс – К. : Дух і літера, 2005. – 262 с.
24. Федевич К. К. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійськi монархісти і український національний рух / К. К. Федевич, К. І. Федевич. – К. : Критика, 2017. – 230 с.
25. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко – К. : Держ. вид-во худ. літ., 1961. – 608 с.

REFERENCES

1. Auerbah, E. (1976). *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature*. Moscow, Progress (In Russian).
2. Antonovich, D. V. (2004). *Shevchenko-malyar [Shevchenko as a Painter]*. Kyiv, Ukrayina.
3. Barabash, Yu. (2007). Lyudej i Gospoda lyubit (lyubov yak mentalna j poetichna konstanta tvorčnosti T. Shevchenka) [Love people and God (love as a mental and poetic constant of T. Shevchenko's creativity)]. *Slovo i chas*, № 3, 3–18.
4. *Biblejskaya enciklopediya [Biblical encyclopedia]* (1990). Moscow, Terra.
5. Generalyuk, L. (2008). *Universalizm Shevchenka: Vzayemodiya literaturi i mistectva [Shevchenko's Universalism: The Interaction of Literature and Art]*. Kyiv, Naukova dumka.
6. Gricak, Ya. (2006). *Prorok u svoijj vitchizni. Franko ta jogo spilnota (1856–1886) [A prophet in his homeland. Franco and his community (1856–1886)]*. Kyiv, Kritika.

A. I. Kretov, PhD, Senior lecturer
National Academy of Creative Art and Architecture
20, Voznesenskiy uzviz, Kiev, 04053, Ukraine

THE HERITAGE OF TARAS SHEVCHENKO: THE IMAGE OF THE "ARTIST-PROPHET" IN UKRAINIAN CULTURE

The article is devoted to the problem of the image of the artist as a prophet in connection with the work of Taras Shevchenko, due to his extraordinary influence on Ukrainian culture. The formation of this image is the result of the interaction of a number of socio-cultural factors, which are the subject of analysis in this article. First of all, it is the dependence of the Great Kobzar's self-determination on those strategies that depend on poetry and painting, the place of these spheres in contemporary society, their task of integrating creative activity into the social structure and artistic environment, the importance of skill and order. Secondly, the echo in the Shevchenko era of the ideas of the Enlightenment with their universalist claims and the emergence of a phenomenon in the Russian Empire, which was called "intelligentsia", formed against the background of cultural "literary centrism". Third is the influence of romanticism on the artist's idea of leading the process of forming a certain community, which is not associated with social inequality and formal hierarchies in society. Fourth is the dependence of the artist image – the prophet with the intertwining of Christian and pagan roots of Ukrainian culture. It is shown that the archetype of the national artist-prophet created by T. Shevchenko's successors survived situations of imitation, affirmation, rethinking, even denial. Such a diverse dialogue testifies to the urgency of Taras Shevchenko's legacy. The article shows that there is an urgent need to study the figure of Shevchenko in the context of world culture, the functioning of the model "artist – prophet" in general and in their own country. It is also important to give this problem a philosophical depth. It is necessary to comprehend the models through which they tried to attract the figure of Shevchenko to various ideologies, that is, to give it a certain "plane" and "one-dimensionality." And "one-dimensional" Taras Shevchenko is a model that is too easy to manipulate.

Key words: artist as a prophet, poet, painter, community, society, "intelligentsia", literary centrism.

7. Gricenko, O. (1998). "Svoja mudrist": nacionalni mifologiji ta "gromadyanska religija" v Ukraini ["Our own wisdom": national mythologies and "civil religion" in Ukraine]. Kyiv, UCKD.

8. Demaska-Budzulyak, L. (2009). *Drama svobody v modernizmi. Prorochi golosi dramaturgiji Lesi Ukrayinki [The drama of freedom in modernism. The prophetic voices of Lesya Ukrainka's drama]*. Kyiv, Akademvidav.

9. Dzyuba, I. (2004). Bog, religija, cerkva v zhitti i tvorčnosti Shevchenka [God, religion, church in the life and creativity of Shevchenko]. *Taras Shevchenko i narodna kultura. Zbirnik prac mizhnarodnoyi (35-yi) naukovoji Shevchenkivskoji konferenciji 20–22 kvitnya*. Cherkasi, 150–169.

10. Dzyuba, I. (2006). *Shevchenkofobija v suchasnijj Ukraini [Shevchenkofobia in modern Ukraine]*. Kyiv, Vid. dim "Kyivo-Mogilyanska Akademiya".

11. Dragomanov, M. (1991). Shevchenko, ukrainofili i socializm [Shevchenko, Ukrainophiles and Socialism]. In *Vibrane (...mij zadum zlozhati ocherk istoriji civilizaciji na Ukraini) [Selected works (...my idea is to compile an essay on the history of civilization in Ukraine)]*. Kyiv, Libid, 327–430.

12. Zhivov, V. M. (1994). Prorok. [The Prophet]. In *Svyatost. Krattij slovar agiograficheskij terminov*. Moscow, Gnozis.

13. Zhuravlev, V. K. (1991). *Yazyk. Yazykoznanie. Yazykovedy [Language. Linguistics. Linguists]*. Moscow, Nauka.

14. Zabuzhko, O. (1997). *Shevchenkiv mif Ukraini. Sproba filosofskogo analizu [Shevchenko's myth of Ukraine. An attempt at philosophical analysis]*. Kyiv, Abris.

15. Ivanishin, P. (2001). *Vulgarnij "neomifologizm": vid interpretaciji do falsifikaciji T. Shevchenka [Vulgar "neomythologism": from interpretation to falsification of Taras Shevchenko]*. Drogobich, Vidrodzhennya.

16. Kondakov, I. V. (1996). *Intelligenciya [Intelligence]*. In *Kulturologiya. XX vek. Enciklopediya. [Culturology of the twentieth century. Encyclopedia]*. Sankt-Petersburg, Universitetskaya kniga, Vol. 1.

17. Kostomarov, M. I. (1964). *Spoznad pro dvoch malyariv [Memoirs of two painters]. Svitova velich Shevchenka. Zbirnik materialiv pro tvorčnosti T. G. Shevchenka. [World greatness of Shevchenko. Collection of materials about the work of T.G. Shevchenko]*. Kyiv, Derzhidav. Vol. 1.

18. Kostomarov, N. I. (1989). *Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya [Historical works. Autobiography]*. Kiev, Izd-vo pri Kiev. un-te.

19. Kretov, A. I. (2002). *Taras Shevchenko: poet i prorok. [Taras Shevchenko: poet and prophet]*. *Vechnoe slovo. Fond "Dobro"*. [The Eternal Word. "Good" Foundation]. Moscow, № 4, 5–8.

20. Kubriush, N. (2004). *Mifopoetika pam'yatnikov Tarasovi Shevchenku (Na prikladi tvorčnosti Ivana Kavaleridze) [Mythopoeitics of monuments to Taras Shevchenko (On the example of the work of Ivan Kavaleridze)]*. *Misteckij obriy. Almanah*, 107–115.

21. *Rossijskij telekanal nazval Tarasa Shevchenko vtorosortnym poetom i prizval ne prazdnovat ego 200-letie. [Russian TV channel called Taras Shevchenko a second-rate poet and urged not to celebrate his 200th anniversary]*. *Korrespondent.net (March, 13, 2013)*. Retrieved from <http://korrespondent.net/ukraine/1521805-rossijskij-telekanal-nazval-tarasa-shevchenko-vtorosortnym-poetom-i-prizval-ne-prazdnovat-ego-200-let>; <https://www.youtube.com/watch?v=6tn7l5z-uOQ>

22. *Storozhenko, M. A. (2011). Mij Shevchenko [My Shevchenko]*. Kyiv, Gramota.

23. *Tonniis, F. (2005). Community and Civil Society*. Kyiv, Duh i litera (In Ukrainian).

24. *Fedevich, K. K., Fedevich, K. I. (2017). Za Viru, Carya i Kobzarya. Malorosijski monarhisti i ukrajinskij nacionalnij ruh [For Faith, Tsar and Kobzar. Little Russian monarchists and the Ukrainian national movement]*. Kyiv, Kritika.

25. *Shevchenko, T. (1961). Kobzar*. Kyiv, Derzh. vidav. hud. lit.

Надійшла до редколегії 29.10.20

А. И. Кретов, канд. филос. наук, ст. препод.
Национальная академия изобразительного искусства и архитектуры,
ул. Вознесенский спуск, 20, г. Киев, 04053, Украина

НАСЛЕДИЕ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО: ОБРАЗ "ХУДОЖНИКА-ПРОРОКА" В УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Статья посвящена проблеме образа художника как пророка в связи с творчеством Т. Шевченко, вследствие его беспрецедентного влияния в украинской культуре. Формирование этого образа является результатом взаимодействия ряда социокультурных факторов, которые и являются предметом анализа в данной статье. Прежде всего, это обусловленность самоопределения Великого Кобзаря теми стратегиями, которые зависят от поэзии и живописи, места этих сфер в обществе того времени, заданной ими меры интегрированности творческой деятельности в социальную структуру и художественную среду, значения для них мастерства и заказа. Во-вторых – отклик в шевченковскую эпоху идей Просвещения с их универсалистскими претензиями и становление в Российской империи феномена, который получил название "интеллигенции" и формировался на фоне культурного "литературоцентризма". Третье – влияние романтизма на идею творца как лидера в процессе формирования определенной общности, которая не связана с социальным неравенством и формальными иерархиями в обществе. Четвертое – это зависимость образа художника-пророка с переплетением языческих и христианских корней украинской культуры. Показано, что в последователей Т. Шевченко созданный им архетип национального художника-пророка пережил ситуации подражания, утверждения, переосмысления, даже отрицания. Такой разнобразный диалог во времени свидетельствует об актуальности наследия Т. Шевченко.

Ключевые слова: художник как пророк, художник, поэт, общность, общество, интеллигенция, литературоцентризм.

УДК 113/119:159.923.2

В. П. Кульченко, канд. філос. наук, доц.
Національний університет біоресурсів і природокористування України,
вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041, Україна
kultenko@ukr.net

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СИНЕРГЕТИЧНОЇ МОДЕЛІ НЕЛІНІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Досліджено виховний, освітній і психологічний потенціали синергетики у формуванні сучасної нелінійної особистості. Синергетика розглядається як методологія розв'язання психофізіологічних, освітніх, соціальних, комунікативних та інших проблем сучасності. З позиції психосинергетики психіка людини розглядається як відкрита гіперсистема синергетичного порядку, що має фазову структуру та перебуває в невірноваженому стані. Система в невірноважених умовах поводить себе принципово інакше та потребує засобів самозбереження, самоналаштування. Зіштовхуючись із новими для себе ситуаціями, люди реагують на них нетипово й гостро потребують вироблення нових психологічних, освітніх і поведінкових стратегій, які забезпечує синергетика. Відстоюється положення про те, що сучасний світ – це світ системної кризи в найрізноманітніших сферах життя. Такий світ потребує системного холістичного мислення, єдності фундаментальних теоретичних і практичних прикладних знань і вмінь, творчого підходу та нелінійності мислення при розв'язанні проблем.

Ключові слова: синергетика, нелінійна особистість, холізм, творче мислення, виховання, освіта.

Постановка проблеми. Сучасні філософські рефлексії просякнуті ідеєю системної кризи, в якій перебуває людство впродовж досить тривалого часу. Стрімкі зміни, що відбуваються у світі, не поліпшують, а, навпаки, часто посилюють ситуацію кризи. Людина перманентно перебуває у просторі ескаляції, катастроф, глобальних небезпек. Стан світу, в якому існує людина, змінився. Найбільші зміни пов'язані з процесами глобалізації та спровокованими нею наслідками – часто неочікувано негативними й загрозливими. Найяскравіше підтвердження тому – пандемія коронавірусу та поставлені нею виклики людству, які потребують негайної реакції, ухвалення стратегічних рішень у найкоротші терміни в ім'я виживання людства. Ситуація потребує зміни стану і самої людини, оскільки, будучи нерозривно пов'язаною зі світом, вона має пристосовуватись до нього. Пристосовуватись і тоді, коли зміни зовнішнього середовища спричинені самою ж людиною.

Аналіз досліджень і публікацій. У творчості ряду філософів артикулюються проблеми кризи культури (В. Хексле, Ю. Хабермас, Ф. Хоркхаймер, Т. Адорно, М. Вебер, Д. Лукач та ін.), "колапсу рішень" (Дж. Надлер, Ш. Хібіно, Дж. Фаррелл), антропогенетичної кризи (А. Арсен'єв, В. Семенов та ін.), кризи "недосконалого суспільства" (А. Печчеї, Е. Гідденс, У. Бек) тощо.

Мета статті. Дослідити виховний, освітній та психолого-терапевтичний потенціал синергетики, її спроможність сприяти формуванню сучасної нелінійної особистості, здатної адекватно реагувати на виклики світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок ХХІ ст. чітко засвідчив потребу людства у принципово

нових інформаційно-емоційних мисленнєвих, світоглядних, етичних та поведінкових стратегіях як у вимірах внутрішньо-індивідуального буття людини, так і на рівні соціальних взаємодій. Особливо загострилось питання формування людини, здатної мислити нелінійно, творчо, критично, системно, сприймати світ у вимірах, пропонованих синергетикою. Сучасний світ потребує нелінійних особистостей. Адже суттєвою характеристикою сьогоденного життя є різке збільшення швидкості та інтенсивності інформаційних процесів, які супроводжуються нелінійними змінами соціально-політичних, економічних, валеологічних, культурних та психологічних параметрів середовища людського існування.

Автор психосинергетичної моделі особистості, проф. І. Єршова-Бабенко, використовує синергетичну термінологію, а саме поняття "середовище у середовищі", "ціле у цілому", для позначення становлення людини як нелінійного цілого мікросередовища у нелінійному цілому середовищі макросвіту. Дослідниця наповняє на базовому положенні цих понять у концепції нелінійного мислення, водночас застерігаючи про небезпеки, які виникають в антропологічній сфері при їхньому некритичному використанні. Постійно змінний характер процесів макросередовища украй виснажливий для людини, оскільки "психологічним рефреном емоційного стану людини в цьому випадку стає страх "не встигнути", страх "не відповідати" [1]. Авторка визначає психосинергетику як площину, де сконцентровано увагу на стані внутрішнього психічного середовища людини в аспекті його нелінійності та продуктивної хаотичності. Це дозволяє їй існувати в умовах різного ступеня хао-

тизації та неперервності динамічного хаосу як на рівні умов, так і на рівні поведінки [2].

Психіка людини розглядається як відкрита гіперсистема синергетичного порядку, що має фазову структуру та перебуває в невірноваженому стані. Система в невірноважених умовах поводить себе принципово інакше та потребує засобів самозбереження, самоналаштування. Інакше можливі збої етичного характеру, що порушує проблему нооекології (екології психіки людини), екопсихології, нооетики. Іншими словами, стикаючись з новими, нетиповими для себе ситуаціями, люди реагують на них нетипово, а тому гостро потребують вироблення нових стратегій в емоційних, мисленневих, поведінкових та комунікативних сферах.

Психологічні рішення, які ухвалюються, можуть принципово змінити увесь хід подальшого розвитку світу. Необхідним стає формування нелінійного стратегічного мислення, що розглядається як найбільш адекватний сьогоденню спосіб світопізнання. Ключовою є проблема нормативного вибору пріоритетів, цілей та цінностей для з'ясування ступеня адекватності наших уявлень про себе на етапах змін соціально-інформаційного середовища. Людина повинна володіти знаннями історичних закономірностей світового розвитку та враховувати їх у власній діяльності. Йдеться про активне володіння масивом фундаментальних, а не суто прикладних знань. Завдяки цьому актуалізуються прогностичні здатності людини щодо усвідомлення потенційних ризиків та реалізації бажаних сценаріїв майбутнього.

Для вирішення конфліктних проблем внутрішнього світу людини важливим є налагодження механізмів нелінійного позитивного зворотного зв'язку її із зовнішнім світом. Адже внутрішній світ людини змінюється під впливом як власних станів, так і зовнішньосоціальних умов, інформаційного, емоційного навантаження. В результаті таких змін поведінкові стратегії можуть скеровуватись як у негативному (девіантному), так і в позитивному (творчому) напрямі, що по-різному виявляється і у зовнішньому середовищі, і у вимірах внутрішнього світу людини. Можливість прогнозування подальших станів складної системи означає необхідність проведення макрорівневого аналізу динаміки її змін: врахування як первинних зовнішніх цілей розвитку, так і внутрішніх психічних реакцій підсистеми на нові умови, що виникають. Йдеться про постановку цілі, її усвідомлення, про врахування можливих зворотних психологічних реакцій на неї. Врахування усіх цих складників, їхньої адекватності один одному та поведінці системи в цілому може достатньою мірою гарантувати успішність досягнення поставленої мети.

При створенні моделі нелінійної особистості головну увагу слід звертати на її якісні системні характеристики, що забезпечують єдність: єдність внутрішнього світу людини; її єдність із суспільством, з природою. Внутрішня узгодженість елементів системи є запорукою досягнення успіху. Головним завданням індивіда є усвідомлення себе як цілого, як системи. Ціле має з'ясувати себе. Таким чином воно (ціле) набуває якісно нових параметрів та характеристик, за яких вже відбувається й зміна його частин через посередництво механізмів системного узгодження. Ці принципи існування системи у синергетиці визначаються як холізм. Так їх кваліфікують класики синергетики С. Курдюмов, Г. Жакен. Принципи холізму висувають до людини вимоги розвитку спеціальних здібностей та стратегій (психоемоційних, світоглядних), адекватних характеру та стадії середовища. "Іншими словами, передбачається гнучкість мислення, відповідна його нелінійним характеристикам, темпоральності... самоорганізації, системній узгодженості" [1]. В свою чергу відбу-

ваються й зворотні впливи на особистість, що формують її цілісність, самоузгодженість та узгодженість із зовнішнім світом. Так формується внутрішнє особистісне нелінійне ментальне середовище.

У зв'язку з цим по-новому формулюється завдання для освіти – вміти визначати відповідні до вимог часу стратегії навчання, регулювати її темпоральність. Освіта, яка теж є елементом єдиної системи, має володіти сама та навчити людину навичкам створення та збереження цілісності, уміти ідентифікувати та співвідносити себе цілісного із цілісністю іншої людини або соціуму. Все це вимагає від людини уміння орієнтуватись у соціокультурному часі та просторі, бачити існуючу або ту, що виникає, смислову соціальну або індивідуальну інформаційну та ціннісну композицію, створювати свою та гармонійно, творчо узгоджувати їх при потребі.

Відкрита система передбачає взаємодії та співіснування підсистем з різного рівня швидкостями – інформаційних, поведінкових, емоційних, смислових, ціннісних, біологічних, органічних та неорганічних, часових, просторових та інших, що накладаються на швидкості внутрішніх особистісних процесів. Їхнє гармонійне узгодження й визначає рішення, які ухвалюються, ступінь їх дієвості, гармонійності всередині людини та зовні. Достатньо високий рівень швидкості операцій узгодження здатен знизити гальмівну роль свідомості, стереотипів мислення, поведінки, оскільки включаються інші фільтри, форми та рівні контролю за схвалюваними рішеннями, обраними стратегіями та характером їхнього виконання. На думку І. Єршової-Бабенко, вони належать до елементів рівня нової холістики – підсвідомості та інтуїції. На цьому рівні самовиключається негативний характер можливого рішення. Функцію контролю за прийняттям рішення виконує не свідомість, а інтелектуальна інтуїція. Але за таких обставин необхідно враховувати, що "функція цього процесу потребує наявності значного об'єму знань та позицій ноетики" [1].

Тому можна заявляти, що становлення нелінійного мислення в сучасних умовах означає формування та розвиток специфічних ментальних здібностей, вмінь і стратегій, налаштованих на стрибкоподібні зміни швидкості мисленневих процесів. Ці зміни відбуваються шляхом переходу до певної організації смислового рівня, володіння, створення та розпізнавання особистістю не просто зовнішніх знань, а й своїх власних внутрішніх особистісних знань, у тому числі й знання самого себе. Таким чином, йдеться про таку організацію системи, коли збільшується смислова щільність одиниці інформації, якою оперує людина.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники проблем розвитку людини в умовах сьогодення при з'ясуванні питання щодо формування в неї нових навичок світопізнання головну увагу звертають на необхідність принципових змін у системі освіти, яка за визначенням є фундаментальним базисом вироблення у людини соціально орієнтованих та адаптованих навичок пізнання світу. Світоглядна криза в освіті виявляє її найслабші місця. Серед сутнісних проблем вищої освіти фахівці вказують на наступні. По-перше, застарілі організаційно-економічні відносини в системі освіти, неадекватні економічно-політичному устрою держави. Проблемою є й ставлення до знань. У сучасному світі знання – це товар, а тому мають вартість та цінність, що не можна не враховувати при розбудові успішної освітньої системи. Особливої уваги потребує напрацювання вміння здобувати знання у відповідності до принципу "освіта протягом життя" та інноваційний супровід отримання професійних знань (технопарки, бізнес-інкубатори, E-learning, індивідуалі-

зована освіта, наявність конкурентного середовища, ефективне використання ресурсів тощо).

Важливим культурно-антропологічним орієнтиром синергетики є креативність. Вона ґрунтується на ідеї залученості людини до активного процесу відкриттів. Під творчістю в синергетиці розуміється відкритий процес виробництва і винаходів у відкритому світі, який виробляє і винаходить. Нелінійне мислення як сучасний спосіб світопізнання виявляє себе в творчості. А творчий розвиток є умовою формування нелінійного мислення. Як зазначають А. Шевирьов та М. Романчук [4], ключем до стійкого розвитку суспільства є неперервний творчий розвиток. Адже основою успіху лідерів світової економіки є розвинута системна креативність управлінської свідомості та мислення. Креативний тип мислення передбачає принципово нову культуру мислення, суть якої полягає в розвиткові інтелекту людини за допомогою нетрадиційних технологій навчання, в яких акцент робиться не стільки на організації та переробці знань, скільки на їхньому створенні.

А. Шевирьов та М. Романчук апелюють до системи креативного менеджменту (System Managing Creativity) як реалізації синергетичної парадигми мислення, в т. ч. в освіті, що дозволяє активно впроваджувати синергетичні методології в наступному вигляді (за С. Н. Князеву та С. П. Курдюмовим):

1. самоосвіта;
2. створення умов, за яких можлива активна продуктивна творчість, – система відкритого діалогу, прямого й зворотного зв'язку; інтерактивне навчання (У. Матурана, Т. Паск, Ф. Варела);
3. навчання, що пробуджує, – використання технологій креативного менеджменту в освіті дозволяє долати неорганізовані устремління студентів, роблячи їх творчими, інноваційними;
4. адаптивне навчання – навчання має резонансну природу: здійснюється прискорений перехід до нових, модифікованих структур знання й поведінки;
5. навчання не лише посилює сліди пам'яті та вже існуючі синаптичні зв'язки, але й перебудовує конфігурацію свідомості;
6. синергетичний підхід в освіті – це гештальт-освіта, з проявленням прихованих потенцій та перспективних тенденцій розвитку через передачу цілісних блоків інформації й перебудову ситуації навчання. Слід навчати мислити в альтернативах, пропонуючи можливість зміни темпу розвитку проблемної ситуації, її якісної логіки [4].

Апологети системи креативного менеджменту переконують, що "креативність передбачає необхідне різноманіття знань, а первинний ментальний порядок являє собою потенціальну сукупність всіх можливих порядків (П. Валері). Сценарність креативного мислення близька до моделі мисленнєвого експериментування, до балансування "на грані хаосу" (І. Пригожин) – дійсного та можливого". [4]

Таким чином, синергетика як теорія універсальних закономірностей еволюції та самоорганізації складних систем з її методологічними принципами, що враховують багатомірність, нестійкість, альтернативність характеристик системи, заявила про свою спроможність

слугувати новим методом формування нелінійної особистості. Адже розглядаючи людину як відкриту складну систему, включену в інші системи, синергетика трактує її як таку, що здатна до саморозвитку й самоорганізації. Синергетика завдяки цьому претендує на статус нової парадигми освіти XXI століття. "В синергетичному сенсі освіта – це самоорганізація людини як цілісної, упорядкованої системи, що коеволюціонує з ідеалами культури й співвідносна з образами сучасного світу. В процесі самоорганізації людина відтворюється не лише як особистість..., але й як носій накопиченого людством життєвого досвіду" [3].

Висновок. Сучасні фахівці вже не можуть ухвалювати успішні рішення шляхом лінійного мислення чи аналізу, необхідне врахування імовірності, альтернативних способів вирішення. Це потребує більших інтелектуальних зусиль, аж до залучення штучного інтелекту для прорахунку всіх гіпотез. Сучасність потребує симбіозу в одній людині здатностей до фундаментальних теоретичних узагальнень та результативної практики, філософського стилю мислення та високого професійного рівня володіння спеціальними знаннями й навичками, комунікативними здібностями. Людина, щоб бути успішною, має володіти навичками стресостійкості, креативності, самоосвіти та розвитку впродовж всього життя, нелінійного мислення. Тому зрозумілим та необхідним є залучення синергетики до розвитку навичок нової світопізнання в межах нелінійного мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ершова-Бабенко І. В. Особенности времени, синергетика и проблема концептуально стратегической модели системы высшего образования в XXI веке [Електронний ресурс] / І. В. Ершова-Бабенко. – Режим доступу: <http://spkurdyumov.narod.ru>
2. Психосинергетика: методологический статус, теория и практика: Юбилейный сборник научных трудов профессора И. В. Ершовой-Бабенко. – Одесса : Фенікс, 2020. – 256 с.
3. Рабош В. Синергетика образования человека [Електронний ресурс] / В. Рабош – Режим доступу: http://lib.herzen.spb.ru/.../rabosh_5_10_178
4. Шевырѳев А. В. Формирование и развитие системно-креативного мышления – базовая стратегия образования в XXI веке [Електронний ресурс] / А. В. Шевырѳев, М. Н. Романчук. – Режим доступу: <http://spkurdyumov.ru/education/formirovanie-i-razvitie-sistemno-kreativnogomyshleniya/>

REFERENCES

1. Ershova-Babenko, Y. V. (2020). Osobennosty vremeni, synerhetyka y problema kontseptualno stratehicheskoi modely systemy vysshego obrazovaniya v XXI veke [Features of time, synergetics and the problem of a conceptually strategic model of the higher education system in the XXI century]. Retrieved from <http://spkurdyumov.narod.ru>.
2. *Psykhosynerhetyka: metodolohycheskyi status, teoriya y praktyka: yubileynyi sbornyk nauchnykh trudov professora Y. V. Ershovoi-Babenko*. [Psychosynergetics: methodological status, theory and practice: jubilee collection of scientific works of Professor I. V. Ershova-Babenko] (2020). Odessa, Feniks.
3. Rabosh, V. (2020). *Synerhetyka obrazovaniya cheloveka* [Synergetics of human education]. Retrieved from http://lib.herzen.spb.ru/.../rabosh_5_10_178.
4. Shevyryѳev, A. V., Romanchuk, M. N. (2020). *Formyrovanye y razvytye sistemno-kreatyvnoho myshleniya – bazovaya stratehiya obrazovaniya v XXI veke* [Formation and development of systemic and creative thinking – the basic strategy of education in the XXI century]. Retrieved from: <http://spkurdyumov.ru/education/formirovanie-i-razvitie-sistemno-kreativnogomyshleniya/>.

Надійшла до редколегії 12.10.20

V. P. Kultenko, PhD, Associate Professor
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine,
15, Heroes of Defense Street, Kyiv, 03041 Ukraine

TO THE PROBLEM OF FORMATION THE SYNERGETIC MODEL OF NONLINEAR PERSONALITY

The article investigates a potential of synergetics in the formation of modern nonlinear personality. Synergetics is seen in the quality of the methodology of psychophysiological, educational, social, communal and other problems of modernity. Psychosynergetics considers a person as an open hypersystem of synergetic order, which has a phase structure and is in an unbalanced state. The system in unbalanced conditions behaves fundamentally differently and requires means of self-preservation, self-adjustment. When people faced with new, atypical situations, they react to them

atypically, and therefore urgently need to develop new psychological strategies that provide psychosynergetics. The modern world is a world of systemic crisis, which is observed in various spheres of life. Modern world requires a systematic holistic thinking, unity of fundamental theoretical and practical applied knowledge and skills, creative approach and nonlinearity of thinking in solving problems. It is important for a person order to solve the conflict problems between the external and internal world, and establish mechanisms of nonlinear positive feedback with the external world. Internal consistency of system elements is also a necessary condition for success. The main task of the individual is to realize himself as a whole, as a system. The whole must figure itself out in order to fit harmoniously into the system of the world. Thus, the whole acquires qualitatively new parameters and characteristics, according to which there is a change of its parts through the mechanisms of system coordination.

The principles of holism require a person to develop special abilities and strategies (psycho-emotional, ideological), adequate to the nature and stage of the environment: flexibility of thinking, corresponding to its nonlinear characteristics, temporality – self-organization, systemic coherence. Education, which is also an element of a single system, must have its own and teach a person the skills to create and maintain integrity, be able to identify and relate themselves as a whole with the integrity of another person or society.

Key words: synergetics, nonlinear personality, holism, creative thinking, upbringing, education.

В. П. Культенко, канд. филос. наук, доц.
Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины,
ул. Героев Обороны, 15, г. Киев, 03041, Украина

К ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ СИНЕРГЕТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ НЕЛИНЕЙНОЙ ЛИЧНОСТИ

В статье исследуется воспитательный, образовательный и психологический потенциал синергетики при формировании современной нелинейной личности. Синергетика рассматривается в качестве методологии решения психофизиологических, образовательных, социальных, коммуникативных и других проблем современности. Современный мир – это мир системного кризиса, который наблюдается в самых разнообразных сферах жизни. Такой мир требует системного холистического мышления, единства фундаментальных теоретических и практических прикладных знаний и умений, творческого подхода и нелинейности мышления. Для решения конфликтных ситуаций между внешней средой и внутренним миром человека важно наладить механизмы нелинейной положительной взаимосвязи. Внутренняя согласованность элементов системы также является необходимым условием целостности. Главной задачей индивида является осознание себя как целого, как системы. Целое должно уяснить себя, чтобы гармонично вписаться в систему мира. Образование, которое тоже является элементом единой системы, призвано научить человека навыкам создания и сохранения целостности, умения идентифицировать и соотносить себя целостного с целостностью другого человека или социума.

Ключевые слова: синергетика, нелинейная личность, холизм, творческое мышление, воспитание, образование.

УДК 1(477) "18/19"

В. Г. Нападиста, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна
napadistaya@ukr.net

ИДЕЯ ПРОГРЕСУ В ДОСВІДІ АКАДЕМІЧНОГО ФІЛОСОФУВАННЯ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Здійснено аналіз поглядів представників академічної філософії в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на прогрес, його складові, джерела, рушійні сили та практичні наслідки його втілення. Визначено, що тема прогресу належала до кола актуальної проблематики академічного філософування в Україні зазначеного періоду. Серед творчого доробку персоналії, які цікавились ідеєю прогресу, привертають увагу розмисли: С. С. Гагоцького, М. Я. Грота, М. О. Олесницького, Г. І. Челпанова. Найбільш розгорнено ідея прогресу представлена у творчому спадку богослова-мораліста М. О. Олесницького, який вбачав у прогресі єдність науково-технічного й морального поступу. Ознаками прогресу, на його думку, були зростаюча влада людського духу над природою, посилення інтеграційних процесів духовного спрямування у відносинах між народами й державами на підставі зростання значимості окремої особистості.

Для поглядів академічних філософів в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на проблеми прогресивного поступу історичного процесу, відмінних між собою за обсягом детального аналізу багатогранності ідеї прогресу, характерна наявність спільного мотиву, який із певними інтерпретаціями полягає в тому, що прогресивний поступ людства можна розглядати лише в єдності матеріально-економічного, науково-технічного розвитку суспільства та морального вдосконалення особистості, яке в цьому процесі є домінуючою, провідною силою.

Ключові слова: академічна філософія, прогрес, науково-технічний прогрес, моральний прогрес, моральне вдосконалення людини.

Постановка проблеми. Ідея прогресу зіграла ключову роль у конструюванні та розбудові архітекτονіки сучасної західноєвропейської цивілізації. В останні десятиліття авторитетність її статусу суттєво знизилась, що спонукає до ретроспективного погляду на окремі інтелектуальні контексти її розгортання, пошуків варіативних відмінностей у її трактуванні та оцінюванні ймовірних наслідків в результаті впровадження у різноманітні соціальні практики.

Прийнято вважати, що ідея прогресу розпочала свій триумф в епоху Просвітництва, коли усталилась лінійна парадигма історичного процесу, накопичилась достатня база наукового знання і, головне, започаткувалося його впровадження у практичне життя, урізноманітнилися/ускладнилися/удосконалилися суспільні відносини, що загалом демонструвало кількісно вимірювані переваги теперішнього над минулим.

Ідея прогресу та практичні результати її втілення не були полишені щирої зацікавленості як з боку її палких прихильників, так і запеклих/поміркованих противників. Арсенал аргументів прихильників ідеї прогресу ґрунту-

ється на очевидно переконливих, кількісно вимірюваних, чуттєво відчутних, практично фіксованих результатах, насамперед технічного/технологічного ґатунку, що стають основою для урізноманітнення життя соціуму і наочнілюють поступальний розвиток людства.

Завдяки технічно-технологічному озброєнню людська спільнота сьогодення володіє потужними можливостями: від занурення у космічний простір (заявлено про недалеку перспективу колонізації Місяця, Марса, видобутку корисних копалин з астероїдів тощо) до втручання/корегування/моделювання процесів, що відбуваються у мікросвіті, завдяки напрацюванням сучасних біотехнологій; нейробіологія, нейролінгвістика відкривають нові шляхи для пізнання/кореляції/керування людською психікою/свідомістю, а ІТ-технології забезпечують ресурсами для посилення інтелектуальних спроможностей людства, заміни людської особи як актора виробничого процесу та активно рухаються до фінальної мети – штучного інтелекту. За таких якісно нових технологічних надбань, напевно, що й критики ідеї прогресу не стануть заперечувати

отримані зручності/переваги/можливості від впровадження новітніх технологій.

Ці величні досягнення, що мають кількісне вираження та очевидну практичну користь, здавалось би, надали незаперечні аргументи у протистоянні представників позитивного та метафізичного знання у стосунку до теорії прогресу на користь переконання у її всеохопності/всевимірності щодо історичного поступу людства загалом. Але чи можемо ми оцінювати історичний поступ людства переважно (або й виключно) через оптику кількісно-технологічних змін, які дозволяють нам віднайти відповіді на питання інструментального типу – "Що?" і "Як?" – та оминають/ігнорують більш складні (у пошукові відповіді і менш очевидні переконливі в аргументації) питання "Для чого? З якою метою?", врешті – "Яку ціну ми готові сплатити за невпинно ускладнювані технологічні впровадження, які разом з невідомими раніше привабливо-манливими перевагами породжують незнані, складно вирішувані або й не вирішувані на даний час та очевидно критичні для існування людства проблеми?". При такому погляді на ідею прогресу ми вкорінюємося/входимо/занурюємося у смисложиттєву проблематику, яка ґрунтується на іншій світоглядній парадигмі, залучає інший теоретико-методологічний інструментарій і, відповідно, пропонує іншу оптику для її розгляду, яка у свою чергу актуалізує розгляд кореляції між прогресом матеріально-технічним та наявністю/відсутністю зрушень у духовному світі людини, зокрема у її моральному бутті.

Аналіз досліджень і публікацій. Зацікавленість західноєвропейського наукового світу ідеєю прогресу (з різною мірою інтенсивності, що стимулювалась значимістю технічних досягнень та масштабністю їхніх впроваджень у повсякденні практики) була наявною упродовж останніх двох століть і не згасає по сьогодні [1; 6; 8; 9]. З-поміж обширного доробку наукових досліджень цієї теми особливий інтерес становлять початки (хронологічно вони припадають на другу половину XIX – початок XX ст.) осмислення ролі/впливів ідеї прогресу та наявних/ймовірних/відтермінованих у часі наслідків її практичного втілення, оскільки вони заклали алгоритми дискурсивних практик у стосунку до ідеї прогресу, а ті, у свою чергу, формували домінантні настрої/розуміння/ставлення до неї соціокультурної спільноти в цілому.

В академічній філософії в Україні вказаного періоду, яка мала безпосередній вплив на формування інтелектуального ландшафту соціуму загалом і зберігає його певною мірою по сьогодні, ідея прогресу була провідною серед тематичного кола наукової зацікавленості, але історія її осмислення/аргументування/критики представниками академічної філософії в Україні поки що не стала предметом цілеспрямованого та цілісного інтересу для сучасних фахівців з історико-філософського українознавства, в науково-дослідному арсеналі якого наявні ґрунтовні дослідження різних складових творчих спадщин знаних представників академічного філософування в Україні другої половини XIX – початку XX ст. (С. С. Гогоцького, М. Я. Грота, М. О. Олесницького, Г. І. Челпанова), здійснені сучасними науковцями в Україні, зокрема О. В. Головченко, В. П. Козловським, І. В. Кондратьєвою, С. Л. Кузьміною, М. І. Луком, В. В. Макогоним, Н. Г. Мозговою, В. І. Огородником, В. О. Плужнік, М. Л. Ткачук, І. Д. Фициком.

Мета статті. Долучити до сучасного культурологічного дискурсу в Україні розгляд ідеї прогресу в академічному філософуванні в Україні другої половини XIX – початку XX ст., виокремити домінантні погляди на зміст, рушійні сили, джерела, мету прогресу та арти-

кулювати ідейні позиції академічних філософів (С. С. Гогоцького, М. Я. Грота, М. О. Олесницького, Г. І. Челпанова) щодо кореляції його складових – матеріально-технічної та духовної, а також ймовірних практичних наслідків його втілення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Генералізація ідеї прогресу, як зазначалося, належить до інтелектуальних надбань епохи Просвітництва. Спираючись на бурхливий розвиток науки, а також на суспільні трансформації, цей вік породив упевненість в тому, що процес історичного розвитку, попри усі перешкоди та відхилення, неодмінно веде до "прогресивного збільшення частя для окремих індивідів і цілого суспільства ... XIX ст., століття великих досягнень у галузі природничих наук, продемонструвало нові аргументи на доказ того, що людство у своєму історичному розвитку піднімається дедалі вище по шляху вдосконалення і щастя" [5, с. 4].

Варто сказати, що палкі прихильники теорії прогресу вже за тих часів мали своїх опонентів, які розмежовували поняття матеріально-технічного та духовного прогресу, а точніше – морального прогресу. Якщо для перших загальнотехнічний, соціальний та моральний прогрес становлять нероздільну цілісність, та ще й із базовою роллю технічного прогресу (до речі, подібне переконання домінувало принаймні до середини 70-х років XX ст.), то для других технічне вдосконалення суспільства не є гарантом морального вдосконалення і, як правило, призводить до посилення негативних властивостей людської природи – жорстокості, підлості, лицемірства тощо. Ілюстрацією крайньої позиції щодо прогресу, яка заперечувала його позитивний вплив на зміст та якість морального буття людини, навіть духовних надбань людства, можуть слугувати погляди Ж.-Ж. Руссо. У своєму творі "Розмисли про науки та мистецтва", поданому на конкурс Діжонської академії на тему "Чи сприяли науки і мистецтва добробуту людства?", він доводив, що найстрашнішими ворогами моральності є наука, література і мистецтво. Їхній розвиток формує людські потреби, а це призводить до розтління людських душ, відчуження від природного стану, до рабської залежності від власних потреб [12].

Очевидно, що аналіз морального поступу суспільства не приводив до таких однозначних позитивних висновків щодо прогресу, як аналіз технічних досягнень чи суспільної інтеграції, що переконливо аргументувалося на підставі фактологічних ілюстрацій у відомих для свого часу роботах французького антрополога Ш. Летурно "Моральний прогрес" (СПб., 1892) та російського історика М. Енгельгардта "Прогрес як еволюція жорстокості" (СПб., 1899).

Тема прогресу була обговорюваною не лише в історичних, суспільно-політичних наукових колах, а й стала предметом філософського аналізу. Варто зазначити, що для філософії вона відкривала можливість інтелектуального виходу на широкий суспільний простір. Як утверджував німецький філософ другої половини XIX – початку XX ст. Г. Зібек, проблема прогресу в історичному розвитку людства належить до тих питань, де найабстрактніша з наук, філософія, завжди може знайти зацікавлених прихильників із числа освічених людей [5, с. 3]. Тому її, як правило, обирали темою для актових промов (М. О. Олесницький) чи для відкриття лекційного курсу у вищих навчальних закладах (М. Я. Грот). Це свідчить про широку зацікавленість означеною проблемою не тільки в академічних колах, а й у суспільстві в цілому. Так, вступна лекція М. Я. Грота на тему прогресу, читана в Новоросійському університеті 1883 р., викликала гучний резонанс серед одеської інтелігенції та

спонукала до активного обговорення цієї проблеми на шпальтах місцевих газет (в "Одеском листке", "Новороссийском телеграфе").

Серед академічних філософів в Україні, для яких ідея прогресу стала предметом наукової зацікавленості, були світські філософи – С. С. Гогоцький, М. Я. Грот, Г. І. Челпанов та мораліст-богослов М. О. Олесницький.

Одним із перших розглянув проблеми прогресу С. С. Гогоцький у статті "Два слова про прогрес" (К., 1859). Робота вийшла наприкінці 50-х років, коли державний тиск над філософськими науками було дещо послаблено й академічна філософія очікувала на поновлення університетських кафедр. Названі обставини сприяли "духовному налаштуванню" статті, витриманому в злагоді з офіційною державною ідеологією й основними догматами православної віри. Та окремі думки філософа звучать і досі актуально.

С. С. Гогоцький виступив противником самого поняття "прогрес" для позначення якісної характеристики розвитку людства, оскільки, на його думку, "прогрес, рух, визначається так двозначно, так невиразно і без'якісно" [2, с. 13]. Для нього поняття прогресу було неприйнятним насамперед через те, що ототожнювалось тільки з матеріальним виробництвом та науковими досягненнями людства, бо суспільство "надто переоцінює значення матеріальної діяльності" [2, с. 7]. Тому й сутність поняття прогресу наповнена "безособовим абстрактним значенням, і при застосуванні його до особистісної діяльності воно виявляє свою двозначність і неспроможність" [2, с. 14]. "Чи можна, скажимо, назвати прогресом винищування альбігойців або подвиги Торквемади на тій підставі, що загальний хід середніх віків готував підґрунтя для кращих часів" [2, с. 13]. Отже, вчений доходить думки, що до поняття прогресу мають бути включені "норми для оцінки моральнісної діяльності" і його критерієм має стати "всєбічний розвиток та вдосконалення людини" [2, с. 14].

М. О. Олесницький знаходив підстави для існування морального прогресу в наявності "прогресу взагалі", насамперед наукового, технологічного, суспільного. "Якщо людство прогресує в усіх інших аспектах, то чи не природно припустити, що воно прогресує і в моральному сенсі?" [11, с. 3].

Ознаками морального прогресу, на думку мораліста-богослова, можна вважати, по-перше, "владу людського духу над природою" [11, с. 6], адже для досягнення моральності необхідна свобода щодо природи і здатність своєю волею розпоряджатися нею. По-друге – "численність внутрішніх зближень між людьми, – як між окремими особами, так і між цілими суспільствами, державами і народами" [11, с. 7]. Весь рід людський бажає бути єдиним великим суспільством, яке спільно розв'язувало би свої проблеми й ділилося спільними радощами. Це відбувається тому, що вдосконалюється високий погляд на кожну людину як на рівноправну особистість. По-третє – "поширення істинного богопізнання, без якого неможлива повна і чиста моральність" [11, с. 17], адже у християнстві ми маємо заставу міцного і гідного існування людських суспільств у майбутні часи" [11, с. 17]. А джерело морального прогресу людства М. О. Олесницький бачив в "ідеї призначення людини, головним змістом якої є моральне вдосконалення, котре неможливе без наявності морального поступу" [11, с. 4].

Визнаючи наявність поліпшення моральних якостей людини в процесі її історичного розвитку, мораліст-богослов зауважував – це не визначена наперед парадигма людського існування. Головною його умовою є людська діяльність. "Ми не повинні сидіти склавши руки в очікуванні того, що нам пошле доля, а повинні вишу-

кувати всілякі можливі засоби для того, щоб вивести людське суспільство з існуючого слабкого в моральному сенсі стану й піднести його на вищий ступінь, іншими словами – сприяти моральному поступу" [11, с. 17].

М. О. Олесницький окреслив і шлях досягнення морального прогресу людства. Це – вдосконалення "індивідуальної", або особистісної, сторони людського ества" [11, с. 18]. Він із прикрістю зазначав, що вся увага звертається на об'єктивну моральність, на сферу зовнішніх проявів і зовнішньої діяльності людської волі, а не на волю як внутрішнє самовизначення. "Полишений у тіні власний настрій людини, забута моральна субстанція діючого суб'єкта" є причиною моральних негараздів у суспільстві [11, с. 18].

Філософ-мораліст спрямовував особливу увагу на внутрішній світ особистості, але це не привело його міркування до крайнього індивідуалізму. Вчений наголошував, що умовою індивідуально-особистісного вдосконалення виступає органічний зв'язок із життям людської спільноти, але "навіть за найтісніших родових зв'язків між людьми це буде зв'язок окремих особистостей, все-таки це буде зв'язок істот, кожна з яких є особливою "монадою", за Лейбніцем, своїм "генієм", за Фіхте, своїм особливим "образом Божим", за висловом християнським" [11, с. 20].

М. О. Олесницький уважав, що суспільство має бути "царством особистостей", головна мета якого – "царство свободи і любові". Він виокремлював засоби досягнення зображеного ідеалу суспільства, не покладаючись тільки на "розумову освіченість". "...Сама розумова освіта не може зробити людину досконалою і щасливою, і марно перебільшуємо її значення ... Наука може задовольнити тільки голову людини, але не дає їй моральної витримки і не може керувати людськими масами" [11, с. 23]. Ці слова співзвучні висновкам відомого філософа Г. Померанца, зробленим більш ніж через сто років: "Трагедія сучасності коріниться в тому, що наукова діяльність від самого початку не була поєднана з глибоко продуманим моральним вихованням" [10, с. 60].

Не можна вдосконалити людське життя, за переконанням М. О. Олесницького, й економічними реформами, покликаними поліпшити матеріальне становище народу, бо економічні відносини, як і політичні, виражають сутність зовнішньої сторони внутрішнього життя духу. Рушійною силою економічного світу має бути не егоїзм "у задушливій сфері плотських потреб і хтивостей, а вся людина у повному обсязі духовно-тілесних потреб" [11, с. 24].

Учений зазначав важливу особливість морального прогресу: він може не здійснюватися з такою ж "швидкістю, повнотою і неперервністю", як науковий прогрес, через те, що моральність є "сила найглибша і вільна" і для її зміни необхідний триваліший час та активна праця [11, с. 3].

Про сутність поняття "прогрес" розмірковував М. Я. Грот у своїй вступній лекції в Новоросійському університеті. "Ідея прогресу безумовно приховує в собі ідею чогось бажаного для людини" [4, с. 6]. А цим бажаним, наголошував філософ, може бути лише те, що збільшує приємні стани, фізичні чи моральні. Отже, головним критерієм прогресу можна вважати "ознаку зростання приємності, збільшення задоволень, насолод, хоч би якими вони були" [4, с. 6].

Він уважав, що визначення "приємності" – це суто суб'єктивна справа. Люди не завжди сходяться в оцінках прогресивності суспільних установ, форм суспільного побуту, моральних законів, розвитку мистецтва та науки. Узгодженій оцінці суспільства найбільше підлягають технічні досягнення – матеріальний витвір рук людсь-

ких. Та це не може слугувати критерієм прогресу, оскільки є спробою об'єктивно й науково обґрунтувати "суб'єктивні ознаки зростання приємності, що лежать в основі ідеї людського прогресу" [4, с. 6].

Така утилітаристично визначена позиція М. Я. Грота щодо критеріїв прогресу цілком вписувалася в позитивістські орієнтовані ідейні засади початкового етапу його наукової діяльності. Але згодом М. Я. Грот задекларував нове бачення цієї проблеми: "Прогресом у житті природи і людини слід вважати збільшення внутрішньої, моральної цінності цього життя..." [3, с. 780]. А саме питання про прогрес філософ назве тим "вузлом, у якому сходяться усі нитки філософського світогляду людини і людства, оскільки за суттю це питання про призначення і моральний зміст нашого людського і світового життя" [3, с. 804].

Цікаву думку з приводу виникнення проблеми прогресивного чи регресивного розвитку моралі висловив Г. І. Челпанов. Він був переконаний, що постановку цієї проблеми викликає випереджаючий розвиток моральної свідомості порівняно з моральною практикою як дійсною, так і минулою: "Наш моральний критерій вищий, ніж критерій минулих часів; ми судимо суворіше, ніж наші предки; і це відбувається тому, що моральні ідеї та усвідомлення їхнього життєвого значення зростають швидше, ніж наші моральні здатності впроваджувати їх у життя" [13, с. 76].

Висновок. В академічній філософії в Україні другої половини XIX – початку XX ст. найбільш ґрунтовно розглянув ідею прогресу М. О. Олесницький. Він виокремив характерні ознаки прогресу, його джерела та рушійні сили, а також окреслив шляхи, що можуть налаштувати суспільство на прогресивний поступ. Мораліст-богослов вбачав у прогресі єдність науково-технічного та морального поступу. Ознаками прогресу, на його думку, були зростаюча влада людського духу над природою (збільшення впливу людської діяльності), посилення інтеграційних процесів духовного спрямування у відносинах між народами та державами на підставі зростання значимості окремої особистості, які могли б забезпечити спільне вирішення наявних проблем. Джерелом морального прогресу, за М. О. Олесницьким, є ідея призначення людини, яка полягає у моральному вдосконаленні, ознакою якого, на переконання мораліста-богослова, є моральний поступ, який не гарантований безумовно історичним розвитком, а потребує активної/усвідомленої/цілеспрямованої особистісної людської дії.

С. С. Гогоцький піддав критиці саме поняття прогресу на підставі артикулювання у його сенсовому наповненні науково-технічної складової та ігнорування моральнісного фактора людського буття. Критерії прогресу, за С. С. Гогоцьким, мають ґрунтуватися не на матеріально-технічних показниках, а на результатах всебічного розвитку людини, метою якого є її моральне вдосконалення.

М. Я. Грот у своїх інтерпретаціях мети прогресу еволюціонував від розуміння його як збільшення приємностей, задоволень та насолод до зростання моральної значимості життя як такого, що було закономірним для його наукового шляху, який розгортався між протилежними ідейними полюсами – позитивізмом та метафізиком.

Г. І. Челпанов артикулював невідповідність між темпами змін, виникненням нових ціннісних запитів у моральній свідомості та їхнім втіленням у моральній практиці, що, на його думку, спричинило підвищену критичність в оцінках дійсного.

Погляди академічних філософів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. на проблеми прогресивного розвитку історичного процесу різняться за часом і глибиною викладу, але мають спільний мотив, вельми актуальний на сьогодні: прогресивний поступ людства можна розглядати лише в єдності матеріально-економічного, науково-технічного розвитку суспільства та морального вдосконалення особистості, яке у цьому процесі є домінуючою, провідною силою.

Філософи в Україні намагалися на підставі логічного аналізу та інтуїтивних передбачень обґрунтувати неможливість трактування прогресу як виключно техніко-соціального розвитку. Прогрес вони вбачали насамперед у моральному вдосконаленні особи, в органічному поєднанні зростання технічної та наукової озброєності суспільства з одночасним удосконаленням його моральних засад.

На жаль, суспільство, сп'яніле від привабливих перспектив, запропонованих технократичним розумом, не змогло взяти до уваги такі ідеї. Причина, напевно, в несвоєчасності цих ідей, оскільки їх можна було вважати передбаченням, а не керівництвом до дії. А сьогодні вони гармонійно влітаються в думки, спрямовані на пошуки шляху порятунку від глобальної кризи людської спільноти. Вони звучать як предтеча до вимог формувати відповідальну мораль, оскільки "питання ... сьогодні полягає не в тому, чи еволюціонує моральна свідомість, а в тому, чи достатньо швидко вона еволюціонує, щоб попередити катастрофічний розвиток подій" [10, с. 94].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баумейстер А. Опасность прогресса, или Об одном вредном заблуждении [Електронний ресурс] / А. Баумейстер. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=2angDqHvEP0>
2. Гогоцький С. С. Два слова о прогрессе / С. С. Гогоцький. . – К. : В Типографии Федорова, 1863. – 16 с.
3. Грот Н. Я. Критика понятия прогресса / Н. Я. Грот // Вопросы философии и психологии. – 1898. – Кн. 45. – С. 780–804.
4. Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресса / Н. Я. Грот. – Одесса : Типография Францова, 1883. – 21 с.
5. Зибек Г. Прогресс как нравственная задача / Г. Зибек. – К. : Издание Г. К. Тащенко, 1903. – 34 с.
6. Киселев Г. С. Иллюзия прогресса [Електронний ресурс] / Г. С. Киселев. – Режим доступу: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1136&Itemid=52
7. Назаретян А. И. Историческая эволюция морали: прогресс или регресс? / А. И. Назаретян // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 82–94.
8. Нисбет Р. Прогресс: история идеи / Р. Нисбет. – М. ; Челябинск : Социум, 2020. – 557 с.
9. Пінкер С. Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу / С. Пінкер. – К. : Наш формат, 2019. – 560 с.
10. Померанец Г. С. Опыт философии солидарности / Г. С. Померанец // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 57–66.
11. Олесницький М. А. Нравственный прогресс / М. А. Олесницький. – К. : Типография "Г. Т. Корчак-Новицкий", 1884. – 34 с.
12. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о науках и искусствах [Електронний ресурс] / Ж.-Ж. Руссо. – Режим доступу: <http://rassuzhdenie-o-naukah-i-iskusstvah-poluchivshhee-premiyu-dizhonskoy-akademii-v-1750-godu-natemu-predlozhennuyu-etoj-zhe-akademii-sposobstvovalo-li-vozzrozhd>
13. Челпанов Г. И. О ценности жизни (Изложение и критика пессимизма). / Г. И. Челпанов // Мир божий. – 1896. – Декабрь. – С. 62–82.

REFERENCES

1. Baumejster, A. (2020) *Opasnost' progressa ili ob odnom vrednom zabluzhdenii* [The danger of progress or one harmful delusion]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=2angDqHvEP0>
2. Gogockij, S. S. (1863). *Dva slova o progresse*. [Two words about progress]. Kyiv, V Tipografii Fedorova.
3. Grot, N. Ja. (1889). *Kritika ponjatija progressa* [Criticism of the concept of progress]. *Voprosy filosofii i psihologii*, Kn. 45, 780–804.
4. Grot, N. Ja. (1883). *Opyt novogo opredelenija ponjatija progressa* [Experience of a new definition of the concept of progress]. Odessa, Tipografija Frantsova.
5. Zibek, G. (1903). *Progress kak nravstvennaja zadacha* [Progress as a moral task]. Kyiv, Izdaniye G. K. Tatsenko.
6. Kiselev, G. S. *Illuzija progressa* [Illusion of progress]. Retrieved from http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1136&Itemid=52
7. Nazaretjan, A. I. (1992). *Istoricheskaja jevoljucija morali: progress ili regress?* [Historical evolution of morality: progress or regression?]. *Voprosy filosofii*, 3, 82–94.

8. Nisbet, R. (2020). *Progress: istorija idei [Progress: the history of the idea]*. Moscow, Chelyabinsk, Socium.
9. Pinker, S. (2019). *Prosvitnictvo s'ogodni. Argumenti na korist' rozumu, nauki ta progresu [Enlightenment today. Arguments in favor of reason, science and progress]*. Kyiv, Our format.
10. Pomeranc, G. S. (1991). *Opyt filosofii solidarnosti [Experience of the philosophy of solidarity]*. *Voprosy filosofii*, 3, 57–66.
11. Olesnickij, M. A. (1884). *Nravstvennyj progress [Moral progress]*. Kyiv, Tipografija G. T. Korchak-Novitskiy.

12. Russo, Zh.-Zh. *Rassuzhdenie o naukah i iskusstvah [Discourse on the arts and sciences]*. Retrieved from <http://rassuzhdenie-o-naukah-i-iskusstvah-poluchivshhee-premiyu-dizhonskoy-akademii-v-1750-godu-na-temu-predlozhennoyu-etoy-zhe-akademiiy-sposobstvovalo-li-voztrozhd>
13. Chelpanov, G. I. (1896). *O cennosti zhizni (Izlozhenie i kritika pessimizma) [On the value of life (Statement and criticism of pessimism)]*. *Mir bozhij, Dekabr*, 62–82.

Надійшла до редколегії 23.10.20

V. G. Napadysta, PhD, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

THE IDEA OF PROGRESS IN THE EXPERIENCE OF ACADEMIC PHILOSOPHY IN UKRAINE THE SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

The article analyzes the views of representatives of academic philosophy in Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries on progress, its components, sources, driving forces and practical consequences of its implementation. It is determined that the topic of progress belonged to the topical issues of academic philosophizing in Ukraine of this period.

Among the personalities interested in the idea of progress, the thoughts of S. S. Hohotskyi, M. Ya. Hrot, M. O. Olesnytskyi and H. I. Chelpanov attract attention. The most detailed idea of progress is presented in the creative work of the theologian-moralist M. O. Olesnytskyi, who saw in progress the unity of scientific, technical and moral progress. The signs of progress, in his opinion, were the growing power of the human spirit over nature, the strengthening of integration processes of spiritual orientation in relations between peoples and nations on the basis of the growing importance of the individual.

For the views of academic philosophers in Ukraine in the second half of the 19th – early 20th century on the problems of historical progress, differing in the scope of detailed analysis of the diversity of the idea of progress, there is a common motive, which with certain interpretations is that the progressive development of humanity can be considered only in the unity of material, economic, scientific and technological development, moral improvement of personality, which is the dominant, leading force in this process.

In academic philosophy in Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries we do not find the dominance of an unambiguous understanding of the theory of progress as mainly material and technical, social improvement, based on quantitative arguments. In general, opinions were articulated on the interdependence of material, technical and spiritual components in the process of progress, the main purpose of which was determined by the moral improvement of man.

Key words: academic philosophy, progress, scientific and technical progress, moral progress, moral improvement of the person.

В. Г. Нападистая, канд. филос. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01033, Украина

ИДЕЯ ПРОГРЕССА В ОПЫТЕ АКАДЕМИЧЕСКОГО ФИЛОСОФСТВОВАНИЯ В УКРАИНЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье осуществлен анализ взглядов представителей академической философии в Украине второй половины XIX – начала XX в. на прогресс, его составляющие, источники, движущие силы и практические последствия его реализации. Определено, что тема прогресса принадлежала к актуальной проблематике академического философствования в Украине указанного периода. В творческом наследии персоналий, заинтересованных идеей прогресса, привлекают внимание размышления: С. С. Гогоцкого, Н. Я. Грота, М. А. Олесницкого, Г. И. Челпанова. Наиболее развернуто идея прогресса представлена в творчестве богослова-моралиста М. А. Олесницкого, который видел в прогрессе единство научно-технического и морального развития. Признаками прогресса, по его мнению, являются растущая власть человеческого духа над природой, усиление интеграционных процессов духовного направления в отношениях между народами и государствами на основании роста значимости отдельной личности.

Для взглядов академических философов в Украине второй половины XIX – начала XX в. на проблемы прогрессивного развития исторического процесса, отличающихся между собой по объему детального анализа многогранности идеи прогресса, характерно наличие общего мотива, который с определенными интерпретациями заключается в том, что прогрессивное продвижение человечества можно рассматривать только в единстве материально-экономического, научно-технического развития общества и нравственного совершенствования личности, которое в этом процессе является доминирующей, ведущей силой.

Ключевые слова: академическая философия, прогресс, научно-технический прогресс, нравственный прогресс, нравственное совершенствование человека.

УДК 323.23:172.2: 130.2(450)

М. М. Рогожа, д-р філос. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна
mrogozha@ukr.net

ПОПУЛІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ

Висвітлено популізм як явище політичної культури в українському контексті. Популізм є гомологічним демократичним засадам суспільного життя, але гіпертрофованим і невірноваженим, він з'являється як відповідь на соціальну кризу за наявності у суспільстві політичного обурення різних верств населення, виклику усталеному способу життя громадян і політичного лідера, який для одержання й утримання влади використовує специфічну логіку артикуляції змістів, форму і спосіб їхнього представлення. Популізм проблематизує питання маніпулювання поняттями внутрішньої однорідності, цілісності та моральної чистоти народу, протиставлення "народу" й "еліти" в логіці добра і зла, практикує моральну демагогію й опортунізм, корупцію, знищує громадянський дух і активує ресентимент. У незалежній Україні панує постмодерний популізм із креативними технологіями ігор з реальністю. Він творить нову політичну культуру, що через висміювання знищує політичний простір.

Ключові слова: популізм, еліта, народ, політична культура, демагогія, опортунізм, ресентимент, постмодерний популізм, сміх, висміювання, карнавал.

Постановка проблеми. Популізм – явище, що захопило сьгодні політичний простір у глобальних масштабах. З'явившись трохи більше ста років тому, популізм до сьогодні зазнав значних видозмін, в різних соціокультурних просторах планети набуваючи таких само-

бутніх рис, що вчені взагалі ведуть запеклі суперечки щодо єдності родових ознак і можливості кваліфікувати як популістські строкаті феномени політичного життя. Метою даної статті є з'ясування специфіки популізму в реаліях української політичної культури.

Варто вказати, що маємо на увазі під політичною культурою. В останні десятиліття активно застосовуване в наукових колах і суспільно-політичному дискурсі поняття політичної культури набуло ряд значень, серед яких класичне визначення Г. Алмонда та С. Верби не втрачає своєї актуальності. Політична культура – це "домінуючі вірування (переконавання), установки, цінності, ідеали, почуття, оцінки щодо політичної системи країни та своєї ролі в цій системі" [Цит. за: 16, с. 11]. Йдеться про духовний простір, в якому відбуваються політичні дії, задаючи орієнтацію громадян у сфері політики [16, с. 10]. Політична культура формується у процесі взаємодії громадян щодо здійснення ними політики і її обговорення.

У Г. Арендт є ідея щодо політики як простору спілкування громадян, тканини міжлюдських зв'язків, яка плететься у процесі взаємодії людей за допомогою слів і справ [1]. У такому контексті очевидним є зближення понять політики й політичної культури, що є виправданим для означеної проблематики. Такий кут зору на політику протиставлений класичному визначенню М. Вебера (політика як "прагнення до участі у владі чи до здійснення впливу на розподіл влади, чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей, яких вона в себе включає" [5, с. 646]) й дає можливість підкреслити ціннісно-комунікативний аспект політики. Це важливо для розуміння залученості у царину політики громадян, що визначає простір горизонтальної їх взаємодії на ціннісних засадах.

Метою статті є осмислення феномену популізму в українській політичній культурі.

Аналіз досліджень і публікацій. Ідеї популізму оформилися наприкінці XIX ст., коли американський політичний діяч В. Дж. Брайян став застосовувати специфічний метод політичної боротьби. Диригуючи низовим рухом фермерів у США, він використовував такі прийоми, як "апеляція до буденної свідомості мас, спроби підлаштуватися під їхні вимоги, ...спрощеність уявлень про суспільне життя, безпосередність сприйняття, максималізм, схильність до простих і однозначних політичних рішень" [27, с. 122].

Д. Белл охарактеризував популізм як відповідь на занепад традиційних ціннісно значимих форм суспільного життя [41]. З часу появи популізму його можна віднайти там, де традиційні форми спільності приходять у занепад і політики змушені шукати і пропонувати на широкий загальні варіанти. В історичній перспективі про популізм говорять щодо руху народництва у Російській імперії (й англійською мовою народництво перекладають як *populism*), а також вказують на популістський характер фашистського режиму в Італії і нацистського – в Німеччині у першій половині XX ст.

Науковий інтерес до популізму було засвідчено у 1967 р., коли у Лондонській школі економіки організували тематичну конференцію, доповіді якої були опубліковані у збірці "Популізм: Значення і національний характер" [43]. Серед фахівців політичної філософії ведуться запеклі суперечки щодо природи популізму, обставин його актуалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Про природу популізму. Достатньо розповсюдженою є точка зору, що популізм є невід'ємною складовою ліберальних демократичних режимів. Популістські фактори вмонтовані в демократичний порядок як такий, є дотичною до демократичних процедур традиції. Адже політик звертається до своїх виборців з програмою, що має стати відповіддю на запити їхнього повсякденного життя, знайти у них відгук, бути зрозумілою для них. Для народу актуальним є демократичний модус полі-

тичного життя, як-от принципи політичної рівності, народного суверенітету (згідно з яким народ і є основою легітимності влади), правління більшості (мажоритаризм). "Ці принципи знаходимо ще в Арістотелевій "Політиці" як засадничі для демократичної форми правління. В Новий час, в іншому контексті, ці принципи були сформульовані Ж.-Ж. Руссо, перетворившись на базові принципи модерної держави" [39, с. 65]. Але у країнах старої демократії наявні інструменти врівноваження цих демократичних важелів, як-от конституціоналізм (система стримувань і противаг) і верховенство права (захист індивідуальних прав та прав меншин). Йдеться про ліберальні принципи, котрі обмежують владу більшості через утвердження цінності індивідуальної свободи [39, с. 66]. Власне, боротьба ліберальних і демократичних принципів і складає основне напруження в сучасних ліберально-демократичних країнах, яким і користується популізм, відкидаючи перші й акцентуючи, увиразнюючи другі. Таким чином, популізм є явищем політичної культури, яке спирається на демократичні принципи і традиції, узурпуючи їх і нехтуючи важелями, що врівноважують їх.

Із фонового фактора політичної культури популізм перетворюється на панівний за певних умов. Це дистанціювання "еліти" (політичного істеблшменту) від "народу" і їхня поляризація після кількох століть демократичного поступу з егалітаристськими акцентами; наступ на ліберальний порядок, що утвердився у західних країнах після Другої світової війни; розмивання ідейних відмінностей між партіями влади й опозиції, що означає зміну політичних діячів, а не політики і пов'язане із кризою системних партій; панування технократії в публічному адмініструванні, яка спроможна ефективно реагувати на соціальні, політичні, культурні виклики сучасного глобального світу, але повною мірою знаходиться поза впливом демократичних процедур; імміграція, від соціальних, економічних наслідків якої потерпають громадяни західних країн; демонтаж соціальної держави.

Ці умови релевантні для країн старої демократії, але вони не дають відповіді на питання щодо розквіту популізму в інших країнах, зокрема в Україні. Водночас популярність популістських гасел в сучасній українській політичній культурі, звинувачення у популізмі на адресу окремих політиків і цілих партій, що стали регулярно з'являтися в медіапросторі задовго до популістського буму середини 2010-х рр., змушують шукати додаткові індикатори цього явища. Як здається, таким індикатором є наявність соціальної кризи.

Вище згадувався демонтаж соціальної держави. Цей процес має місце і в Україні. Соціальна держава, як вона була вибудована в пізньому СРСР, зникла з його розпадом. Але уламки її були законсервовані соціально орієнтованим законодавством незалежної України. Недотримання цього законодавства та його заміна на менш соціально містке мали місце всі роки незалежності, але ліберальні реформи останніх років пришвидшили процес демонтажу соціальної держави. Соціальна криза, що супроводжує зникнення соціальних гарантій держави, є сприятливим ґрунтом для розвитку популізму.

К. Мюде називає соціальну кризу умовою розквіту популізму за наявності таких супутніх соціальних обставин, як постійне політичне обурення, сприйнятий серйозний виклик "нашому способу життя" і наявність привабливого політичного лідера [42, с. 547]. Вони характерні для українського суспільного життя, тому варто їх коротко окреслити.

Постійне політичне обурення. Протягом останніх трьох десятиліть українці мають постійний ґрунт для обурення соціально-політичною ситуацією. Революція на граніті (1990 р.), Помаранчева революція (2004–

2005 рр.), Революція Гідності (2013–2014 рр.) – це лише знакові всеукраїнські протести, які піднімали маси обурених поточною політикою влади громадян. Окрім них історія України цього часу знає акції протесту шахтарів, лікарів, вчителів, далекобійників, науковців, "євробляхерів", профспілок тощо. Змінюються лише соціологічні характеристики груп обурених, але не зникає сама їх наявність.

Виклик "нашому способу життя". У пострадянській Україні у декілька хвиль відбулися трансформації способу життя населення. Спершу сталися руйнація радянського укладу життя і формування системи цінностей, характерної для ряду країн СНД. Усвідомлюючи втрату звичного способу життя за радянської влади, люди призвичаювалися жити в нових соціально-політичних обставинах, по-різному адаптуючись до них, використовуючи нові можливості й відповідаючи на нові виклики. Одні сприйняли нові умови для організації власної справи, реалізували свій творчий потенціал у налагодженні успішного бізнесу, інші з'ясували, що спроможні гідно працювати за наймом, треті – виявилися нездатними знайти себе в цих обставинах і віддалися на плин обставин. Надалі сформовані способи життя цих груп також були піддані змінам у зв'язку з інтенсивними євроінтеграційними процесами і ліберальними реформами останніх років, які супроводжувалися війною на сході України, розривом тісних зв'язків з країнами СНД і рухом до Європи. Відбулася поляризація заможних і нужденних верств населення; середній клас, що формувався в Україні нелінійно й повільно, почав активно скорочуватися; трудова міграція стала буденністю для великої кількості українців.

Додатковий вимір виклику "нашому способу життя" можна простежити в глобалістській перспективі у зв'язку із руйнацією традицій української культури, її об'єктивним розмиванням і спрощенням на фоні уніфікаційних процесів у світовій культурі останніх десятиліть. Наприклад, зникнення сіл, цих осередків української культури, приводить до зникнення сільського способу життя (зникають навички ведення домашнього господарства, втрачаються гастрономічні традиції, культура сільського дозвілля, ігри, хор-ланки, аматорський театр і т. д.).

Вся ця строката палітра культурних викликів зумовлює потребу реагувати на них у різних соціальних груп, які відчують найгостріше ті чи інші утиски своєю усталеному способу життя.

Наявність відповідного політичного лідера. Як уявляється, ця умова є ключовою для сплеску популізму як явища – саме лідер спроможний вловлювати політичні невдоволення, реагувати на виклики "нашому способу життя". Тому на цьому пункті варто зупинитися детальніше, спершу окресливши загальну рамку дій лідера-популіста, а потім проілюструвавши її прикладами з вітчизняної політичної культури.

Доречно згадати розрізнення М. Вебером традиційного, легального і харизматичного типів авторитету політика [6]. К. Мюле у зв'язку з Веберовою концепцією вказує, що об'єктивно в сучасному світі традиційний і легальний типи авторитету за деякими виключеннями (як, наприклад, конституційні монархії) подолані, у той час як харизма лідера набуває все більшої ваги. "І не дивлячись на те, що харизматичне лідерство не те саме, що популістське лідерство, наявні важливі схожі риси, і не потрібно дивуватися, що популісти будуть серед головних переможців підйому харизматичного авторитету" [42, с. 556]. Описуючи харизматичний тип авторитету, Вебер зазначає, що він тримається на вірі в наявність у особи екстраординарних якостей, чи то уявних, чи то передбачуваних. Легітимність влади такого лідера тримається на вірі

в його магічну силу, в одкровення, в образ героя [6, с. 68]. І хоча серед прикладів такого типу авторитету у Вебера лідер партії обіймає останню позицію, а перші належать чаклуну, пророку, вождю, саме партійний лідер-популіст сьогодні уособлює владу харизматичного авторитету, а згадані традиційні образи лише підкреслюють його позаповсякденність.

Тут варто згадати П. Бурдьє, який в історичному аналізі генези і функціонування уявлення про керівника соціальної групи активує гру слів з канонічного права *mysterium ministerium* – таїнство служіння, "містерію міністерства". Бурдьє окреслює уявлення, за допомогою якого очільник групи уособлює її: "Група визначена через того, хто говорить від її імені, хто виник як джерело влади, здійснюваної ним над тими, хто є її істинним джерелом" [4, с. 41–42].

З одного боку, влада очільника полягає в тому, що він у своїй словах і діях, у своїй політиці акумулює суспільні очікування, спирається на нрави очолюваної ним групи. Авторитет визнається за ним тому, що він відбиває цілі і прагнення групи, задаючи напрями її подальшого існування і процвітання. З іншого боку, за Бурдьє, "містерія міністерства" проявляється так, що піднесена групою особа втілює в собі всю її, перетворюється на неї. Ідентифікуючи себе у власних очах і в очах інших з групою, керманіч фактично заміщує її, уособлює собою її єдність і веде мову про "народ", "націю", "державу" тощо. Він у своїх словах і діях орієнтований на групу, що його винесла на вершину, й утверджує саму її наявність. Апелюючи до групи, він передбачає вирішення питання про її існування. "Офіційний виразник – це той, хто, говорячи про групу, про місце групи, приховано ставить питання про існування групи, хто встановлює цю групу за допомогою магічної операції, властивої будь-якому акту номінації" [4, с. 43]. Так, Бурдьє говорить, що "містерія міністерства знаходиться в своєму апогеї, коли група не може існувати інакше, як через делегування своєму офіційному представникові, який породжує цю групу, говорячи для неї, тобто для її блага і від її особи" [4, с. 41].

У контексті розглядуваної тут проблематики важливо зафіксувати два моменти. По-перше, звертаючись до "народу", апелюючи до нього, політичний лідер утверджує таким чином існування його як єдиної сили, якій він є очільником. Він наділяє "народ" силою, що легітимує його самого, живить його моральний авторитет. У цьому полягає "містерія міністерства" – харизма містить не лише його особисті якості, а й той авторитет, який він має як керманіч "народу". По-друге, саме оперття на "народ", залежність від нього зумовлюють визнання його як сили, спроможної на великі справи, і носія соціально-моральних цінностей.

Примітно, що у світі після повалення метанаративів Модерну духовний провід мас здійснюють особи, авторитет яких є ірраціональним, тримається на вірі в їхні надзвичайні можливості. Політик-популіст пристрасно і переконливо пропонує свої програми і гасла.

Варто згадати дослідження Е. Лаклау, в якому детально описано механізм перетворення вимог невдоволених на політичну програму популіста. У демократичному суспільстві громадяни ставлять політикам велику кількість запитів, розрізнений характер яких не дає змоги тим адекватно відповісти на них. Зазвичай різні політики формують свої програми, охоплюючи певний сегмент громадських запитів. Спокуса відповісти на запити якомога більшої кількості громадян перетворює політика на популіста, який претендує на те, що спроможний дати бажану відповідь на різні політичні запити. Таким чином, бажання утримати зв'язок із

широкими колами громадян і боротьба за їхню прихильність запускає особливу логіку артикуляції змістів, які популіст прагне донести у відповідь на всі запити, що проявляється перш за все на рівні форм представлення. Як вказує Лаклау, безвідносно до змістів, які виголошує такий політик, сама форма та спосіб їх подачі зумовлюють структурні ефекти, які і є популістськими [19, с. 57–59]. Кожен з невдоволених чує від нього відповідь на свої запити. І не важливо, що різні групи невдоволених чують від одного політика різні за змістом послани. Важливо, що він таким чином може залучити найширшу базу невдоволених.

В Україні політики-популісти є харизматичними лідерами, вони чітко вловлюють запит невдоволених на кожному етапі соціально-політичних трансформацій. Так, пасіонарна Ю. Тимошенко знайшла свою політичну нішу, завоювала прихильників і вже більше двадцяти років вмільо тримає їхню увагу і політичну відданість. Її досвід популізму сягає ще 2008 р., коли вона як прем'єр-міністр України здійснила виплату тисячі гривень компенсації колишнім вкладникам "Ощадбанку" СРСР в Україні, на що фактично у держави не було грошей і що лягло "тягарем на бюджет наступних років" [36]. Але ця акція була дуже резонансною і стала вагомим аргументом на її користь у подальшій боротьбі за президентське крісло. А у передвиборній кампанії 2019 р. Ю. Тимошенко обіцяє: "Ми відновимо справедливість для тих людей, які втратили свої вклади та власність під час стрімкого падіння курсу гривні" [36]. Очевидно, що виплачені вкладникам гроші не співмірні втраченим сумами заощаджень радянських часів. Фактично з бюджету країни були роздані гроші в сумі, значимій для найбільш вразливих верств населення, які готові були заради них пройти виснажливі процедури верифікації й очікування, не говорячи вже про нескінченні черги при отриманні "Юліної тисячі". Так само гасло 2019 р. було розраховано на громадян, які відчували себе обкраденими девальвацією гривні, для яких втрачені заощадження були єдиною гарантією їхнього ненужденного існування. Політолог В. Фесенко роз'яснює: "Треба розуміти, що це відповідає інтересам її виборців. Її виборці – найбільш вразливі жителі країни... Юлія Тимошенко віддзеркалює інтереси своїх виборців" [2].

Можна навести приклад і колишнього соратника Ю. Тимошенко – лідера Радикальної партії О. Ляшка, який у 2014 р. на парламентських виборах завів у Раду фракцію, відтягнувши на себе частину розчарованого електорату Ю. Тимошенко і партії "Свобода". Очевидно, що прихильники цих політичних сил ідейно різні, однак програма О. Ляшка змогла їх об'єднати гучністю формулювань і розмитістю ідейних посилювачів. Як вказувала соціолог І. Бекешкіна: "Це частина електорату, чутлива до популізму, з більш низьким рівнем освіти і більш молода" [38]. А юрист О. Задорожний зазначав: "Виборці безсвідомо реагують на беззмістовні, але хльосткі лозунги і заклики" [38]. А передвиборну програму 2019 р. кандидати у президенти О. Ляшко розпочинає словами: "Я написав цю програму сам, не залучаючи ніяких високооплачуваних експертів. Тому що і без них знаю, з якими проблемами стикаються українці щодня. Мені про них розповідають самі люди. Я написав цю програму зі слів шахтаря з Павлограда, фермера з Харківщини, лікаря з Чернігова та виховательки з Черкас... Відірвані від народу політики обіцяють журавля в небі – а люди хочуть мати хоча б синицю в руці" [26].

Ці політики привертають до себе широкі верстви населення, вловлюючи нюанси суспільних запитів, натхненно переконуючи підтримати їх, їхні політичні сили. Гасла, з якими вони виступають, завжди відповідають

потребі моменту, їхні промови, програми відбивають найбільш актуальні питання пересічних громадян. Сама розмитість нехитрих програм і гасел об'єднує очікування широких мас. Очевидно, що за таких обставин актуальними є апеляція до буденної свідомості громадян, до розрахунків "комуналки" і споживчого кошика ("холодильника"), спрощеність уявлень про світ і місце країни в ньому, представлення картинки в чорно-білих тонах і пропозиція простих і однозначних політичних рішень.

Г. Л. Тульчинський убаचाє суспільну небезпеку в появі політичного лідера-популіста. Популіст уособлює неспроможність політичної еліти утримати високу планку політики, або взагалі його поява свідчить про відсутність еліти як такої. "У випадку омасовлення самої еліти, приходу в неї людей з масовою свідомістю запускається механізм "гри на пониження", який підсилює, а не гасить головну тенденцію. Суспільство деградує у популізмі, що посилюється. Власне, популізм – це і є масова свідомість у політиці, що працює на спрощення і пониження ідей і цінностей" [27, с. 193]. Тим більше це твердження є слушним, коли у державі за прихильність виборців одночасно борються декілька популістських проєктів. Так, на минулих президентських виборах популістські програми і гасла були виявлені у всіх ключових кандидатів [2].

На відміну від установок просвітницького проєкту, згідно з якими політик виховував свого виборця, задаючи йому високу планку політичної культури, популіст заграє з ним, спускається до нього, говорить його мовою, апелює до його повсякденності. Спрощення, "гра на пониження" в політичному процесі ведуть до гіпертрофії демократичних засад суспільного життя. І це стає все більш значимою тенденцією в політичному житті країни, і не тільки нашої. К. Мюде зазначає, що сьогодні громадяни не хочуть обтяжувати себе політикою повсякчас, а хочуть бути почутими у випадках засадничих рішень, але в першу чергу вони хочуть лідерства. Вони прагнуть політиків, які знають бажання народу. Питання стоїть не у тому, щоб докласти зусиль до розбудови демократії, а в тому, щоб отримати від неї користь тут і зараз [42, с. 558].

Тому сьогодні усталеною є узагальнена назва прихильників популізму – "мовчазна більшість". Громадяни не хочуть говорити, вони воліють мовчки слухати того, хто говорить бажане. "Чого вони хочуть, так це чужого управління, тобто управління, яке здійснює політику відповідно до їхніх бажань. Врешті, вони хочуть, щоб політики придумали цю політику, не обтяжуючи їх, тобто без значної участі від них" [42, с. 558]. Підтримка без громадянської участі, без зусиль громадянського активізму характерна для політичної культури сьогоднішнього дня. Мовчазна більшість слухає свого лідера, сприймає те, що він для неї підготував; її завдання – легітимувати діяльність свого лідера, а його місія, у свою чергу, – висловити її запити, бажання, сформувавши "під неї" свою програму і надалі – політику, показавши її силу, здійснивши, таким чином, "містерію міністерства", про яку йшлося вище.

За Мюде, запит на популізм суперечить суті ліберально-демократичних режимів, він є гіпертрофією демократичних чинників в умовах соціальної кризи. Вітчизняні реалії свідчать, що відсутність сталої ліберально-демократичної традиції в сприятливих умовах є хорошим ґрунтом для розквіту популізму.

Таким чином, популізм є явищем політичної культури, гомологічним демократичним засадам суспільного життя, але гіпертрофованим і невірноваженим, що з'являється як відповідь на соціальну кризу за наявності у суспільстві політичного обурення різних верств насе-

лення, виклику усталеному способу життя громадян та політичного лідера, який для одержання й утримання влади використовує специфічну логіку артикуляції змістів, форму і спосіб їх представлення, як-от апеляція до народу як певної цілісності, розрахунок на безпосередність його сприйняття, підлаштування під його вимоги, спрощення уявлень про суспільне життя до чорно-білих кольорів, пропозиція простих і однозначних рішень.

Етичні виміри популізму. Феномен популізму містить потужну ціннісно-нормативну складову. Вже в енциклопедичному визначенні популізму задається "ставлення до народу як до певного цілісного соціально-етичного носія особливих і незмінних позитивних цінностей" [17, с. 289]. Я.-В. Мюллер також подає визначення в етичному ключі, вказуючи, що популізм – це "спосіб сприйняття політичної дійсності, що передбачає моральну чистоту і внутрішню однорідність... народу, який протиставляється корумпованим і морально деградованим елітам" [22, с. 37–38]. Варто детальніше розкрити етичні змісти цих визначень, а також показати спектр етичних проблематизацій популізму.

По-перше, в обох визначеннях йдеться про внутрішню однорідність, цілісність народу як носія етичних цінностей. Про однорідність йдеться тоді, коли здійснено узагальнення, що дає змогу представити сукупність в неподільності, але водночас нівелювати особливе, унікальне, індивідуальне. Тут можна згадати руссоїстську ідею суспільства, в якому особа підпорядкована суспільному цілому. Кожен передає у "спільне надбання і ставить під вище керівництво спільної волі свою особистість і всі свої сили, і в результаті для нас всіх разом кожен член перетворюється на неподільну частину цілого" [32, с. 161]. Тут прочитуються популістські мотиви, котрі ще більше увиразнюються у світлі ідеї прямої форми демократії, за якої сувереном є народ як певне "колективне моральне тіло". Народ визнається як цілісність, що наділена "спільною волею". В етичному вимірі очевидно, що керівний принцип "спільної волі" обмежує індивідуальну свободу, а у перспективі невідворотно нехтує особистісне начало і перетворюється на тотальний диктат над особистістю, що суперечить ліберальній цінності свободи.

По-друге, у визначенні Мюллера йдеться про моральну чистоту, чинник досить розмитий і суперечливий для етичної теорії. Це влучно фіксує А. А. Гусейнов у "парадоксі моральної досконалості". В людському світі не існує доконаного стану досконалості (складовою якого є моральна чистота). Можна говорити лише про самоудосконалення як шлях особи до цього ідеального стану. Але самоудосконалення є тим більш дієвим, чим більше особа сумнівається у своїй моральній чистоті, усвідомлює власну недосконалість. "Моральна людина саме тому, що вона моральна, не може вважати себе гідною когось засуджувати, бути гідною ролі судді, вчителя у питаннях моралі. І якби вона думала інакше, то за однією цією причиною не могла би вважатися моральною. Люди, які залюбки беруть на себе роль морального судді і вчителів, вже одним цим фактом виявляють таке самовдоволення, яке органічно чуже моралі і показує, що вони цієї ролі негідні" [8, с. 29].

Чинники моральної чистоти і внутрішньої однорідності, попри свою ціннісну розмитість і неоднозначність, а скоріше завдяки їм, є ефективними в популізмі, задаючи широкий простір для підмін і маніпуляцій. Про це детальніше йтиметься далі.

По-третє, в межах популізму "народ" задається чезре протиставлення його "еліті". Це протиставлення порівнюють з маніхейством [42, р. 544]. Така аналогія досить виправдана, оскільки маніхейська вселенська

боротьба добра і зла увиразнює розмежування і задає позиціонування "друзів" і "ворогів". Поневолені злом сили добра готуються до останньої битви світла і темряви, в ході якої темрява буде переможена.

В українській політичній культурі народ у внутрішній однорідності і моральній чистоті є стражденим, нужденним і обманутим. Ось як це описує у своїй передвиборній програмі 2019 р. О. Ляшко з урахуванням своїх пропозицій на зміни з огляду на формат програми: "Для початку зроблю так, щоб у кожного українця був повний холодильник, в якому м'ясо водиться щодня, а не лише на свята. Щоб бабуся не обирала – поїсти їй, полікуватися чи заплатити за комуналку. Щоб батьки не відмовлялися від дітей, бо їх нічим годувати. Щоб наші кваліфіковані лікарі та вчителі не їхали в Польщу мити туалети чи збирати полуницю, а мали гідну зарплату в Україні. Щоб кожна дитина, незалежно від статків батьків, мала можливість отримати професію, яка буде її годувати. Щоб земля належала не олігархам, які сидять за кордоном, а селянам, які все життя важко працюють на ній. Щоб вийти на вулицю було не страшно, купити шаурму в кіоску – безпечно для здоров'я, відкрити бізнес і працювати чесно – вигідно, тримати гроші в банках – надійно" [26]. Тут на обов'язковий популістський фоновий "холодильник" накладено образи нужденної бабці і злидених батьків, жебраків лікарів і вчителів, обманутих селян і споживачів, страждених підприємців малого бізнесу і вкладників банків тощо.

Натомість еліта змальовується популістами в негативних тонах: вона корумпована, безкарна, відірвана від народу. У передвиборчій програмі В. Зеленського читаємо: "Україна, яка 28 років будувалася руками "професійних державотворців", на сьогодні є просто неконкурентоспроможною у світі. Сучасні політики, пов'язані давніми образами, кумівством, бізнес-проектами, не здатні змінити Україну" [24].

Слід зазначити, що етична термінологія активно використовується обома сторонами. Якщо закиди популістів лунають в ціннісно-мірній тональності, то вони є певною реакцією на моралізаторство політичної еліти. Останнє стало традицією, яку можна відстежити з часів Просвітництва, коли інтелектуали прагнули навчити народ, пересічних обивателів, як про це писав І. Кант, вирости із "неповноліття", тобто із нездатності спиратися на власний розум, й почати жити без стороннього керівництва, без опікунства щодо вибору способу життя [15, с. 28–29]. І сьогодні політичний істеблшмент як нащадки просвітників прагне повчати, зверхньо і зі "знанням справи" напучувати "електорат", бути компетентним в питаннях не лише публічного адміністрування, а й у питаннях моралі. Повчання і моралізаторство професійних політиків є світовим трендом. Наприклад, у статті В. Й. Патцельта констатується необхідність для політичної еліти повчати народ і відводити його від спокус популізму [28, с. 16–27]. В Україні також наявна ця тенденція. Тут ми наведемо приклад погляду з боку популіста. У 2016 р. М. Томенко відзначав: "Особливість нинішньої влади полягає в тому, що вона пафосно і нахабно повчає український народ, як йому "правильно" жити: визначає ціннісні орієнтири, життєві пріоритети, при цьому переконуючи, що саме вона... вдень і вночі бореться за незалежність і добробут громадян" [37]. Тут моралізаторство політичної еліти фіксується політиком, популістський досвід якого пов'язаний з багаторічною співпрацею з Ю. Тимошенко.

Протиставлення "народу" й "еліти" увиразнилося у дебатах на НСК "Олімпійський", що відбулися 19 квітня 2019 р. між кандидатами в президенти В. Зеленським і П. Порошенком [10]. Досвідченому дипломату, високо-

класному політику міжнародного рівня протистояв "простий хлопець з Кривого Рогу", який представляв ошуканий "народ". Стадіон став ніби ареною маніхейської боротьби світла і темряви в українській політичній культурі.

По-четверте, моралістичне протиставлення "народу" й "еліти" дозволяє К. Мюде визначати демагогію й опортунізм ціннісними маркерами популізму [42, р. 544].

Демагогія в політиці – явище розповсюджене. У першому наближенні моральною демагогією є спекулятивне використання ціннісно навантаженої лексики з метою підміни моралі її видимістю задля досягнення політичних цілей. А. А. Гусейнов вказує, що в царині політики демагогія є інструментом досягнення влади. Політик говорить те, що від нього очікують його виборці, що, як вже вказувалося вище, є одним із показників демократії. Але специфічним для демагогії – і це широко використовується популістами – є приватизування права виносити моральні оцінки, моралізувати з резонансних питань. Позиціонуючи себе носієм добра й апелюючи до своєї аудиторії, демагог тяжіє до зміщення векторів у моральній оцінці. І таке зміщення не довільне, воно спрямоване на досягнення конкретної мети: "Моральна демагогія означає селекцію людей за моральним критерієм, вона поділяє їх на добрих і злих. Це її суть і суть руйнівна" [9, с. 12].

Розмежування "народу" й "еліти" на "друзів" і "ворогів" і є руйнівною суттю демагогії. Розводячи членів суспільства по різні сторони ціннісної барикади, відділяючи хороших "своїх" від решти "чужих", популіст прокладає між ними нездоланну прірву. Небезпека моральної демагогії, за Гусейновим, полягає саме у роз'єднанні людей, їх розділенні на "добрих" і "злих", "своїх" і "чужих". "У цьому сенсі моральна демагогія є перетвореною формою і свого роду духовною санкцією ненависті і насильства" [9, с. 13]. Як вказує Я.-В. Мюллер, критеріями роз'єднання можуть бути ставлення до праці, належність до певного етносу тощо. Головне, завжди мати критерій, який розрізняє морально бездоганий народ і його опонентів [22, с. 44]. Проводячи цю роботу, політик підвищує рівень морально чутливих політичних протистоянь у суспільстві, сприяє непримиренності супротивних сторін. У підсумку це веде до руйнівних наслідків для суспільного життя. Наприклад, про демагогію Ю. Тимошенко висловлювався В. Ющенко, який знає її як партнера по політичній боротьбі під час Помаранчевої революції та як прем'єр-міністра за часів свого президентства. Він звинувачував її не тільки у роз'єднанні помаранчевого табору, а й у розколі його політичної сили "Наша Україна" [40].

На етапі боротьби за владу демагогія є ефективним інструментом. Але, здобувши владу, популіст нерідко використовує її вже для відволікання уваги від рутини своєї повсякденної роботи, прикриття некомпетентності тощо. Тоді, коли від політика вимагається копітка суспільно значима праця, професіоналізм і політична відповідальність, він продовжує займатися демагогією в гонитві за прихильністю широким мас і для прикриття власної некомпетентності, невміння чи небажання організувати рутинну політичну роботу. Перебування популіста при владі несе серйозні, у тому числі й етичні, виклики і на них варто зупинитися детальніше. Але перед цим слід окреслити другий згаданий К. Мюде ціннісний маркер популізму – опортунізм.

Опортунізм в політиці, критика якого добре відома за роботою В. Леніна [20], є змістовно близьким до демагогії. Опортунізм – це пристосуванство, відмова від політичних принципів. Опортунізмом можна вважати маніпулювання з метою і засобами її досягнення задля отримання, утримання і збільшення політичної влади.

Фактично в опортунізмі звинувачував Ю. Тимошенко В. Ющенко, коли прогнозував її об'єднання з ідеологічно чужою їй "Партією регіонів" під час прийняття проекту змін до Конституції у 2010 р. [40]. Приклад опортунізму дає Радикальна партія Ляшка. Йдеться про "опозиційне партнерство" парламентської фракції Радикальної партії, коли та, будучи в опозиції, брала участь у голосуваннях синхронно з провладними партіями та на основі "фінансової вигоди" [18]. Ще одним прикладом опортунізму можна назвати голосування партії "Слуга народу" синхронно з "ОПЗЖ" чи "Європейською солідарністю" і "Голосом" [7], тобто з політичними силами, від яких партія Зеленського демонстративно дистанціювалася протягом передвиборчої кампанії.

По-п'яте, вже згадуване перебування популістів при владі задає етичні проблематизації. З-поміж фахівців політичної філософії точиться дискусія щодо статусу популіста після досягнення влади ним чи його політичною силою. Одна з точок зору полягає в тому, що за допомогою популістських інструментів можна здобути політичну владу, а потім популістська сила об'єктивно перетворюється на системну, яка залучає до праці професійних політиків. Але більшої уваги заслуговує протилежна позиція, яка вказує, що популіст, здобувши політичну владу, продовжує використовувати звичні для себе інструменти в її утриманні і примноженні.

Я.-В. Мюллер визначає три комплекси проблем, що з'являються при перебуванні популіста / популістського уряду при владі, – це "спроби монополізувати державний апарат, корупція і "масовий клієнтизм" [22, с. 18]. Змісти цих понять великою мірою накладаються один на одного, фактично йдеться про корупцію в її різновидах і модифікаціях. Всі вони добре відомі в українському суспільстві. Постійні гучні скандали щодо корупції і зроченості бізнесу і державного апарату в Україні, відносини патроната-клієнти стали повсякденністю, що знаходить підтвердження і в Індексі сприйняття корупції, котрий обраховується Transparency International. Так, у 2019 р. Україна отримала 26 балів зі 100 і посіла 126-те місце зі 180 країн, поруч із Киргизстаном, Азербайджаном та Джибуті [14].

При виокремленні етичних аспектів цього комплексу проблем передусім слід вказати, що корупція стоїть на заваді дотримання принципів справедливості, базових для ліберально-демократичних держав. Зокрема, у концепції Дж. Ролза другий принцип справедливості у другому підпункті визначає чесну рівність можливостей і доступ до посад [30, с. 104], який очевидно нехтується. Меритократичний принцип, що утвердився в публічному адмініструванні в минулому столітті, задає дух змагальності, коли посади за конкурсом обіймають найкращі, гідні фахівці. Він зникає в умовах монополізації державного апарату популістською силою – переможницею виборчих перегонів, панування фаворитизму, протекціонізму. Зачинаються соціальні ліфти для освіченої молоді. Таким чином унеможлиблюється рівний доступ до посад. У результаті з'являється зневіра суспільства у справедливості, виникають сумніви щодо майбутнього своєї держави і місця громадянина в ній. Більше того, такий порядок речей суперечить висхідним егалітаристським основам самого популізму. І це тим більше кричуще, що у руслі демагогії корупція, зроченість бізнесу з державою, кумівство не сприймаються електоратом в якості серйозної проблеми. Суспільство такою мірою звикло до корупційних скандалів, що не вважає звинувачення у корупції аргументом проти "свого" політика, допоки він не перестав бути "своїм". Як вказує Я.-В. Мюллер, "доки це робиться в ім'я моралі, в ім'я "нас", "трудового народу", а

не в інтересах "них" [22, с. 70], корупція не стає на заваді політичної кар'єри популіста.

По-шосте, популізм суперечить громадянському духу й об'єктивно прагне його знищити. У Дж. Ролза перший принцип справедливості названо політичним, він задає рівність прав щодо загальної системи свобод, серед яких право голосувати й обіймати державну посаду, свобода слова і свобода зібрань, свобода совісті і свобода думки, свобода особистості, до якої відносяться свобода від психологічного тиску, фізичної загрози і розчленування, свобода від довільного арешту і затримання [30, с. 103]. Я.-В. Мюллер у своєму дослідженні вказує на систематичне придушення громадянського суспільства популістами при владі [22, с. 18]. Йдеться про руйнування ролзівської системи свобод, за великим рахунком, моральних цінностей публічної сфери. Формування "мовчазної більшості", пасивної до громадянського життя, до розбудови демократії як такої, веде до згортання громадянського життя і зникнення його духу. Тут потрібно вказати на два моменти.

З одного боку, діяльність популістів спрямована на обмеження громадянських свобод "чужих". "Популістська логіка передбачає, що той, хто не підтримує популістську партію, не є частиною народу – який завжди розуміється як морально чиста і справедлива цілісність" [22, с. 17]. Тій частині народу, яка не підтримала переможців-популістів, відмовляється у приналежності до "народу". А відтак відсікається частина суспільства, до якої популісти не апелюють у своїх зверненнях і не починаються зобов'язаними з нею рахуватися. Міра утиску "чужих" може різнитися від країни до країни, але сам факт винесення їх за дужки суперечить самому духу публічної сфери. "Атаки на громадянське суспільство й утиск його прав не є виключно популістською практикою. Але тільки у популістів опозиція всередині громадянського суспільства являє особливу моральну і символічну проблему: вона загрожує підірвати домагання популіста бути виключним моральним представником народу" [22, с. 72]. Тому частина суспільства, яка не охоплена популістами, в перспективі не просто ігнорується – стає важливо її обеззброїти, а ще краще – усунути з публічної сфери, хоча її наявність є маркером демократичного життя. Відсутність опозиції утверджує моральні домагання популістів. Прикладом такої політики фактично є склад українського парламенту дев'ятого скликання, в якому ідеологічні партії мають кричуще низький відсоток. Не останньою причиною цього є постійна їх дискредитація з боку популістських сил. Від скликання до скликання популісти відсікали різними шляхами ідеологічні партії й обіймали все більшу частку місць у парламенті.

З іншого боку, перемога популістських сил веде до перетворення популістського лідера на авторитарного. Згадуваний Я.-В. Мюллер докладно показує цю тенденцію на прикладі політичних лідерів сучасних Польщі та Угорщини [22, с. 75]. Українська політична культура допоки не знає таких прикладів. Жоден з лідерів в незалежній Україні не зміг вибудувати авторитарну владу вертикаль. Навіть популіст В. Зеленський, здобувши переважну підтримку виборців і завівши у парламент свою партію "Слуга народу" в якості "монобільшості", не отримав авторитарної влади і змушений віднаходити баланс сил з ідейними опонентами і зважати на інші гілки влади.

По-сьоме, популістський лідер на етапі боротьби за владу активно оперує етичними змістами в душі *ressentiment*. Цей термін Ф. Ніцше відбиває складний комплекс переживань, в якому поєднані сором, відчай, злоба, тривалі приниження, що переплавляються у по-

чуття ненависті, помсти і розпачу від усвідомлення неможливості помсти ("витіснена ненависть" і "помста безсильного", в термінах Ніцше).

Страждений і нуждений "народ" у безпросвітності свого стану, як описано вище у передвиборній програмі О. Ляшка, готовий до переживання ресентименту. Грамотно вибудована передвиборна кампанія з легкістю сколихує "витіснену ненависть" електорату, який при голосуванні демонструє елітам "помсту безсильного". Ніцше влучно підмічає ціннісну сторону ресентименту: "'Ми добрі,' – 'ми праведні,' – те, чого вони вимагають, вони називають не відплатою, а 'торжеством справедливості'" [23, с. 433]. Цитовані вище слова Ю. Тимошенко вкладаються саме в таку систему координат: "Ми відновимо справедливість для тих людей, які втратили свої вклади та власність під час стрімкого падіння курсу гривні" [36].

Таким чином, популізм як феномен політичної культури проблематизує спектр етичних питань, серед яких маніпулювання поняттями внутрішньої однорідності, цілісності і моральної чистоти народу, протиставлення "народу" й "еліти" в логіці добра і зла, активне використання моральної демагогії і практика опортунізму, зрощеності бізнесу і держави, корупції, кумівства, знищення громадянського духу й активація ресентименту.

Постмодерний популізм. С. Жижек зазначає зростання впливу культурно-цивілізаційних чинників на царину політики і веде мову про "культурацію політики" [44, р. 660]. Саме у світлі цього можна розуміти сучасні ідеї щодо кореляції процесів у культурі і мистецтві та політиці, а також рубрикацію сучасної форми популізму як постмодерної. Так, згадуване на початку статті різноманіття різновидів популізму у відмінних соціокультурних контекстах схоже на постмодерну ризому, децентровану структуру з множиною смислових і змістовних розгалужень, кожне з яких може переосіятися з іншими, але принципово не може стати ні центральним, ні периферійним. Подібно до ризоми, модифікації популізму в різних країнах в строкатості своїх конфігурацій і несхожих політичних, культурних, соціальних контекстів створюють специфічний ґрунт, що зумовлює його постмодерний характер.

Суттю Постмодерна є повалення метанаративів Модерну, серед яких опинилася і сфера політики. З доби раннього Модерну, коли Н. Макиавеллі оприлюднив свого "Державця" і запропонував гранично відверті, але раціональні обрахунки боротьби за владу й шляхи її утримання, політика була справою раціональною і серйозною. Політичній культурі тієї доби були притаманні пафос і піднесеність, пов'язані із усталенням суспільного життя (згадаймо Т. Гоббса і його концепцію встановлення громадянського стану). Криза Модерну означає кризу раціональності, що, зокрема у сфері політики, веде до переформатування засад і форм виразу. Значне місце в політиці обіймає сміхове начало.

Слід зазначити, що сміхова складова в політиці – тема не нова. Вже в комедіях Аристофана дії розгортаються навколо політичних питань для того, щоб через сміх спонукати глядачів до розмислів і змін у нравах і звичаях, у політиці як їхній спільній справі. В античній комедії почали піднімати гострі соціально-політичні питання в часи афінської демократії, а моральний пафос комедії згас при занепаді демократичних інститутів [11, с. 25]. У добу Модерну можна згадати відомі "Пригоди Лемюеля Гулівера" [33]. Політичні проблеми, які піднімав і висміював Дж. Свіфт, спонукали до прямих політичних аналогій з його батьківщиною. Так, по ходу розгортання сюжету Гулівер помічав, що нрави і звичаї у країнах, до яких він потрапляв, нагадували йому рідну

Англию. Однак події лише нагадували вітчизну, а не відбувалися в ній – висміювалися пороки суспільно-політичного життя у фантастичних землях, куди заносила доля героя. А сама Англія, її політичний простір залишалися недоторканими для зневаги й осміювання. Розвінчання суспільних пороків, оголення політичних вад як підстави для сміху не зачіпали основ політичного життя в Англії, не знецінювали владу і не зневажали осіб, нею наділених. Тут так само, як і в Античності, очевидна виховна функція сміху, його спроможність через катарсис виправляти нрави суспільства.

Але в добу Постмодерну сміх перетворюється на насмішку. Ще в Аристотеля фахівці віднаходять розрізнення сміху і насмішки, де остання виступає в якості пороку [35, с. 91]. А вже у Б. Спінози в "Етиці" чітко проводиться розрізнення між осміюванням, яке є дурним, і сміхом. "Сміх так само, як і жарт, є чистим задоволенням, а отже, якщо він не надмірний, сам по собі хороший" [34, с. 559]. Натомість осміювання є таким задоволенням, що "виникає внаслідок того, як ми уявляємо, що у речі, котру ми ненавидимо, є щось таке, чим ми нехтуємо" [34, с. 510]. Ось це нехтування через страх чи ненависть і лежить, за Спінозою, в основі осміювання. Грань сміху і насмішки в політиці надзвичайно тонка.

Для привернення уваги й утримання популярності політики використовують різні прийоми в межах сміхової культури. Для популіста в ній відкриваються широкі можливості. Політик черпає натхнення у сміховому началі, гумором і епатажністю завойовуючи прихильність електорату. Він жартує і каламбурить у виступах і інтерв'ю ЗМІ, з'являється на публіці у незвичних образах тощо. В українській політичній культурі джерелом епатажу роками був О. Ляшко, його образ з вилами добре відомий всьому суспільству [38]. Сьогодні він очевидно поступився місцем міністру юстиції Д. Малюсці, який періодично демонструє екстравагантне вбрання [21], нові правила роботи на робочому місці [31] тощо. Епатажність відволікає увагу від змісту роботи, прикриває політичні дії, спроможні викликати ще більший суспільний резонанс, але в обставинах спровокованого новим образом інформаційного приводу залишені непоміченими. Коли громадськість обговорює епатажні образи, спрощується порядок денний публічної політики, схематизуються актуальні питання політичного життя. У таких умовах нормою стає звернення до "народу" у формі коротких повідомлень у соціальних мережах, що своєю мінімалістською змістовною наповненістю передбачають широку палітру інтерпретацій, а хльосткість, влучність формулювань орієнтовані на те, щоб викликати в аудиторії сміх.

Політика перетворюється на видовище, театралізоване дійство. Г. Арендт, описуючи політичний простір давніх греків, вела мову про сцену, з якої політичний діяч виголошував слова, які уславлювали його героїчні справи. Суттєва відмінність сучасної політичної сцени – у тотальному звільненні від раціонального компонента, а зрештою – і від модусу належності. У М. М. Бахтіна в концепції карнавалу сміхове начало абсолютно звільняє карнавальні образи від містики і благоговіння [3, с. 11]. Аналогія з карнавалом до певної міри доречна. Як вказував Бахтін, "карнавал близький до театральновидовищних форм наочним, конкретно-чуттєвим характером і наявністю сильного ігрового елемента... Але основне карнавальне ядро цієї культури зовсім не є чисто художньо театральновидовищною формою і взагалі не входить у сферу мистецтва. По суті, це – саме життя, але оформлене належним чином" [3, с. 11–12]. Відповідно, карнавал не споглядають, у ньому і ним живуть всі, оскільки він має всезагальний характер.

Якщо прочитати цю ідею Бахтіна у контексті розглядуваної тут проблематики, очевидно, що політична культура сьогодні карнавальна. Карнавал деконструє статус-кво в політиці, позбавляє її сакрального ореолу, поглинає все сміхом. Постмодерний популізм живиться ідеєю карнавалу, черпає в ній творчі сили.

Так, успіх політичного проекту В. Зеленського пов'язують з успіхом політичної комедії "Слуга народу" (2015–2019 рр.), в якій він виступив в якості продюсера й актора, зігравши головного героя, Голобородька. У світі карнавалу розмита межа між театральним видовищем і реальністю. Виборці проголосували за персонажа Зеленського Голобородька, простого вчителя, який у серіалі стає президентом і як людина з потойбіччя політичного істеблішменту досягає успіхів у державному управлінні, розігнавши зажерливих, корумпованих, відірваних від реальності "професійних політиків".

Постмодерністська гра з реальністю була повною мірою використана авторами політичного проекту Зеленського і стала технологією політичної боротьби. В логіці Постмодерну для електорату в момент вибору кандидата було не важливо, що керувати країною буде не герой, а актор, який його зіграв, – надивившись на свій парламент та інші інститути влади, виборці розуміли, що переможець перегонів "не лише актор, але й один з авторів і продюсерів шоу і... він на голову вище багатьох політиків – об'єктів його пародій" [12, с. 97]. Сам Зеленський під час передвиборчої кампанії уникав інтерв'ю і не розкривав детально своїх політичних планів на посаді. За нього говорив Голобородько, а все, що не було проговорено, було домислено виборцями. Кожен створив собі передвиборчі очікування, цілком в дусі Постмодерну.

В. Портников за місяць до дня голосування стверджував: "Якщо Зеленський дійсно доб'ється перемоги, якщо він хоча б вийде в другий тур, можна буде сказати, що українці... відкривають нову главу політики, політики віртуальної, максимально віддаленої від реальності" [29]. Перемога Зеленського на виборах засвідчила ефективність політичних технологій, в яких складова постмодерного популізму виявилася переважною. Фактично перегони виграв Голобородько, персонаж, яким грали в режимі реального часу автори політичного проекту Зеленського. Сам цей персонаж безумовно яскравий, колоритний, епатажний, але це був лише художній образ. Як зазначає Портников, інноваційність політичного проекту полягала в тому, що епатував не сам Зеленський, епатажним був його персонаж. І на момент виборів саме цим Зеленський відрізнявся від епатажних політиків-популістів, як-от Д. Трамп, В. Жириновський, О. Ляшко. "І Трамп, і Жириновський, і Ляшко використовували телевізійний шоу для того, щоб відтінити свої особисті якості... Ці люди – актори рівно настільки, наскільки артистичний кожен з нас... Українці можуть стати першим народом, готовим проголосувати за віртуальний персонаж... Адже Зеленський насамперед виконує роль – саме цим він цікавий своєму електорату" [29].

Логіка розгортання подій така, що популізм за своєю природою використовує сміх, а у відповідь отримує насмішку. Зачаровані яскравим персонажем, виборці швидко розчаровуються, коли неспроможність до очікуваної ефективної політичної дії актора стає очевидною. Розчарування призводить до зневаги політичних діячів, а далі і посад, які вони займають, а зрештою – і до ненависті. І ця ненависть стає джерелом, з якого витікає висміювання.

Можна згадати, що Студія "Квартал 95" до телевізійної саги про Голобородька створила успішний мультиплікаційний серіал "Казкова Русь" (2012–2016 рр.),

політичну сатиру, яка влучно і дотепно викривала тогочасний політикум, висміювала найрезонансніші події політичного життя України. Серіал був достатньо м'яким в критиці влади, як сьогодні м'якими є й телевізійні жарти щодо нинішнього президента [13]. Але жарти в соціальних мережах більш жорсткі і незручні (карикатури і меми на В. Зеленського досліджує О. Семотюк [25]). Вони достатньо мірою демонструють насмішку не тільки і не стільки над людиною, скільки над посадою, яку вона займає, дискредитують її.

Повертаючись до ідеї карнавалу, слід зазначити, що через деконструкцію статус-кво в політиці, десакралізацію посад проявляє себе низхідна траєкторія карнавалу, вона викриває "пустоту, ілюзорність і обман за фасадами величі, святості, влади" [35, с. 102]. Але Бахтин вказував на амбівалентність карнавального сміху: "Він веселий і радісний і – одночасно – глузливий, такий, що висміює, він і заперечує і стверджує, і ховає і відроджує" [3, с. 17]. У карнавалі викривається ницість і жалюгідність, й одночасно – народжується нове, життєдайне. Натомість у Постмодерні карнавальне начало усичене. Тому й указувалося вище, що аналогія постмодерного популізму з карнавалом доречна до певної міри – у Постмодерні немає висхідної складової карнавалу, немає катарсису, очищення від статичних догм і виходу у сферу свободи і належності, творення нового світу. Популізм застигає в статисти низхідної форми.

Сміх у політиці був покликаний очищувати нрави і звичай суспільства. Але коли гумор обертається висміюванням, останнє знищує все довкола. Відчуття несправжності, несерйозності посилює усвідомлення неможливості змінити такий порядок речей на належний. Постмодерний популізм не залишає надії на катарсис, на зняття соціальної напруги, що можливо у висхідній траєкторії карнавалу.

Висновок. Президентські вибори в Україні 2019 р. відкрили нову сторінку в розвитку популізму не лише в Україні, але й у світі. До того часу жодна політична сила останньої популістської хвилі не отримувала такої переконливої перемоги. Політична аналітика і прогнози, оприлюднені до того часу, виглядають неспроможними. В незалежній Україні, взагалі чутливій до популістських викликів, отримав перемогу постмодерний популізм з креативними технологіями ігор з реальністю. Він є не лише джерелом нового політичного досвіду. Він творить нову політичну культуру тут і зараз, що вимагає від дослідників осмислювати ці процеси в режимі реального часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арендт Г. Становище людини ; пер. з англ. М. Зубрицької / Г. Арендт. – Л.: Літопис, 1999. – 254 с.
2. Баркар Д. Популізм у заявах кандидатів – 2019: Зеленський, Тимошенко, Порошенко, Бойко і Гриценко [Електронний ресурс] / Д. Баркар // Радіо Свобода. – 21 березня 2019 р. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29834765.html>
3. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная смеховая культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М.: Худ. лит., 1990. – 537 с.
4. Бурдые П. Социальное пространство и генезис классов ; пер. с фр. Н. А. Шматко / П. Бурдые // Бурдые П. Социология социального пространства. – М.: Ин-т экспериментальной социологии ; СПб.: Алетейя, 2007. – С. 14–48.
5. Вебер М. Политика как призвание и профессия ; пер. с нем. А. Ф. Филиппова / М. Вебер // Вебер М. Избранные произв. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644–706.
6. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий ; пер. с нем. М. И. Левиной / М. Вебер // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994. – С. 43–77.
7. "Вибір між життям і смертю": Портников пояснив коаліцію Зеленського з Порошенком та Вакарчуком [Електронний ресурс] // Новинарня. – 31.03.2020. – Режим доступу: <https://novynamia.com/2020/03/31/portnikov-ze/>

8. Гусейнов А. А. Великие пророки и мыслители: нравственные учения от Моисея до наших дней / А. А. Гусейнов. – М.: Вече, 2009. – 496 с.
9. Гусейнов А. А. Моральная демагогия как социальный феномен / А. А. Гусейнов // Школьные перспективы. – 2004. – № 1. – С. 10–14.
10. Дебаты Зеленского и Порошенко: полный текст выступлений и ответов кандидатов [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ru/politika/debaty-zelenskogo-i-poroshenko-polnyy-tekst-vystupleniy-i-otvetov-kandidatov-1332675.html>
11. Дмитриев А. В. Смех: социологический анализ / А. В. Дмитриев, А. А. Сычев. – М.: Альфа-М, 2005. – 592 с.
12. Жежко-Браун И. В. Серіал "Слуга народа" как политтехнологический сценарий президентской кампании Зеленского / И. В. Жежко-Браун // Идеи и идеалы. – 2019. – Т. 11. – № 3, ч. 1. – С. 94–122.
13. Из комика в президенты: как теперь шутят над Зеленским в "Дизель шоу", "95 квартале" и на "5 канале" [Електронний ресурс] // 5 канал. – 01.04.2020. – Режим доступу: <https://www.5.ua/ru/obshchestvo/yz-komyka-v-prezidenti-kak-teper-shutiat-nad-zelenskym-v-dyzel-shou-95-kvartale-y-na-5-kanale-211729.html>
14. Индекс сприйняття корупції – 2019 [Електронний ресурс] // Transparency International Ukraine. Режим доступу: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-sprynnyattya-koruptsiyi-2019/>
15. Кант И. Ответ на вопрос: Что такое Просвещение? ; пер. с нем. Ц. Г. Арзаканьяна / И. Кант // Кант И. Сочинения в шести томах ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 25–36.
16. Кокорська О. І. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми / О. І. Кокорська, В. Ф. Кокорський // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. – С. 7–15.
17. Кравченко И. И. Популизм / И. И. Кравченко // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М.: Мысль, 2010. – Т. 3. – С. 289.
18. Кривко А. Радикальна деградація від Франка до Ляшка [Електронний ресурс] / А. Кривко, О. Кузіва // Civic movement CHESNO. – Режим доступу: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/12/radykalna_degradacija/
19. Лаклау Э. О популизме ; пер. с англ. И. А. Матвеева / Э. Лаклау // Вестн. Моск. ун-та. Серия Политические науки. – 2009. – № 3. – С. 54–68.
20. Ленин В. И. Детская болезнь "левизны" в коммунизме / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собр. соч. 5 изд. – М.: Изд-во полит. лит., 1981. – Т. 41. – С. 1–104.
21. Министр юстиции похвастался ярким шопингом во время карантина (фото) [Електронний ресурс] // Главком. – 09.06.2020. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/scotch/live/ministr-yusticii-pohvastalsya-yarkim-shoppingom-vo-vremya-karantina-foto-685684.html>
22. Мюллер Я.-В. Что такое популизм? ; пер. с англ. А. Архиповой ; под научн. ред. А. Смирнова / Я.-В. Мюллер. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2018. – 144 с.
23. Ницше Ф. К генеалогии морали. Polemическое сочинение ; пер. с нем. К. А. Свасьяна / Ф. Ницше // Ф. Ницше Сочинения : в 2 т. – М.: Мысль, 1996. – Т. 2. – С. 407–524.
24. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://program.ze2019.com/>
25. Петухов І. #проактуальне "Іронічний коментар Vladimir Kazanovsky" [Електронний ресурс] / І. Петухов // Телеканал I-ua.tv. – 10.07.20. – Режим доступу: <https://i-ua.tv/programs/pro-aktualne/26834-proaktualne-ironichnyi-komentar-vladimir-kazanovsky>
26. План Ляшка. Чергові вибори Президента України 2019. Програма кандидата в президенти України Олега Ляшка [Електронний ресурс] // Радикальна партія Ляшка [Назва з екрану]. – Режим доступу: <http://liashko.ua/program>
27. "Политика постправды" и популизм ; под ред. О. В. Поповой. – СПб.: Скифф-принт, 2018. – 216 с.
28. Популизм как общий вызов. – М.: Полит. энциклопедия, 2018. – 127 с.
29. Портников В. Велосипед президента Голобородька. Про вибори і серіал [Електронний ресурс] / В. Портников // Радіо Свобода. – 05.03.2019. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29803975.html>
30. Ролз Дж. Теорія справедливості ; пер. з англ. О. Мокровольського / Дж. Ролз. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – 822 с.
31. "Рука дотягнеться". Міністр Малюська заліз під стіл, аби підтримати Гончарука (фото) [Електронний ресурс] // Главком. – 17.01.2020. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/news/ruka-dotyagnetsya-ministr-malyuska-zaliz-pid-stil-abi-pidtrimati-goncharuka-foto-653390.html>
32. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права ; пер. с фр. А. Д. Хютин, В. С. Алексеева-Попова / Ж.-Ж. Руссо // Руссо Ж.-Ж. Трактаты ; под ред. В. С. Алексеева-Попова и др. – М.: Наука, 1969. – С. 151–256.
33. Свифт Дж. Путешествия Лемюэля Гулливера ; пер. с англ. Б. М. Энгельгардта / Дж. Свифт. – М.: Металлургия, 1984. – 344 с.
34. Спиноза Б. Этика ; пер. с лат. Н. А. Иванцова] / Б. Спиноза // Спиноза Б. Избранные произведения : в 2 т. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. – Т. 1. – С. 359–618.
35. Сычев А. А. Природа смеха, или Философия комического / А. А. Сычев. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2003. – 176 с.

36. Тейзе С. Юлія Тимошенко: минуле як тягар [Електронний ресурс] / С. Тейзе // DeutscheWelle. – 28.03.2019. – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/юлія-тимошенко-минуле-як-тягар/a-48081854>.
37. Томенко М. Ця влада втратила права на моралізаторство [Електронний ресурс] / М. Томенко // LB.ua. – 22.11.2016. – Режим доступу: https://lb.ua/blog/mykola_tomenko/351405_tsya_vlada_vtratila_pravo.html
38. Чернышев Р. Люди и вилы. Анализ предвыборного списка партии Олега Ляшко [Електронний ресурс] / Р. Чернышев // Лига.новости. – 26.09.2014. – Режим доступу: https://news.liga.net/politics/articles/lyudi_i_vily_analiz_predvybornogo_spiska_partii_olega_lyashko
39. Щербак С. І. Популізм з погляду політичної філософії / С. І. Щербак // Філософська думка. – 2020. – № 3. – С. 61–78.
40. Ющенко: Тимошенко – это демагогия в вышиванке [Електронний ресурс] // Українська правда. – 29.05.2010. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/05/29/5088768/>
41. Bell D. Communitarianism [Електронний ресурс] / D. Bell // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – Режим доступу: <https://plato.stanford.edu/entries/communitarianism>.
42. Mudde C. The Populist Zeitgeist / C. Mudde // Government and Opposition. – 2004. – 39 (4). – P. 541–563.
43. Populism: Its Meaning and National Characteristics / G. Ionescu, E. Gellner (eds). – L.: Weidenfeld & Nicolson, 1969. – 263 p.
44. Žižek, S. Tolerance as an Ideological Category / S. Žižek // Critical Inquiry. – 2008, Summer. – Vol. 34. No 4. – P. 660–682.

REFERENCES

1. Arendt, H. (1999). *The Human Condition*. L'viv, Litopys (In Ukrainian).
2. Barkar, D. (2019, March 21). Populizm u zajavah kandydativ – 2019: Zelens'kyj, Tymoshenko, Poroshenko, Bojko I Grycenko [Populism in the statements of the candidates – 2019: Zelensky, Tymoshenko, Poroshenko, Boyko and Hrytsenko. Radio Svoboda. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29834765.html>
3. Bakhtin, M. (1990). *Rabelais and His World*. Moscow, Hud. lit (In Russian).
4. Bourdieu, P. (2007). Espace social et genèse des "classes". In *Bourdieu P. Sociologie de l'espace social*. Saint Petersburg, Aletejia, 14–48 (In Russian).
5. Weber, M. (2006). Politic als Beruf. In *Weber, M. Izbrannoe [Collected Writings]*. Moscow (In Russian).
6. Weber, M. (1994). Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen in: *Izbrannoe. Obraz obshchestva [Collected Writings. Image of a Society]*. Moscow, Jurist, 43–77 (In Russian).
7. "Vybir mizh zhyttjam i smertju": Portnykov pojasnyv koalyciju Zelenskogo z Poroshenkom ta Vakarchukom ["Choice between Life and Death": Portnykov Explained the Coalition of Zelensky with Poroshenko and Vakarchuk] (2020, March 31). Novynarnja. Retrieved from <https://inovynarnia.com/2020/03/31/portnikov-ze/>
8. Guseynov, A. A. (2009). *Velikie proroki i mysliteli: npravstvennye uchenija ot Moiseja do nashih dnei [Great Prophets and Thinkers. The Moral Teachings from Moses to Our Times]*. Moscow, Veche.
9. Guseynov, A. A. (2004). Moral'naja demagogija kak social'nyj fenomen [Moral Demagogue as a Social Phenomenon]. *Shkol'nye perspektivy*, 1, 10–14.
10. Debaty Zelenskogo i Poroshenko: polnyj tekst vystuplenij i otvetov kandidatov [Zelensky and Poroshenko Debates: Candidates Full Text of Speeches and Answers] in *TSN.ua*. Retrieved from <https://tsn.ua/ru/politika/debaty-zelenskogo-i-poroshenko-polnyj-tekst-vystuplenij-i-otvetov-kandidatov-1332675.html>
11. Dmitriev, A. V., Sychev, A. A. (2005). *Smeħ: sociofilosofskij analiz [Laughter: Socio-Philosophical Analysis]*. Moscow, Al'fa-M.
12. Zhezhko-Braun, I. V. (2019). Serial "Sluga naroda" kak polittehnologicheskij scenarij prezidentskoj kampanii Zelenskogo [TV series "The servant of the people" as the political technology scenario of Zelenskyi president campaign]. *Ideji i ideally*. Vol. 11, 3, 94–122.
13. Iz komika v prezidenty: kak teper' shutjat nad Zelenskim v "Dizel' shou", "95 kvartale" i na "5 kanale" [From the Comedian to Presidents: How Do They Joke on Zelensky in "Dizel Show", "95 Quarter" and on "5 Chanel"] (2020, April 1). *5 Chanel*. Retrieved from <https://www.5.ua/ru/obshchestvo/lyz-komyka-v-prezidenti-kak-teper-shutiati-nad-zelenskym-v-dyzel-shou-95-kvartale-y-na-5-kanale-211729.html>
14. Corruption Perception Index – 2019. Transparency International Ukraine. Retrieved from <https://ti-ukraine.org/research/indeks-sprynyattya-koruptsiyi-2019/>
15. Kant, I. (1966). Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? In *Kant I. Sochinenija v shesti tomah*. Vol. 6, (25–36). Moscow, Mysl' (in Russian).
16. Kokors'ka, O. I., Kokors'kij, V. F. (2004). Politichna kul'tura: teoretiko-metodologichni problemy [Political culture: theoretical and methodological issues]. *Politichna kul'tura: teorija, problemi, perspektivi*. Kyiv, PARAPAN, 7–15.
17. Kravchenko, I. I. (2010). Populizm [Populism]. In *Novaja filosofskaja jenciklopedija V 4 t.* Vol. 3, (p. 289). Moscow, Mysl'.
18. Kryvko, A., Kuziva, O. (2017). Radykal'na degradacija vid Franka do Ljashka [Radical Degradation from Franko to Lyashko] in: *Civic*

- movement CHESNO*. Retrieved from: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/12/radykalna_degradacija/
19. Laclau, E. (2009). On Populist Reason. *Vestnik Mosk. un-ta. Ser. Politicheskie nauki*, 3, 54–68.
20. Lenin, V. I. (1981). "Left-Win" Communism: An Infantile Disorder. In *Lenin V. I. Polnoe sobranie sochinenij*. 5th ed. Vol. 41, (1–104). Moscow, Izdatel'stvo politicheskoy literatury (In Russian).
21. Ministr justicii pohvastalsja jarkim shoppingom vo vremja karantina (foto) [Minister of Justice Showed off the Bright Shopping during the Quarantine (photo)] (2020, June 09). Glavcom. Retrieved from <https://glavcom.ua/scotch/live/ministr-justicii-pohvastalsja-yarkim-shoppingom-vo-vremya-ka-antina-foto-685684.html>
22. Müller, J.-W. (2018). *What is Populism?* Moscow, Izdatel'skij dom Vysshej shkoly jekonomiki (In Russian).
23. Nietzsche, F. (1996). Zur Genealogie der Moral. In *Nietzsche F. Sochinenija v 2 t.* Vol. 2, (407–524). Moscow, Mysl'.
24. Peredvyborcha programa kandydata na post Prezidenta Ukrainy Volodymyra Zelenskogo [Candidate on the Presidency Volodymyr Zelensky Election Program]. Retrieved from <https://program.ze2019.com/>
25. Petuhov, I. #proaktua"ne "Ironichnyj komentar Vladimir Kazanevsky" [#ontopical "Ironic commentary Vladimir Kazanevsky"] (2020, July 10). I-ua.tv. TV Channel. Retrieved from <https://i-ua.tv/programs/proaktualne/26834-proaktualne-ironichnyi-komentar-vladimir-kazanevsky>
26. Plan Ljashka. Chergovi vybory Prezidenta Ukrainy 2019. Programa kandydata v prezidenty Ukrainy Olega Ljashka [Lyashko Plan. 2019 President of Ukraine Regular Election. Candidate on the Presidency Oleh Lyashko Election Program]. Retrieved from <http://liashko.ua/program>
27. Popova, O. V. (ed.) (2018). *"Politika postpravdy" i populizm ["Post Truth Policy" and Populism]*, St. Petersburg, Skifija-print.
28. Crawford, C., Makarenko, B. I., Petrov, N. V. (eds.) (2018). *Populizm kak obshhij vyzov [Populism as Common Challenge]*. Moscow, Politicheskaja jenciklopedija.
29. Portnikov, V. Velosyped prezidenta Goloborod'ka. Pro vybory i serial [President Goloborodko's Bicycle: On Election and Series] (2019, March 3). Radio Svoboda. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29803975.html>
30. Rawls, J. (2001). *A Theory of Justice*. Kyiv, Vydavnytvo Solomii Pavlychko "Osnovy" (In Ukrainian).
31. "Ruka dotjagnet'sja". Ministr Malyuska zaliz pid stil, aby pidtrymaty Goncharuka (foto) ["The Hand Will Reach". Minister Malyuska Climbed under the Table to Support Honcharuk (photo)] (2020, January, 17). Glavcom. Retrieved from <https://glavcom.ua/news/ruka-dotjagnet'sya-ministr-malyuska-zaliz-pid-stil-abi-pidtrymaty-goncharuka-foto-653390.html>
32. Rousseau, J.-J. (1969). On the Social Contract or Principles of Political Rights. In *Rousseau J.-J. Traktaty*, (151–256). Moscow, Nauka (In Russian).
33. Swift, J. (1984). *Gulliver's Travels*. Moscow, Metallurgija (In Russian).
34. Spinoza, B. (1957). Ethics. In *Spinoza B. Izbrannye proizvedenija v dveh tomah*. Vol. 1, (359–618). Moscow, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury (In Russian).
35. Sychev, A. A. (2003). *Prroda smeħa, ili Filosofija komicheskogo [On the nature of laughter or The philosophy of comic]*. Saransk, Izdatel'stvo Mordovskogo universiteta.
36. Tejze, Je. (2019, March 28). Yulia Tymoshenko: mynule jak tjarar [Yulia Tymoshenko: The Past as the Burden]. Deutsche Welle. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/юлія-тимошенко-минуле-як-тягар/a-48081854>.
37. Toменко, М. (2016, November 22). Cja vlada vtratyla prava na moralizatorstvo [This Authority Has Lost the Rights on Moralization]. Retrieved from https://lb.ua/blog/mykola_tomenko/351405_tsya_vlada_vtratila_pravo.html
38. Chernyshev, R. (2014, September 26). Ljudi i vily. Analiz predvybornogo spiska partii Olega Ljashko [People and a Pitchfork. Analysis of the Oleh Lyashko Party Electoral List]. Retrieved from https://news.liga.net/politics/articles/lyudi_i_vily_analiz_predvybornogo_spiska_partii_olega_lyashko
39. Shcherbak, S. (2020). Populizm z pogljadu politychnoy filosofii [Populism from the perspective of political philosophy]. *Filosof'ka dumka [Philosophic Thought]*, 3, 61–78.
40. Yushchenko: Tymoshenko – jeto demagogija v vyshivanke [Yushchenko: Tymoshenko is the Demagogy in Embroidered Shirt]. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/05/29/5088768/>
41. Bell, D. (2020). Communitarianism. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/communitarianism>.
42. Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*. 39 (4), 541–563.
43. Ionescu, G., Gellner, E. (eds). (1969). *Populism: Its Meaning and National Characteristics*. L., Weidenfeld & Nicolson.
44. Žižek, S. (2008). Tolerance as an Ideological Category. *Critical Inquiry*. Vol. 34. No 4, 660–682.

M. M. Rohozha, Doctor of Philosophical Sciences, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

POPULISM IN UKRAINIAN POLITICAL CULTURE

The paper deals with populism as the phenomenon of political culture in Ukrainian context. The President Election in Ukraine, 2019, has opened the new page in the development of populism not only in Ukraine, but in the world in general. Before that, no political force had won in such a persuasive way. Political analysis and prognoses, proclaimed before the election, look weak today. The paper outlines that populism is homological to democratic foundations of public life, but hypertrophied and unbalanced. It upraises as the reaction on social crisis and challenge to the stable way of life in the presence of political disturbance in different social segments and is connected with the appearance the political leader who uses specific logics of articulation of messages, the shape and the way of their representations to get and keep the political power. Such messages concern the people, like the appeal to it as to the certain integrity; the immediacy of its perception; the adjustment to its demands; the simplification of its view on the public life up to the black and white tones; the offer of the simple and unambiguous decisions. Populism as the phenomenon of political culture provokes the spectrum of ethical problems. Among them such as: manipulation of concepts of the people's internal homogeneity, integrity and moral purity; opposition of the "people" and the "elite" in the terms of good and evil; active use of moral demagoguery and the practice of opportunism; cohesion of business and the state, corruption, nepotism; destruction of public spirit; activation of resentment and so on. Today S. Žižek mentions culturalization of politics, and many scholars outline correlation of processes in culture and arts and in politics. Also they call contemporary form of populism as postmodern populism. Independent Ukraine is very sensitive to populist challenges. Here postmodern populism and its technologies of the games with reality have won the victory. It is not only the source of new political experience. It creates new political culture here and now, that demands from scholars to comprehend these processes in real time mode. Postmodern populism does not leave the hope for catharsis, for social stress relief. Soaked in laughter, contemporary political culture is ridicule, and it destroys the political space. Sense of unreality and futile strengthens the comprehension of the impossibility to change such order of things on the due one.

Key words: populism, elite, people, political culture, demagoguery, opportunism, resentment, postmodern populism, laughter, ridicule, carnival.

М. М. Рогожа, д-р филос. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01033, Украина

ПОПУЛИЗМ В УКРАИНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ

В статье освещается популизм как явление политической культуры в украинском контексте. Популизм гомологичен демократическим основам общественной жизни, но гипертрофирован и неуравновешен, выступая ответом на социальный кризис при наличии в обществе политического возмущения разных слоев населения, вызова привычному образу жизни граждан и политического лидера, который использует специфическую логику артикуляции смыслов, форму и способ их представления. Популизм проблематизирует вопрос манипуляции понятиями внутренней однородности, целостности и моральной чистоты народа, противопоставляет "народ" "элите" в логике добра и зла, практикует моральную демагогию и оппортунизм, коррупцию, уничтожает гражданское движение и активизирует ресентимент. В независимой Украине господствует постмодерновый популизм с креативными технологиями игр с реальностью. Он творит новую политическую культуру, которая посредством высмеивания уничтожает политическое пространство.

Ключевые слова: популизм, элита, народ, политическая культура, демагогия, оппортунизм, ресентимент, постмодерновый популизм, смех, высмеивание, карнавал.

ПРАКТИЧНА КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 130.2+329.17:130.2(477)

А. О. Сошніков, д-р філос. наук, доц.
Харківська державна академія культури,
вул. Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61057, Україна
soshnikov7272@mail.ru
ORCID iD 0000-0002-3019-5131

КРИТИКА ДОСТОВІРНОСТІ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДАТУВАННЯ АРТЕФАКТІВ КУЛЬТУРИ

Проаналізовано основні методи археологічного датування артефактів культури. Мета статті – приєднатися до дискусії щодо ступеня достовірності їхнього археологічного датування. Під час дослідження дійшли висновку, що археологія не здатна ні підтвердити, ні спростувати традиційну хронологічну схему, оскільки предмети матеріальної культури неможливо датувати, не спираючись на писемні пам'ятки. Єдине, що поки можуть дати археологічні методи, – це встановлення відносної послідовності шарів і культур. Однак між цими результатами й абсолютним віком цих шарів – прірва, яка досі заповнювалася, виходячи із традиційної сітки. Практичне значення статті – корекція вже наявних методів археологічного датування артефактів культури.

Ключові слова: методи археологічного датування, артефакти культури, археологічне джерело.

Постановка проблеми. Єдиний підхід до археології як історичної науки склався порівняно недавно. Ще у середині XIX ст. знання стародавньої історії людства вичерпувалося біблійними переказами, єгипетськими та античними текстами.

Проводячи дослідження, історик збирає факти, насамперед вивчаючи наявні письмові джерела. Але питання, чи адекватно відображають тексти події минулого, залишається й досі невирішеним. Як відомо, навіть один і той самий текст тлумачиться різними істориками по-різному не тільки через лінгвістичні різночитання, а й через різну наукову інтерпретацію. Більш того, історик під час дослідження неодмінно вдається до реінтерпретації. Втім у деяких навчальних посібниках висловлюється думка, що письмовим джерелам не слід довіряти, доки їх дані не підтвердять археологічні розкопки.

Аналіз досліджень та публікацій. Існує певне дискусійне середовище, в якому неодноразово ставилися питання щодо достовірності археологічного датування артефактів культури. До його найвизначніших представників належать наступні дослідники: М. Х. Алешковський, О. С. Амальрик, О. Л. Монгайт, Ж. К. Гарден, І. С. Каменецький, Б. І. Маршак, Я. А. Шер, Л. С. Клейн, О. С. Пучкова, М. Дж. Ейткін. Втім одностайної концепції щодо даного питання виробити так і не вдалося.

Мета статті – приєднатися до дискусії щодо ступеня достовірності археологічного датування артефактів культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо детальніше основні методи археологічного датування стародавньої історії.

Перший метод – стратиграфія, тобто порядок чергування культурних нашарувань відносно одне одного. Слід зазначити, що, як правило, стратиграфічні датування є завжди відносними, причому справа особливо ускладнюється у тому випадку, якщо природний порядок розташування шарів було порушено (перекопом, зсувами, ерозією ґрунту тощо).

Наступний метод – типологічний – заснований на класифікації стародавніх предметів (зброї, посуду, прикрас) за матеріалом виготовлення, способом обробки, формою, орнаментом. За даним методом, однотипні речі, тобто одного і того ж призначення, але такі, що відрізняються в деталях, розміщуються в типологічні ряди, зіставлення яких дає можливість виявити групи предметів, характерних для певної епохи.

Датування на основі типологічного методу, якщо вони не підкріплені стратиграфічними спостереженнями,

не варто вважати цілком надійними з цілого ряду причин. Перш за все встановлення подібності та відмінностей між предметами, які вивчаються типологічно, відбувається певною мірою суб'єктивно. Так, згідно з типологічним методом, мечі з однією рукояткою відносяться до одного століття, а з іншого – до наступного. Наче в одному і тому ж столітті не могли робити мечі з різними ручками! Тому якщо археолог каже, що дану могилу можна датувати VI–IV ст. до н. е., оскільки в ній знайдені наконечники стріл, аналогічні таким-то й таким-то, то ця аналогія в основі своїй є результатом його власного уявлення. Непоодинокі випадки, коли те, що один археолог вважає схожим, інший вважає відмінним. Навіть в більш достовірних випадках, коли пам'ятники датуються за безумовно подібними речами, важко врахувати час пересування в просторі речей або їх виробників.

Археологами наголошується, що перехід від відносного датування до абсолютного можливий за умов, якщо в одному розкопі знаходять недатовані речі з такими, час виготовлення яких вважається вже відомим.

Методи абсолютного датування мають першорядне значення для дописемних епох історії. Однак для епох, коли вже існувала писемність, на перше місце висуваються історико-археологічні методи хронологізації, тобто в країнах, де існувала писемність, здебільшого вдається зв'язати ті чи інші археологічні пам'ятники, а отже, і знайдені там речі з датами, зазначеними в письмових джерелах.

На основі типологічного методу появу того чи іншого інструмента можна розтягувати на як завгодно тривалий термін, на тисячоліття. Ножі, наприклад, кувалися з плавленої металургійної міді при температурі близько 300° С, їх обпалювали, а потім в холодну виковували леза, надаючи їм більшу твердість. Шила відливали в односторонній (відкритій) формі, потім допрацьовували куванням. Один кінець, який мав після виливки прямокутний перетин, перетворювався в кругле вістря. Відомі й маленькі гвоздики з напівсферичним капелюшком; форма головок досягалася вільним куванням.

Метал для виготовлення дзеркал – мідь з природною домішкою свинцю, срібла, нікелю, заліза і сірки. Дзеркала відливали, після чого довго проковували з проміжними відпалу.

Всі ці металеві вироби, а також і сокири, могли з'явитися приблизно в один і той же час, у всякому разі з невеликим інтервалом. Історики ж вважають, що від появи шила до ножа повинна пройти тисяча років, а до винаходу сокири – ще тисяча. Давайте подумаємо. Винаходи принципово нових видів виробів при переході

від каменю до металу не потрібні. Створення нових технологічних прийомів для розширення виробництва бронзового "асортименту" не потрібно теж. То чому ж кинджали з'являються настільки пізніше, аніж шила? А дзеркала ще пізніше?

Кам'яні предмети, знайдені на заході, півночі та в центрі Європи, разюче схожі між собою за матеріалом, формою й обробкою. Кельти та германці ще довго користувалися кам'яними знаряддями, навіть після знайомства з бронзовими та залізними. Початкові форми кам'яних знарядь, обумовлені властивостями матеріалу, вплинули на форму бронзових знарядь, і навпаки – форми бронзових знарядь відбилися на кам'яних формах, що належать до бронзового віку. Всі ці знаряддя, в тому числі кам'яні, використовувалися і в Середні віки. Згадаймо битву при Гастінсі, де англосаксонські бійці кам'яними сокирами рубалися з нормандськими рицарями.

Більшість предметів кам'яного століття зроблено з кременю, рідше – з трапу, кременистого сланцю, зеленого каменю. За призначенням вони поділяються на ударні і металеві снаряди, за формою – на знаряддя типу різців, сокир, молотів або кинджалів; серед них зустрічаються також кам'яні ядра й обточені кремені, які мають вигляд ножів, пил тощо. З каменю робили все що завгодно: і шила, і ножі, і сокири! А потім освоїли метал, зробили шило, і що – тисячу років не могли додуматися, що можна також зробити ніжик або молот?

Залізо поширювалося так само швидко, як і бронза, і двохсот-трьохсот років на епоху раннього заліза цілком достатньо. Технічний переворот, викликаний поширенням заліза, дозволив значно збільшити площі оброблюваних земель, до того ж не тільки в безлісах, але і в лісових місцевостях.

Археологи очевидно слідує за істориками. Тому треба згадати і про настільки милі їхнім археологічним серцям навали варварів, які змушують забувати про всі знання, накопичені попередніми поколіннями, і починають все заново. Уявіть собі таку картину. Люди сідають кружком, втупившись у мідну сокиру, і думають, звідки взялося таке диво. А років через триста їхні праправнуки починають з найпримітивніших прийомів металообробки, роблячи наміста і, мабуть, мріючи, що коли-небудь теж зможуть зробити таку ж сокиру.

На наш погляд, ніщо не суперечить тому, що короткі бронзові кинджали могли використовувати одночасно з довгими бронзовими і навіть залізними мечами (залізні були набагато дорожче, мати їх не всякий міг собі дозволити). А вже те, що рукояті, чи то овальні, чи восьмигранні, з поперечними валиками на ефесі або без них, з антеною-навершям у вигляді двох спіралей або двох конусів, зі стрілчастим вирізом біля основи рукоятки або без нього, могли виготовлятися одночасно в період, який ми всі звикли називати раннім Середньовіччям, – не вимагає спеціальних доказів.

Нам скажуть, що ці предмети знайдені в похованнях, які не мають нічого спільного з Середніми віками. Але ж це тільки чиясь суб'єктивна думка, і не більше того. А за нашою думкою, так всі ці предмети дуже навіть підходять для VI, VII, VIII ст. н. е. Також варто пам'ятати, що в "народних промислах" і в XIII, і в XVIII ст. використовувалися відпрацьовані століттями нехитрі прийоми.

Відомо, як важко буває геологу синхронізувати стратиграфічні розрізи різних країн та континентів. Але археологу незрівнянно важче синхронізувати пласти культурних відкладень у різних пам'ятках, віддалених одна від одної на певну відстань. Навіть коли це завдання вирішується на основі типологічних зіставлень найдавніших предметів з відповідних шарів, вести мову про

тривалість того чи іншого періоду, виражену в загальноприйнятих одиницях часу (роках, століттях, тисячоліттях), можна тільки дуже приблизно, ґрунтуючись на щасливих збігах та інтуїтивних здогадах.

Сучасні археологи з болем та гнівом говорять про "неосвічених копачів" колишніх століть, які шукали тільки цінні речі і безнадійно знівечили численні археологічні пам'ятники. Однак у руйнуваннях культурного шару винні не тільки безвісні копачі, а й великі вчені. Наприклад, у 1851–1854 рр. російський археолог граф А. С. Уваров розкопав 7729 курганів у Володимиро-Суздальській землі, при цьому безнадійно перемішавши всі знахідки так, що при надходженні до Румянцевського музею вони являли собою безладну купу матеріалу. Оскільки при них не було опису з відмітками, з якого кургану походить кожна річ, всі речі колекції змішалися в сіру одноколірну масу [2, с. 12–13]. Не краще була справа й зі знаменитими розкопками Трої. Їх ініціатор Г. Шліман увійшов в археологію як слон в порцелянову кравлицю й по-варварськи перемішав все на світі. Зауважимо, до речі, що ідентифікація знайденого Г. Шліманом міста з Троєю заснована не стільки на знахідках, скільки на їх інтерпретації, що базується на літературній традиції, яка підіграла фанатичні прагнення Г. Шлімана знайти саме Трою. Майже всі конкретні ідентифікації Шлімана відкидаються сучасною наукою, а за руїнами на Гіссарликському пагорбі залишено ім'я Трої в основному лише через брак кращого.

У даний час методика археологічних досліджень істотно вдосконалена. Зокрема, ретельно фіксується взаємне розташування всіх предметів, що дозволяє визначити їх вік відносно один одного. Особлива увага приділяється не унікальним дорогоцінним предметам, а масовим об'єктам побуту (наприклад кераміці), що дозволяє застосувати статистичний аналіз.

Звичайно, археологи вітають знахідки дорогоцінних предметів (найбільш сенсаційним було в цьому відношенні знамените розкриття гробниці Тутанхамона), але все ж основне значення для датування мають предмети повсякденного побуту.

Археологи визначають вік знайдених ними предметів, зіставляючи їх з іншими археологічними матеріалами, вік яких, як вони вважають, їм відомий. Такий метод має назву "доміно". Наприклад, в Єгипті, в могилах, які єгиптологи відносять до доби XVIII–XIX династій, вчені виявляють грецьку кераміку. На цій підставі ця кераміка відноситься до доби XVIII–XIX династій. Потім таку ж саме кераміку знаходять у Греції, а поруч із нею – стародавні застібки. Аналогічні застібки зустрічаються при розкопках у Німеччині, поряд з поховальними урнами. Пізніше однотипну урну знаходять ще в одному розкопі, а в ній лежить шпилька нового виду. І ось коли схожу шпильку знайшли у Швеції, в кургані "короля Бйорна", то, природно, датували цей курган часом XVIII–XIX династій Єгипту, тому що, на думку вчених, він ніяк не міг належати відомому середньовічному королю вікінгів Бйорну, а був споруджений на дві тисячі років раніше (ми описали тут реальний випадок з археологічної практики). Як відомо, ця методика істотно залежить від датування династій Єгипту і цілком базується на суб'єктивізмі, оскільки подібність предметів з різних розкопок визначає сам археолог [6, с. 51–52].

В останні роки на допомогу археології спробувала прийти фізика. З плином часу в предметах відбуваються ті чи інші фізичні зміни, які можна виміряти і, знаючи темп (швидкість) зміни, тим самим обчислити не відносний, а абсолютний вік предмета.

На початок ХХ ст. було запропоновано вимірювати вік будівель за їхньою усадкою або деформацією колон. Однак труднощі оцінки часу, необхідного для усадки або деформації, перешкодили втіленню цієї ідеї в життя. Ще раніше було запропоновано дендрохронологічний метод – вимірювати вік за річними кільцями дерев. Було отримано кілька обнадійливих результатів, наприклад, у 1929 р. Дуглас успішно встановив цим методом хронологію індіанських стоянок в Арізоні. Втім дендрохронологічний метод можна застосувати тільки за дуже специфічних обставин, що істотно обмежує його можливість. Зокрема, для Європи вдається довести дендроархеологічну шкалу тільки до VIII–IX ст. н. е. [8]. Було запропоновано ще кілька дотепних методів датування (наприклад вимірювання звуку у кістках), але всі вони в практику ще не впроваджені.

З усіх фізичних методів датування залишається лише знаменитий радіовуглецевий метод, що отримав останнім часом значне поширення, зокрема стосовно стародавніх пам'яток, оскільки саме він претендує на об'єктивне та незалежне від письмових джерел датування археологічних знахідок.

У дослідників з'явилася можливість визначити вік археологічних об'єктів незалежно від традиційних методів завдяки радіовуглецевому аналізу. Однак, як з'ясувалося в останні роки, надмірно довіряти радіовуглецевому датуванню небезпечно.

Радіовуглецевий аналіз – різновид радіоізотопного датування, що застосовується для визначення віку біологічних останків, предметів і матеріалів біологічного походження шляхом вимірювання вмісту в матеріалі радіоактивного ізотопу ^{14}C по відношенню до стабільних ізотопів вуглецю.

Для визначення віку з фрагмента досліджуваного зразка виділяється вуглець (шляхом спалювання попередньо очищеного фрагмента), для виділеного вуглецю проводиться вимірювання радіоактивності, на підставі цього визначається співвідношення ізотопів, яке і показує вік зразків. Зразок вуглецю для вимірювання активності зазвичай вводиться в газ, яким наповнюється пропорційний лічильник, або в рідкий сцинтилятор. Останнім часом для дуже малих вмістів ^{14}C і / або дуже малих мас зразків (кілька мг) використовується прискорювальна мас-спектрометрія, що дозволяє прямо визначити вміст ^{14}C .

Вимірювання віку предмета радіовуглецевим методом можливо тільки тоді, коли співвідношення ізотопів у зразку не було порушено за час його існування, тобто зразок не був забруднений вуглецькими пізнішого або більш раннього походження і не піддавався дії сильних джерел радіації. Визначення віку таких забруднених зразків може дати величезні помилки.

За минулі з моменту розробки методу десятиліття накопичено великий досвід у виявленні забруднень і в очищенні від них зразків. Для датування із зразків хімічними методами виділяють найменш схильні до забруднення компоненти. При радіовуглецевому аналізі рослинних залишків використовується целюлоза, а при датуванні кісток, рогів й інших тваринних залишків виділяється колаген. Похибка методу в даний час знаходиться в межах від сімдесяти до трьохсот років [6, с. 52–53].

Один з найбільш відомих випадків застосування радіовуглецевого методу – дослідження фрагментів Туринської плащаниці, проведене в 1988 р. одночасно в декількох лабораторіях сліпим методом. Радіовуглецевий аналіз дозволив датувати плащаницю періодом XI–XIII ст. Скептики вважають такий результат підтвер-

дженням того, що плащаниця – середньовічна підробка. Прихильники ж автентичності реліквії думають, що отримані дані є результатом забруднення плащаниці вуглецем при пожежі і подальшого прання в киплячій олії в XVI ст. Таким чином, реальна активність древніх зразків може відрізнятися від певної середньої величини з наступних причин:

Зміна активності деревини в часі (2 %).

Зміна інтенсивності космічних променів (20 %, теоретична оцінка).

Збільшення перемішування води в світовому океані (2 %).

Коливання концентрації радіовуглецю в залежності від місця розташування породи дерева (8,5 %).

Зміна вмісту радіовуглецю в зразку за рахунок гниття (? %).

Зміна вмісту радіовуглецю в зразку в процесі його хімічної очистки (? %).

Зміна вмісту радіовуглецю в обмінному фонді на рахунок вимивання карбонатних геологічних порід (? %) [10, с. 138–139].

Цим список можливих причин аж ніяк не вичерпується. Наприклад, активність зразка може змінитися за рахунок зміни вмісту радіовуглецю після великих викидів карбонатів під час вулканічних вивержень. Ця причина може різко спотворити радіовуглецеві датування в місцевостях, близьких до вулканів (Етна і Везувій), і в той же час врахувати її практично неможливо.

Крім того, не треба забувати помилку в датуванні, яка походить від розриву в часі, між, скажімо, поваленням дерева і використанням його деревини в досліджуваному предметі. Нарешті, слід враховувати неточність прийнятої величини періоду напіврозпаду ^{14}C (останнім часом виправленої майже на 10 %) та помилки експериментального вимірювання радіоактивності зразка (облік фону і т. п.). Ми не обговорюємо цих помилок (для зменшення яких фізики поклали чимало сил), оскільки вважаємо безглуздом точно вимірювати величину, теоретична неконтрольована помилка якої може досягати, скажімо скромно, 10 %.

За найбільш оптимістичним підрахунком виходить, що непередбачувана помилка радіовуглецевого датування може досягати 1200 років.

Радіовуглецевий метод "абсолютного" датування має теоретичну точність ± 1000 –1500 років і тому абсолютно непридатний для датування предметів стародавніх часів (в інтервалі від -1000 р. до $+1000$ р.).

Логічна структура розробки історичних висновків за археологічними фактами будується подібно до того, як розробляються версії в криміналістиці. Зазвичай, спочатку розглядається кілька версій, а потім з них виробляється найбільш несуперечлива. Чим більше взаємопов'язаних фактів використовується при інтерпретації, тим важче дати їм несуперечливе тлумачення.

Виявляється, що археологам нікуди дітися від письмових джерел, бо вони сприяють "повнішому розкриттю сенсу" того, що вони знайшли, а не навпаки! Власне, археологічні методи без опори на писемні пам'ятки можуть давати тільки відносні дати.

Археолог, не будучи фізиком, віддає виявлені ним в розкопках зразки на дослідження в фізичні лабораторії, вже сформулювавши власну думку з приводу своїх знахідок. Якщо фізик підтверджує думку археолога, той з радістю вставляє результати фізичного дослідження в свої статті та матеріали. Якщо ж ні, археолог, як і раніше, більше довіряє власній суб'єктивній думці, ніж будь-чим висновкам.

Висновки. Археологія не здатна ні підтвердити, ні спростувати традиційну хронологічну схему, оскільки предмети матеріальної культури неможливо датувати, не спираючись на писемні пам'ятки. Коли, здавалося б, вдається абсолютно надійно датувати архітектурну споруду, отриманий результат суперечить традиційним уявленням. Єдине, що поки можуть дати археологічні методи, – це встановлення відносної послідовності шарів та культур. Але між цими результатами й абсолютним віком цих шарів – ціла прірва, яка до сих пір заповнювалася виходячи з традиційної сітки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алешковский М. Х. Изучение и описание археологического предмета (на материалах славяно-русской археологии) / М. Х. Алешковский // Изучение музейных коллекций: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1974. – Вып. 21. – С. 78–116.
2. Амальрик А. С. Что такое археология / А. С. Амальрик, А. Л. Монгайт. – М.: Просвещение, 1966. – 252 с.
3. Гарден Ж.-К. Теоретическая археология; пер. с фр. Л. А. Лавлинской и Л. Е. Торшиной / Ж.-К. Гарден. – М.: Прогресс; Редакция литературы по истории, 1983. Серия "Общественные науки за рубежом. История". – 296 с.
4. Каменецкий И. С. Анализ археологических источников (возможность формализованного подхода) / И. С. Каменецкий, Б. И. Маршак, Я. А. Шер. – М.: Наука; Главная ред. восточ. лит.-ры, 1975. – 174 с.
5. Клейн Л. С. Археологические источники: учеб. пособие / А. С. Клейн. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1978. – 120 с.
6. Клейн Л. С. Археология спорит с физикой / Л. С. Клейн // Природа. – 1966. – № 2. – С. 51–62.
7. Клейн Л. С. Время в археологии / Л. С. Клейн. – СПб.: Евразия, 2015. – 384 с.
8. Проблемы абсолютного датирования в археологии; под общ. ред. Б. А. Колчина. – М.: Наука, 1972. – 145 с.

A. A. Soshnikov, Doctor of Philosophical Science, Associate Professor
Kharkiv State Academy of Culture,
4, Bursackij spusk Street, Kharkiv, 61057, Ukraine

CRITICISM OF THE RELIABILITY OF ARCHAEOLOGICAL DATING OF CULTURAL ARTIFACTS

The purpose of the article is to join the discussion about the degree of reliability of archaeological dating of cultural artifacts. Research methodology of the article: the main methods of archaeological dating of cultural artifacts are analyzed. The following conclusions are presented in the article: the concept of "archaeological source" is one of the basic categories of archeology, which largely determines the empirical activity of a scientist. In the domestic science, the term still does not have a unified understanding, as, indeed, most categories theoretical level. Perhaps the only one indisputable point in the definition of the term is what archaeological sources are both material remains and observations of the researcher during field and chamber work. In the course of the study, it was concluded that archeology is not capable of either confirming or refuting the traditional chronological scheme, since it is impossible to date objects of material culture without relying on written records. The only thing that archaeological methods can give so far is the establishment of the relative sequence of layers and cultures. But between these results and the absolute age of these layers, there is a gap that has been filled so far based on the traditional grid. Generalization of the main methods of archaeological dating of cultural artifacts represents the novelty of the article. The practical significance of the article is the correction of the existing methods of archaeological dating of cultural artifacts. Archeology is neither able to confirm nor refute the traditional chronological scheme, because the objects of material culture cannot be dated without relying on written records. When, it would seem, it is possible to date an architectural structure absolutely reliably, the obtained result contradicts traditional ideas. The only thing that archaeological methods can give so far is to establish the relative sequence of layers and cultures. But between these results and the absolute age of these layers – a whole gap, which is still filled, based on the traditional grid.

Key words: methods of archaeological dating, cultural artifacts, archaeological source.

A. A. Сошников, д-р филос. наук, доц.
Харьковская государственная академия культуры,
ул. Бурсацкий спуск, 4, г. Харьков, 61057, Украина

КРИТИКА ДОСТОВЕРНОСТИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ДАТИРОВКИ АРТЕФАКТОВ КУЛЬТУРЫ

Проанализированы основные методы археологического датирования артефактов культуры. Цель статьи – присоединиться к дискуссии о степени достоверности их археологического датирования. В ходе исследования был сделан вывод, что археология не способна ни подтвердить, ни опровергнуть традиционную хронологическую схему, поскольку предметы материальной культуры невозможно датировать, не опираясь на письменные памятники. Единственное, что пока могут дать археологические методы, – это установление относительной последовательности слоев и культур. Но между этими результатами и абсолютным возрастом этих слоев – целая пропасть, которая до сих пор заполнялась исходя из традиционной сетки. Практическое значение статьи – коррекция уже имеющихся методов археологического датирования артефактов культуры.

Ключевые слова: методы археологического датирования, артефакты культуры, археологический источник.

9. Пучкова О. С. Археологический источник: Состояние проблемы / О. С. Пучкова // Вестн. Омского ун-та. – 2001. – № 4. – С. 68–69.

10. Эйткин М. Дж. Физика и археология; пер. с англ. И. М. Беккермана и В. С. Березинского. / М. Дж. Эйткин. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963. – 258 с.

REFERENCES

1. Aleshkovskiy, M. H. (1974). Izuchenie i opisaniye arheologicheskogo predmeta (na materialah slavyano-russkoy arheologii). [Study and description of an archaeological subject (based on materials from Slavic-Russian archeology)]. *Izuchenie muzeynykh kollektsey*. Moscow, 21, 78–116.
2. Amalrik, A. S. (1966). *Chto takoe arheologiya [What is archeology?]*. Moscow, Prosveshchenie.
3. Garden, Zh. K. (1983). *Teoreticheskaya arheologiya [Theoretical archeology]*. Moscow, Progress.
4. Kamenetskiy, I. S. (1975). *Analiz arheologicheskikh istochnikov (vozmozhnost formalizovannogo podhoda) [Analysis of archaeological sources (the possibility of a formalized approach)]*. Moscow, Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury.
5. Kleyn, L. S. (1978). *Arheologicheskie istochniki [Archaeological sources]*. Leningrad, Izdatelstvo Leningradskogo universiteta.
6. Kleyn, L. S. (1966). *Arheologiya sporit s fizikoy [Archeology argues with physics]*. *Priroda*, 2, 51–62.
7. Kleyn, L. S. (2015). *Vremya v arheologii [Time in archeology]*. SPb., Evraziya.
8. *Problemy absolyutnogo datirovaniya v arheologii [Problems of absolute dating in archeology]* (1972). Moscow, Nauka.
9. Puchkova, O. S. (2001). *Arheologicheskiy istochnik: Sostoyaniye problemy [Archaeological source: state of the problem]*. *Vestnik Omskogo universiteta*, 4, 68–69.
10. Eytkin, M. Dzh. (1963). *Fizika i arheologiya [Physics and Archeology]*. Moscow, Izdatelstvo inostrannoy literatury.

Надійшла до редколегії 22.10.2020

УДК 1:316.334

А. О. Батенко, студ. 1-го курсу магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна
abatenco111@gmail.com

МУРАЛ-АРТ ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ МІСТА

Мета статті – визначення ролі мурал-арту як течії вуличного мистецтва в контексті культурного простору міста. Методика дослідження передбачає залучення міждисциплінарного підходу, аналіз наукових робіт культурологічного та мистецтвознавчого спрямування, огляд тематичних медіа та творчого доробку вуличних художників задля визначення характерних рис і мети їхньої діяльності. Залучаються праці сучасних українських дослідників, які вивчають питання культурного простору міста та мурал-арту. Наукова новизна полягає в дослідженні впливу мурал-арту на особистісне сприйняття та на привертання уваги до соціально-політичних проблем у міському контексті. Практичне значення роботи пов'язане з аргументацією того, що стінописи мають художню цінність, унікальний смисловий посыл, а не є лише засобом естетизації.

Ключові слова: місто, мурал-арт, культурний простір, вуличне мистецтво, урбаністика.

Постановка проблеми. Нині у світі спостерігається бум стріт-арту. Художники малюють на вулицях легально та незаконно, об'єднуються у групи за метою (комерція, благодійність, популяризація мистецтва тощо). Завдяки меценатам, фахівцям у сфері культури та медіа стінописи стали сприймати здебільшого як культурне явище, а не вандалізм. Утім й досі трапляється, що люди не розуміють доцільності стінописів у контексті міського простору. Особливо часто такі дискусії спалахують на теренах пострадянських країн. Тому висвітлення ідентифікації мурал-арту у містах, його трансформації залежно від місця створення та видозміни у сприйнятті глядача потребує детальнішого дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Муралістику як течію вуличного мистецтва було розглянуто в наукових працях "Мурал-арт у контексті мистецтвознавчої теорії" С. Думасенко [1]. Вуличне мистецтво у міському просторі описували О. Івашко у праці "Реабілітація міського середовища засобами стріт-арту" [2], Г. Цуканова у роботі "Сучасне вуличне графіті як форма соціальної реклами" [7], В. Редько у статті "Використання об'єктів графіті в туризмі" [4], Ю. Мусієнко у "Паблік-арт в міському просторі" [3], О. Шило у роботі "Монументальне мистецтво і стріт-арт в сучасному міському просторі" [8]. Культурний аспект сучасного міста розглядали А. Тормахова в статті "Вплив креативних індустрій на візуальний образ міста" [5], Г. Фесенко у праці "Культурний простір сучасного міста як цивілізаційний вибір" [6].

Метою статті є визначення ролі мурал-арту та його соціального значення у контексті культурного простору міста.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міський простір – це вільне середовище для митця, місце для експериментів. Г. Фесенко зазначає: "Необхідною умовою для проектування міського простору, здатного відтворювати "якісний спосіб життя", стає культура творчості". Тобто креативний клас направляє подальший розвиток міста [6, с. 259]. А мурал-арт як складова вуличного мистецтва належить до креативних індустрій, тому також бере участь у формуванні культурної візії міста. Тому нині поряд із тенденціями до урбанізації існує попит на вуличне мистецтво. У всьому світі організовують фестивалі та виставки стріт-арту, до участі в яких запрошують відомих митців та просто аматорів. До слова, в Україні також є щорічні фестивалі (MuralSocialClub, НЕБО.Fest, RESPUBLICA тощо). Попри це, на обивательському рівні багато хто не розрізняє поняття "графіті" та "мурал", не розуміє мистецької цінності стінописів. Тому доцільно роз'яснити тлумачення головних термінів у стріт-арті.

Так, поняття графіті (італ. *graffito* – "вишкрябаний") є дуже давнім – це написи, числові або текстові повідомлення на стінах, парканах, дорогах тощо. Тепер ці написи створюються зазвичай за допомогою аерозольної фарби. Натомість мурали (ісп. *muro* – "стіна") – це зображення на зовнішніх стінах будівель і споруд, створені за допомогою різних матеріалів у різних техніках (малювання, свердління, наклеювання паперу тощо) [1, с. 45]. Себто мурали створюють тільки на стінах, у той час як графіті – на різних поверхнях. Слід зауважити, що графіті здебільшого малюють художники-аматори, часто вони не мають естетичної чи пізнавальної функції. Такі візії стали невід'ємною складовою міського простору та закріпили негативне емоційне ставлення до стріт-арту, і в багатьох містах цей стереотип досі панує. Часто мурали ще називають стінописами, утім до цієї категорії правильно відносити лише зображення, намальовані на стінах фарбою. Тобто мурал-арт – це не графіті, а окрема, самостійна течія. Разом вони входять до широкого поняття стріт-арт (англ. *street-art*). Це – вільне, часто нелегальне вуличне мистецтво у місті. Включає багато напрямків: графіті, настінний живопис, трафарети, настінні плакати, скульптуру, інсталяцію, перформанс тощо. У пострадянських країнах поняття "вуличне мистецтво" розширили – додали політичний активізм, комерційну рекламу та народний ЖЕК-арт. Окремо слід зазначити про паблік-арт (англ. *public art*) – легальні замовні роботи у міському просторі, найчастіше комерційного характеру.

Більшість муралів у сучасному місті – паблік-арт. Адже щоби створити стінопис, спершу слід погодити його реалізацію, обрати місце, сюжет та отримати не один дозвіл. Мурали в місті потрібні, аби прикрасити бетонну буденність, артикулювати соціально-побутові теми, порушити актуальні політико-економічні питання. Ю. Мусієнко поділяє настінні картини за сюжетним принципом на меморіальні, субкультурні та тематичні [3, с. 108]. О. Шило пропонує класифікацію за стилістикою:

1. зображення у стилі фото- та гіперреалізм;
2. мурали на основі стилістики минулих епох із впізнаваними елементами прообразу;
3. стінописи з абстрактними елементами, часто геометричними;
4. символічні, сюрреалістичні, казкові сюжети;
5. об'ємні зображення із 3d-ефектом [8, с. 77].

Кількість та якість муралів у просторі міста впливають на його репутацію, культуру, тенденції розвитку. Тобто мурали можуть як псувати міські візії, так й естетизувати їх.

Стінописи можуть виконувати такі функції:

- творча – слугують способом самовираження для вуличних художників,
- реабілітаційна – покращують міське середовище [2, с. 85],
- рекламна – реклама товарів чи послуг [7, с. 194],
- туристична – приваблюють туристів. Часто інформацію про муралі вміщують у путівниках [4, с. 10].

Аби окреслити загальну роль муралів у культурному просторі міста, слід закцентуватись на історії цього різновиду вуличного мистецтва, зрозуміти передумови його виникнення, тенденції розвитку та вплив на культуру людини. Настінні малюнки виникли із появою печерних людей. Одні із перших зразків було знайдено у Франції в печері Chauvet. Їхнє створення датують періодом від 33 до 30 тисяч років тому. Малювали тварин, сцени з побутового життя та сюжети полювання. Часто такі зображення наділяли магічним значенням, утім вони не мали самостійної естетично-мистецької цінності. Ці протомуралі зіграли не останню роль у формуванні перших релігій та вірувань.

Стінописи були поширені й у єгипетській культурі. Жителі берегів Нілу розмальовували стіни палаців та гробниць. Ці зображення також мали священний і магічний характер. Тому малюнки на стінах пірамід були обов'язковим елементом церемоній поховання фараонів.

У руїнах давньоримського міста Помпеї археологи знайшли багато стінописів і протোগрафіті. Там вони використовувались радше для оздоблення, аніж носили релігійний характер. У Середньовіччі фрески були характерною рисою інтер'єрів та екстер'єрів храмів, палаців, публічних і приватних будівель. Порівняно із художніми досягненнями Античності християнські середні віки тяжіють до аскетизму та умовності у творчості. Тільки починаючи з періоду Відродження художники відходять від суворих середньовічних канонів мистецтва. Відомими митцями, яких ми у певній мірі можемо також назвати муралістами, у той час були Леонардо да Вінчі та Мікеланджело Буонарроті. Цей мистецький "рубікон" можна розглядати як своєрідну передумову формування муралів.

У 1920-х роках у Мексиці після революції 1910–1917 рр. виникло поняття "муралізм". Поява стінописів стала значною подією, адже в країні раніше не існувало сталої традиції монументального живопису, взірцевих муралів впродовж XIX та на початку XX ст. не було. Несподівано настінні картини стали символом свободи, революції та народного волевиявлення. Першими творцями муралів були мексиканці Дієго Рівера, Давид Альфаро Сікейрос і Хосе Клементе Ороско, які поєднали класичну монументальність європейських фресок з народними елементами та революційним змістом.

У США значної популярності здобув напис "Кіпрій був тут", створений моряком і поширений солдатами під час Другої світової війни. Популяризація графіті відбулася в 60–70-х роках XX ст. саме завдяки американцям. У 1960-ті осередком першого масового руху графіті стала Філадельфія, але справжній бум трапився в Нью-Йорку 70-х років. Революцію у стріт-арті 1980-х здійснили Кіт Харінг, Жан-Мішель Баскія та Рене Монкада.

Важливим об'єктом в історії розвитку вуличного мистецтва стала Берлінська стіна. Одне з найвідоміших зображень на ній – поцілунок Брежнєва та Хонекера з написом "Господи! Помози мне выжить среди этой смертной любви" (автор Дмитро Врубель).

У кінці XX століття інструментів та способів для створення муралів стає більше: постери, наклейки, трафарети, валики, маркери тощо. Саме тоді поняття "стріт-арт" набуває нового сенсу, розширюється. Спо-

чатку його асоціювали з невеликими зображеннями – трафаретними малюнками та графіті, проте поступово додавались нові види вуличного мистецтва.

У XXI столітті мурал-арт як течію вуличного мистецтва перестають вважати вандалізмом. Відкривають мистецькі центри, організують фестивалі, а практично кожен відомий художник хоч раз малював на вулиці. "Міський простір поєднує у собі надзвичайно суперечливі тенденції, які, попри всю свою багатоманітність, все одно співіснують" [5, с. 71]. Сучасні вуличні художники доводять – муралі є не лише способом естетично прикрасити простір міста, адже візуальна складова може і приваблювати, і відштовхувати. Нерідко стінописи є рушієм збагачення людської свідомості, тому що художники порушують важливі соціальні питання, мотивують глядача до роздумів. Демонстративним прикладом цього є роботи найпопулярнішого вуличного художника сучасності Banksy. Англієць не розголошує своєї особистості й створює провокативні та суперечливі малюнки інкогніто. Кожен новий прояв творчості митця супроводжується згадками у медіа та жвавим обговоренням. Він піднімає у культурному просторі міста соціально-політичні (Брекзит, політичний популізм, расизм), воєнні (бойові дії у країнах Близького Сходу), споживацькі (засилля масової культури) проблеми. Стиль американця Юрато порівнюють із Бенксі. Утім він не політичний активіст. Юрато хоче, аби його муралі допомагали зрозуміти найважливіші цінності в житті; показали шлях від дитинства до зрілості, кумедні ситуації, які трапляються під час дорослішання.

Стіни є тлом для порушення важливих соціальних тем і для бельгійця ROA, який зображує чорно-білі образи тварин – часто їхні скелети чи тіла без шкіри. Він актуалізує проблему насилля над тваринами заради людських потреб. Своїми роботами художник виражає песимістичне ставлення до суспільства. ROA вважає, що тільки завдяки вуличному мистецтву можна вільно висловити свої задуми, адже воно не піддається тиску та доступне загалу. Медійна відомість допомагає й одній із найбільш впливових вуличних художниць світу Faith47 зачіпати теми порушення прав жінок, складнощів життя у країнах третього світу, вимирання тварин. Швейцарці з дуету Nevergrew своїми зображеннями тварин також прагнуть привернути увагу до глобальних екологічних проблем, споживацьких інтересів суспільства. Вони поєднують реалізм і деталізовані елементи на різних просторових рівнях. Свої роботи створюють на основі слогадів, емоційних вражень.

Італієць BLU малює муралі у мінімалістичному стилі – він за допомогою спрощених образів красномовно демонструє злободенні проблеми, наприклад легковажність політиків щодо оголошення війни чи постійне бездумне забруднення водою, від чого гинуть тварини.

Гурт Voа Mistura своїми муралами акцентує увагу на проблемі бідності. Митці працюють здебільшого у занедбаних районах Латинської Америки та малюють різнобарвні геометричні стінописи, аби прикрасити міський простір незаможних людей. Колумбієць Stinkfish теж для своїх робіт обирає бідні квартали, уникає елітних і дорогих районів. Він критикує споживацькі інтереси та художників, які займаються комерційним стінописом. На його думку, такі муралі не мають значної цінності. Stinkfish вважає вуличне мистецтво спонтанним вираженням емоцій і мотивів, вільною комунікацією між глядачем та художником. Він носить із собою фотоапарат і фільмує незнайомих. Потім на основі відібраних кадрів створює барвисті муралі – портрети людей. Таким чином автор наголошує, що кожна історія важлива і кожен заслуговує стати героєм художньої роботи. Австралієць

Гвідован Хелтен також переносить на стіни будинків історії звичайних людей. Для своїх робіт він обирає жителів місцевості, в якій збирається створити нову картину. У 2016 році він приїжджав до України та намалював кілька муралів. Перший стінопис присвятив вчительці, долю якої змінили воєнні дії на Донбасі. Малюнок знаходиться в Авдіївці Донецької області. Інший – ліквідаторам пожежі на Чорнобильській атомній електростанції в Київській області. Муралі ж француза JR – це поєднання портретної фотографії та стріт-арту. Художник наклеює великі паперові фото на стіни. Таким чином і він привертає увагу до звичайної людини, її проблем і жорстокої реальності.

Британець Дін Стоктон у своїх муралах у стилі поп-арт змушує людей не тільки бачити та сліпо поглинати інформацію, а й обдумувати, критично сприймати все, що популяризує медіа. Escif, митець з Іспанії, також прагне, аби муралами не лише милувались. Його ціль – вразити глядача, донести сенс своїх картин. Роботи художника прості та лаконічні – він обирає чорно-білий мінімалістичний дизайн. Часто малює на пошкоджених фасадах та майстерно обіграє тріщини чи розвалини. Іспанець піддає жорсткій критиці політику, капіталізм, порушує соціальні проблеми. Escif вважає, що переносити стінописи з вулиці в музеї чи виставкові центри неприпустимо, адже тоді це вже не буде мистецтвом для всіх, а лише для обраних.

Італієць Millo стверджує, що його ціль – прикрашати муралами сірі міста, викликати емоції сюжетами та історіями головних героїв. Його картини не порушують глобальних питань і проблем, утім мотивують задуматися про, на перший погляд, незначні події в житті, побутові ситуації, те, на що ми зазвичай не звертаємо уваги, але з чим стикаємось кожен день.

Варто згадати про вуличних митців, які задля повернення суспільної уваги до важливих тем вдаються до використання різних технік чи матеріалів. Наприклад, колектив Neozone створює картини з хутра, яке тварини втратили під час линьки. Таким чином художники піднімають проблему убивства звірів заради виробництва хутряного одягу. Португалець Bordalo II створює об'ємні настінні зображення, здебільшого тварин, із брухту. Такі роботи він об'єднав у проєкт "Big Trash Animals". Як матеріали використовує сміття, що знаходить на звалищах, покинутих фабриках і заводах. Ціль проєкту – привернути увагу до забруднення природи, зацентувати на екологічному аспекті сучасного міста, проблемі сортування, утилізації сміття та наслідках, до яких призводить байдужість людей. Португалець Vhils створює муралі теж не аерозольними фарбами чи пензлями, а вирізає, свердлить, видряпує та вибиває малюнки. Найчастіше зображує портрети, створені шляхом часткового руйнування стін за допомогою контрольованих вибухів і буріння. Його мета – показати, що руйнування може бути мистецтвом; звеличити звичайного громадянина, його вклад у розвиток міста. Саме Vhils створив мурал із героєм Революції гідності Сергієм Нігояном у Києві.

До слова, в Україні багато талановитих муралістів. Здебільшого у міському просторі вони намагаються популяризувати мистецтво та естетизувати буденність. Утім усе частіше художники порушують теми, які зачіпають кожного українця, – національна свідомість, воєнні дії на Донбасі, вплив соціально-політичних реалій на культуру людини (Олександр Бритцев, Олександр Гребенюк, Олександр Корбан, Юрій Пітчук, Сергій Радкевич). Окремо слід сказати про найзнаніших вуличних художників незалежної України. Це ексучасники дуєту Interestni Kazki. Олексій Бордусов (Aec) і Володимир

Манжос (Waone) об'єдналися 2001 року в Києві. Своїми картинами митці намагались спонукати людей до роздумів про сенс життя, Всесвіт, Бога, добро і зло за допомогою поєднання парадоксальних ситуацій, сюрреалістичності з точною деталізацією. Слід зауважити, що через непритаманні пострадянському суспільству сюжети і мотиви картини дуєту часто викликали бурхливі обговорення та палкі суперечки щодо того, чи слід створювати муралі у міському просторі.

Висновок. Муралістика як течія вуличного мистецтва, беззаперечно, має вплив на культуру міського простору. На прикладі аналізу робіт світових вуличних художників прослідковується тенденція до соціально-просвітницької, а не просто естетичної функції муралів. Митці прагнуть перетворити місто у велику галерею, впливати на людей, які мимоволі стають глядачами та поціновувачами стріт-арту. У творчості українських художників переважають національні мотиви, збиральні образи українців та мета популяризувати мистецтво. Вдало розміщений у просторі міста мурал може стати його окрасою, підкреслити, на перший погляд, незначну деталь, вразити та мотивувати до роздумів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Думасенко С. Мурал-арт у контексті мистецтвознавчої теорії [Електронний ресурс] / С. Думасенко, І. Татарова // Аркадія: [наук. зб.]. – 2016. – № 1. – С. 44–48. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ark_2016_1_10
2. Івашко О. Д. Реабілітація міського середовища засобами стріт-арту / О. Д. Івашко [Електронний ресурс] // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: [наук. зб.]. – 2015. – Вип. 41. – С. 81–85. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spam_2015_41_15
3. Мусієнко Ю. О. Паблік-арт в міському просторі [Електронний ресурс] / Ю. О. Мусієнко, О. А. Трошкіна // Міське середовище – XXI сторіччя: Архітектура. Будівництво. Дизайн. – 2016. – Режим доступу: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/23776/1/2.pdf>
4. Редько В. Є. Використання об'єктів графіті в туризмі [Електронний ресурс] / В. Є. Редько, М. Д. Герасько // Економіка. Управління. Інновації. Серія: Економічні науки [наук. зб.]. – 2016. – № 4. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2016_4_15
5. Тормахова А. М. Вплив креативних індустрій на візуальний образ міста [Електронний ресурс] / А. М. Тормахова // Українські культурологічні студії: [наук. жур.]. – 2019. – № 1 (4). – С. 70–72. – Режим доступу: <http://www.uks-univ.kiev.ua/images/archive/issue4/15.pdf>
6. Фесенко Г. Культурний простір сучасного міста як цивілізаційний вибір / Г. Фесенко // Пространство литературы, искусства и образования – путь к миру, согласию и сотрудничеству между славянскими народами: сб. науч. трудов : по матер. VII Междунар. науч.-практич. конференції, 20 декабря 2012 г. / ред. А. Г. Романовский, Ю. И. Панфилов. – Харьков: НТУ "ХПИ", 2013. – С. 258–262.
7. Цуканова Г. О. Сучасне вуличне графіті як форма соціальної реклами / Г. О. Цуканова // Освіта регіону. – 2013. – № 1. – С. 193–198.
8. Шило О. В. Монументальне мистецтво і стріт-арт в сучасному міському просторі [Електронний ресурс] / О. В. Шило, О. Д. Івашко // Науковий вісник будівництва. – 2016. – № 2. – С. 74–78. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvb_2016_2_18

REFERENCES

1. Dumasenko, S. (2016). Mural-art u konteksti mystectvoznavchoi teorii' [Mural art in the context of art theory]. *Arkadia*, 1, 44–48. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ark_2016_1_10
2. Ivashko, O. D. (2015). Reabilitacija mis'kogo sere dovys'ha zasobamy strit-artu [Rehabilitation of the urban environment by means of street art]. *Suchasni problemy arhitektury ta mistobuduvannja*, 41, 81–85. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spam_2015_41_15
3. Musijenko, Ju. O. (2016). Pablik-art v mis'komu prostori [Public art in the urban space]. *Mis'ke sere dovys'he – XXI storichchja: Arhitektura. Budivnytstvo. Dyzajn*. Retrieved from <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/23776/1/2.pdf>
4. Redko, V., Herasko, M. (2016). Using graffiti objects in tourism [The using of graffiti in tourism]. *Ekonomika. Upravlinnja. Innovacii*. Serija: Ekonomichni nauky, 4. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2016_4_15
5. Tormahova, A. M. (2019). Impact of creative industries on the visual image of a city [The influence of creative industries on the visual image of the city]. *Ukrain's'ki kul'turologichni studii*, 1 (4), 70–72. Retrieved from <http://www.uks-univ.kiev.ua/images/archive/issue4/15.pdf>
6. Fesenko, G. (2013). Kul'turnyj prostir suchasного міста jak cyvilizacijnyj vybir [The cultural space of the modern city as a civilizational choice]. *Prostranstvo lyteratury, yskusstva y obrazovannja – put' k myru, soglas'ju y sotrudnychestvu mezhdru slavjanskymy narodamy*. Har'kov, NTU "HPY", 258–262.

7. Cukanova, G. O. (2013). Suchasne vulychne grafiti jak forma social'noi' reklamy [Modern street graffiti as a form of social advertising]. *Osvita regionu*, 1.

8. Shylo, O. V. (2016). Monurmental'ne mystectvo i strit-art v suchasnomu mis'komu prostori [Monumental art and street art in a modern

urban space]. *Naukovyj visnyk budivnytstva*, 2, 74–78. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvb_2016_2_18

Надійшла до редколегії 13.10.2020

A. O. Batenko, a First-year Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

MURALART AS A COMPONENT OF THE CULTURAL SPACE OF THE CITY

The aim of the article is to define the role of mural art as a part of street art in the context of the cultural urban space. Identification of mural art in cities, its transformation depending on the place of creation and changes in the perception of the viewer requires research that is more detailed. A lot of people do not distinguish between concepts in street art; do not understand the artistic value of murals. Therefore, it is useful to show all functions, which murals can have. The quantity and quality of murals in the urban space affects its reputation, culture, development trends. That is, murals can both spoil urban visions and aestheticize them. Murals often engage enrichment of human consciousness, because artists raise important social issues, motivate the viewer to think. They try to turn the city into a large gallery, to influence people who involuntarily become spectators and connoisseurs of street art. It is also appropriate to explore the trends of Ukrainian muralism in the urban space. After all, street art has become very popular in Ukraine, as evidenced we can see various thematic festivals and competitions. The research methodology involves an interdisciplinary approach, analysis of scientific works of cultural and art history, review of thematic media and creative work of street artists to determine the characteristics and purposes of their activities. The works of modern Ukrainian researchers who study the issues of the cultural space of the city, mural art and street art in general are involved. The scientific novelty lies in the study of the influence of mural art on personal perception on drawing attention to socio-political problems in the urban context. On the example of the analysis of works of world street artists the tendency to social and educational function of murals, instead of simply aesthetic, is traced. The practical significance of the study is to emphasize that murals have artistic value, a unique semantic message, and are not just a means of aestheticization. The article can be useful for specialists in culturology, history, art history, architecture and for artists.

Key words: city, mural art, cultural space, street art, urban studies.

A. O. Батенко, студ. 1-го курса магистратуры
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01033, Украина

MURAL-ART KAK SOSTAVLYAJUSHAJA KULTURNOGO PROSTRANSTVA GORODA

Целью статьи является определение роли мурал-арта как течения уличного искусства в контексте культурного пространства города. Методика исследования предполагает привлечение междисциплинарного подхода, анализ научных работ культурологического и искусствоведческого направления, обзор тематических медиа и творчества уличных художников для определения характерных черт и целей их деятельности. Привлекаются труды современных украинских исследователей, изучающих вопросы культурного пространства города, мурал-арта и уличного искусства в целом. Научная новизна заключается в исследовании влияния мурал-арта на личностное восприятие и на привлечение внимания к социально-политическим проблемам в контексте города. Практическое значение исследования связано с акцентированием на том, что настенные картины на улицах имеют художественную ценность, уникальную смысловую посыл, а не являются только средством эстетизации.

Ключевые слова: город, мурал-арт, культурное пространство, уличное искусство, урбанистика.

УДК 786.2

М.-М. В. Любива, студ. 4-го курсу
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна
messalina1856@ukr.net

РУХ ІСТОРИЧНО ПОІНФОРМОВАНОГО ВИКОНАВСТВА В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯ

За останнє століття з'явилися нові музичні форми та виконавські практики, де наявний синтез спадщини багатьох стилів епох. Сучасні тенденції у виконавській творчості можна умовно поділити на три глобальні самостійні напрями – актуалізація, автентизм і авангард. Спостерігається утвердження нової парадигми, яка полягає у підвищенні ролі інтелектуального начала, у прагненні до вивчення музичного твору в контексті епохи, в очищенні традицій виконання від пізніших нашарувань. Виконавський тип автентичного напрямку ставить завдання максимально точно відповідати уявленню композиторів минулого, відтворювати прийняті в різні історичні часи норми і традиції. Через те, що людина усвідомлює втрату своєї цілісності, традиційні форми мистецтва зазнають трансформацій та руйнацій, які викликали потребу звернення до культури бароко. Рецепція культури бароко сприяє відновленню культурної ідентичності, застерігає від полікультурної фрагментарності, створює умови для налагодження зв'язків між культурними епохами. Естетика бароко перетворюється на один із визначальних маркерів масової культури.

Ключові слова: музика, культура, історично поінформоване виконавство, автентизм, інтерпретація.

Постановка проблеми. З ХХ століття інтерпретація стає одним з центральних понять в культурі і науці, а проблема трактування активно розробляється в філософії та естетиці. Епоха постмодерну висуває нові вимоги до музичного мистецтва: прагнення до справжності, перетворення історичного минулого в дійсну сучасність. Спостерігається утвердження нової парадигми, яка полягає в підвищенні ролі інтелектуального начала, у прагненні до вивчення музичного твору в контексті епохи. Такі тенденції поступово встановлюються у вітчизняній музичній культурі, а отже, потребують висвітлення.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання інтерпретації підіймалося у працях О. Шпенглера [5] та Г.-Г. Гадамера [1]. Характерним рисом барокової опери та її актуалізації у вітчизняному музичному просторі присвячена робота Ж. Закрасняної [3]. Т. Гуменюк та Т. Кривошея досліджують переосмислення барокової музики та застосування законів автентизму у нових постановках барокових опер в Україні [2]. Сучасна інтерпретація барокової опери українськими митцями досліджується у роботі Н. Кречко [4].

Мета статті. Метою статті є комплексне вивчення процесу формування та розвитку напрямку автентичного музичного виконавства в контексті культурних процесів ХХ–ХХІ ст. Дана мета передбачає визначення передумов виникнення руху, розкриття теоретичного підґрунтя, пов'язаного з формуванням історично поінформованого виконавства, висвітлення специфіки становлення руху в західноєвропейському та українському культурному просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Герменевтичний метод вважається універсальним методом пізнання всієї гуманітарної сфери, адже предметом вивчення герменевтики є текст, а метою – його розуміння. Оскільки для музиканта-виконавця авторський нотний текст є вихідною умовою здійснення інтерпретації, то до музично-виконавського трактування герменевтичний метод є цілком застосовним. Основи філософської герменевтики заклав Г.-Г. Гадамер. Дослідник бачить завданням герменевтики не тільки відтворення авторського тексту, але і можливість подальшого його розвитку, оскільки, на його думку, кожен новий інтерпретатор створює нові смисли, а отже, і новий текст. Гадамер стверджує, що в процесі інтерпретації дослідник вступає в активну взаємодію з текстом, в ході якої обидва учасники діалогу в однаковій мірі неминуче впливають один на одного. При цьому зрозумілими можуть стати тільки ті тексти, в яких можна побачити "живий" сучасний зміст.

Натомість О. Шпенглер заперечує пізнаваність однієї культури представниками іншої і зазначає, що різні культури не є проникними одна для одної. Виходить, що людина пізнішої культури не здатна адекватно уявити себе індивідом минулої культури і не може зрозуміти хід його думок і дій. З такої ж позиції розглядає буття людини екзистенціалізм, говорячи про її історичність, зануреність в сьогодення, залежність не тільки майбутнього, а й минулого від теперішнього. Неупередженість при розгляді історії неможлива, об'єктивність – історична, вона прямо відображає ту позицію в історії, з якої дослідник намагається відтворити минуле. На позиції взаємної непроникності культур також стоїть М. Гайдеггер. Єдино можливим наближенням до іншої культури філософ вважає самостійне і повторюване у власній історії її осмислення.

Розглядаючи виконавський стиль як історичне явище, можна встановити, що кожна історична епоха породжувала характерні для неї виконавські течії. Так, в епоху класицизму викристалізувався стиль виконання, строго відповідний естетичним уявленням того часу. Піднесеність поєднувалася в ньому з лаконізмом виразних засобів, чуттєве начало підпорядковувалося інтелекту, пристрасність мала відтінок інтелектуалізованої суворості патетики. У цей період чітко позначається новий тип музиканта-практика – універсального художника, що володіє багатосторонніми знаннями і навичками. В одній особі зливаються виконавець і творець музики, імпровізація знову стає основою виконавської майстерності. Світське музикування здійснюється в цей час в обраному колі слухачів, що забезпечує тісний контакт виконавця і слухача, їх інтимне співпереживання. Цей період відзначений також посиленням у виконавстві елементів суб'єктивізму і розвитком віртуозності.

У романтичну епоху відбувся докорінний поворот виконавського стилю, що наповнився палкістю, захопленістю, чуттєвою екзальтацією. Мистецтво ХІХ століття відрізняється прагненням композиторів до точного запису нотного тексту і фіксації виконавських вказівок. У цей час поступово приходять до занепаду мистецтво імпровізації.

Нарешті, у другій половині ХІХ століття разом з розквітом реалізму невід'ємними якостями виконавства стали об'єктивність, психологізм, мистецтво художнього перевтілення. Історія розвитку суспільства приводить до демократизації музичного життя, до переважання публічних концертів і театральних вистав. ХІХ століття відзначене поділом праці композитора і виконавця, поширенням типу виконавця-віртуоза, поступовим формуванням нового типу виконавця-інтерпретатора, поглибленням інтересу публіки до серйозного, ідейно-змістовного мистецтва.

В останнє сторіччя в царині музичного виконавства відбувається ряд процесів. Наявна експансія масової музичної культури у другій половині ХХ століття і пов'язаних із нею нових форм музичного театру і вистав. Можна прослідкувати розвиток сучасної виконавської практики в царині академічної музичної культури, що спирається на традиції класичного і романтичного мистецтва з урахуванням слухового і психологічного досвіду сучасної аудиторії. Також відбувається поширення автентичного виконавства, що свідчить про історизм сучасної виконавської культури, про синтезування в ній спадщини багатьох стильових епох.

Систематизуючи сучасні тенденції у виконавській творчості, можна умовно виділити три глобальні самостійні напрями – актуалізація, автентизм і авангард. Їх відмінності визначають дві складові: музичний матеріал і інструментарій, під яким розуміється не тільки безперервне якісне і кількісне оновлення інструментів, але і характер музикування.

У другій половині ХХ століття у виконавському мистецтві зросла актуальність стильової проблематики, зокрема питання відповідності оригіналу виконавських інтерпретацій, що були створені і виконувалися в різні епохи та історичні періоди представниками різних національних і регіональних шкіл. Виконавський тип автентичного напрямку ставить завдання максимально точно відповідати уявленням композиторів минулого, відтворювати прийняті в різні історичні часи норми і традиції. Прагнучи максимально точно "воскресити" авторський текст, багато автентистів займаються науковими дослідженнями: намагаються не тільки відтворити всі деталі нотного тексту на основі ретельного вивчення текстологічних джерел, але і відобразити тонкощі стилістики виконання.

Датою виникнення історичного виконавства вважається 11 березня 1829 року, коли під керівництвом молодого композитора Ф. Мендельсона вперше після столітньої перерви в Берліні прозвучали "Страсті за Матвієм" Й. С. Баха. До цього твори Баха та Генделя використовувались в якості учебного матеріалу для формування композиторських навичок. Оригінальна партитура "Страстей" була радикально скорочена для кращого сприйняття публікою, а також переінструментована через відсутність відповідного епосі інструментарію.

Твори Й. С. Баха, Г. Ф. Генделя, В. А. Моцарта вивчалися у консерваторіях, що почали зароджуватися саме у ХІХ ст., як такі, що своєю простотою з точки зору композиції покажуть розвиток музики та сучасну естетичну позицію. Старі твори бралися за зразок для наслідування та були відправною точкою. Прикладом першої в історії рефлексії минулих епох як стилістичних цілісностей є "Історична" симфонія Луї Шпора (1839). Симфонія має 4 частини, кожна з яких відповідає періоду в історії музики: 1 частина – "Бахівсько-генделівський період" (1720), 2 частина – "Гайдно-моцартівський" (1780), 3 частина – "Бетховенський" (1810), 4 частина – "Наші дні" (1840). У симфонії Л. Шпор відтворює не стилістику творів цих авторів, а естетику їх часів (феномен полістилістики), намагається

схопити минуле з точки зору естетики періоду. З XIX ст. інтерес до музики минулого зростає, а в кінці століття в концертній програмі кількість сучасних творів дорівнює кількості творів минулих епох. Ініціаторами історичних концертів були композитори Ф. Ліст, А. Рубінштейн ("Серія історичних концертів") та інші. З того часу помітною є тенденція до систематизації музичного матеріалу.

Однією з перших праць, що стосуються питань прочитання та виконання старовинних творів, є праця музикознавця, родоначальника руху автентичного виконавства Арнольда Долмеха "Інтерпретація музики XVII і XVIII століть, за матеріалами сучасників". Праця А. Долмеха припадає на роки Першої світової війни, з часів якої мав місце розкол в композиції – спостерігалось як наслідування старого як гаранта стабільності у світі, що руйнується, так і створення нового. У концертній програмі тих часів переважає виконання зразків минулого, що відображає загальну тенденцію до ідеалізації, романтизації минулого, зокрема XIX століття, у таких видах мистецтва, як література та архітектура. Завдяки діяльності Долмеха історичне виконавство швидко вийшло за межі Великої Британії. Внесок у розробку теоретичної бази напрямку зробив німецький музикознавець Карл Дітріх Арнольд Шерінг. Значне місце у спадщині Шерінга відведено дослідженням старовинної музики, особливо Й. С. Баха. Його монографія "Виконавська практика старовинної музики" (1931) містить гіпотези й аргументи, актуальні для автентичного виконавства і в наш час.

Підсумовуючи досягнення автентичного виконавства першої половини XX ст., можна відмітити такі тенденції: з виконавських навичок інтерпретатори старовинної музики опановували розшифровку цифрованого басу, корегували склад ансамблів, обираючи інструментарій та кількість виконавців, практикували вміння імпровізації та вірної розшифровки орнаментики. Удосконалювався відбір засобів виразності – штрихи, типи артикуляції, відповідність між динамікою та темпом. За тих часів інструментарій також набував якісних змін: мали місце перші спроби реконструкції старовинних інструментів, йшов пошук оригінальних інструментів, вивчалися висоти строїв, температура.

Серед прибічників автентизму у другій половині XX ст. були такі музиканти, як Н. Арнонкур, Г. Леонхардт, Ф. Брюнген, брати Кьойкен, Ф. Херревеге, Дж. Е. Гардінер, К. Хогвуд та багато інших. У їхній діяльності проявився дещо інший підхід до інтерпретації творів XVII–XVIII ст., що виразився у прагненні більш точного прочитання уртекстів, очищенні оригіналів від редакційних нашарувань (штрихи, динамічні вказівки, мелізматика тощо), відтворенні загублених фрагментів та деталей існуючих уртекстів. Трансформація в автентичному виконавстві, що спостерігається в останній третині XX – на початку XXI ст., стосується інструментарію – з'являється велика кількість якісних копій старовинних інструментів та реконструкцій, що дає змогу обирати інструмент задля дотримання якомога більшого наближення до оригіналу. Деталізації та уточнення зазнали засоби виразності та їх використання відповідно до індивідуальних стилів, течій, напрямків, шкіл. Можливою стала реалізація старовинних музичних творів у залах, що відповідали тій епосі та виконавській ситуації.

У відношенні музичних інструментів було б невірним вважати їх зміну прикладом однозначно прогресивного історичного розвитку, коли кожна нова епоха, відмовляючись в силу своїх потреб від деяких застарілих поглядів попереднього часу, неодмінно цим "удосконалюється". Тоді ми цілком усвідомлюємо, що історія музики завжди була не тільки історією придбань, а й історією

вtrat. Вагомим фактором при виконанні барокової музики є розуміння і вибір правильного темпу, зважаючи на те, що в ту епоху в нотних текстах часто були відсутні авторські темпові вказівки. І саме вибір того чи іншого темпу ставав для виконавця одним з найголовніших засобів для передачі необхідного афекту.

На відміну від західноєвропейського простору, де напрямок історично поінформованого виконавства давно став одним з ключових у музичній культурі, для вітчизняного характерний етап становлення. Інтерес до даного напрямку в українському середовищі підготовлений рядом подій, які відбуваються у закордонній практиці. Зокрема, важливу роль у розвитку та популяризації автентичного виконавства відіграють міжнародні фестивалі старовинної музики, серед яких Інсбрукський фестиваль давньої музики, Фестиваль барокової музики в Амброні, Бостонський фестиваль давньої музики, Oude Muziek в Утрехті, Бонський фестиваль барокової опери, Лондонський фестиваль барокової музики, фестиваль "Earlymusic" у Санкт-Петербурзі, Брайтонський фестиваль старовинної музики, фестиваль "Vaasa Baroque" у Фінляндії, фестиваль барочної музики у Валлетті (Мальта), фестиваль барокової музики Barocco Nights (Москва), фестиваль історичного виконавства "Антикваріум". У вересні 2020 року перший фестиваль барокової опери відбудеться у Байройті (Німеччина), що відомий Вагнерівським фестивалем з кінця XIX ст. Місце проведення фестивалю – Маркграфський оперний театр середини XVIII ст., що входить до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Програма першого фестивалю включатиме концерти та дві постановки барокових опер.

Інтерес до старовинної, зокрема барокової, музики поживався в осередках музичного життя України, про що свідчить ряд проєктів, пов'язаних із практиками історично поінформованого виконавства. Фестиваль барокової музики "Italia Festival Barocco" – спільний проєкт Італії та України під художнім керівництвом Нансі Мілезіс Романо. Фестиваль давньої музики у Львові – один з українських інтернаціональних фестивалів, що на професійному рівні представляє давню вокальну та інструментальну музику різних європейських країн. Традиції автентичного виконавства підтримуються та пропагують незалежно мистецькою платформою Open Opera Ukraine. Діяльність платформи спрямована на формування нової культури музичного сприйняття широкою аудиторією інтелектуального продукту через сучасні оперні постановки, сприяння професіоналізації та популяризації жанру опери в Україні. Місією проєкту Open Opera Ukraine є просування погляду на класичну музику як на інструмент комунікації, розуміння, самоідентифікації та критичного аналізу сучасності за допомогою створення якісних художніх проєктів, підтримки молодих талантів в Україні, надання широкій аудиторії доступу до високоякісних музичних продуктів. Реалізації цілей проєкту також сприяє звернення у постановках до актуальних мистецьких та суспільних трендів. За традиціями історично поінформованого виконавства на базі проєкту поставлені опери "Дідона та Еней" Г. Перселла та "Ацис і Галатя" Г. Генделя. Сучасна інтерпретація барокових опер стала важливим кроком на шляху до усвідомлення нових можливостей їх розуміння, переосмислення ключових епізодів та подальших перспектив актуалізації барокової музики у вітчизняному просторі. Постановки-рецепції Open Opera Ukraine є потужним механізмом самоідентифікації і гуманізації в глобальному полікультурному світі та створюють необхідне тло для розвитку культурно-мистецької сфери в Україні.

Висновок. Мистецька спадщина минулого займає в сучасній музичній культурі одне з найважливіших місць. Свідченнями цьому є широкий інтерес до різних жанрів давньої музики, імен, історичних фактів; процес її відродження, який охопив концертну і театральну-сценічну практику; поява нових виконавських колективів відповідного профілю; неспадаючий попит на аудіозаписи; дискусії про те, як повинна сьогодні звучати музика давно минулих часів, про автентичність у музиці, про принципи художньо-історичної реконструкції. Інтерес до вирішення проблем виконавської практики співу барокового репертуару виражається в проведенні міжнародних симпозіумів, наукових конференцій, творчих майстерень для молодих виконавців.

Актуалізація музики минулих епох – природна потреба культури, що стрімко розвивається. У виконавському мистецтві вона спонукає до пошуку нових індивідуальних підходів, свіжих трактувань, адекватних своєму часу. Тому історизм мислення в сучасній культурі висунув на авансцену новий виконавський напрям – автентичний, що вимагає інших виконавських та оціночних підходів.

Мета автентичного виконання – надтворча, що вимагає не тільки синтезу знань і уяви, але і сміливості в руйнуванні сформованих стереотипів. Моделюючи передбачуваний характер музичування, адекватний часу і місцю створення, призначенню твору, виконавець вводить слухача в реконструйований ним духовний світ. Надзавданням автентичного виконавства стає звіль-

нення від штампів і стереотипів, повернення до початкової природи музики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Г.-Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
2. Гуменюк Т. Рецепція "Perola barocca" (дивовижна перлина) в сучасному художньому просторі України / Т. Гуменюк, Т. Кривошея // Вісн. Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2019. – № 1. – С. 20–25.
3. Закрасняна Ж. М. Барокова опера та її актуалізація в сучасній музичній культурі / Ж. М. Закрасняна // Молодий вчений. – 2017. – № 10. – С. 268–271.
4. Кречко Н. М. Сучасна інтерпретація опери Генрі Перселла "Дідона та Еней": українські реалії / Н. М. Кречко, Н. О. Якобенчук, О. Ю. Грицюк // Молодий вчений. – 2017. – № 11. – С. 579–582.
5. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Всемирно-исторические перспективы; пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова / О. Шпенглер. – М.: Мысль, 1998. – 606 с.

REFERENCES

1. Gadamer, H.-G. (1988). *Truth and Method*. Moscow, Progress (In Russian).
2. Gumenjuk, T., Krivosheja, T. (2019). Receptija "Perola barocca" (divovizhna perlina) v suchasnomu hudozhn'omu prostori Ukraini [Reception "Perola barocca" (amazing pearl) in the modern art space of Ukraine]. *Visnik Nacional'noi akademii kerivnih kadrov kul'turi i mistectv*, № 1, 20–25.
3. Zakrasnjana, Zh. M. (2017). Barokova opera ta її aktualizacija v suchasnij muzичnij kul'turi [Baroque Opera and its actualization in modern musical culture]. *Molodij vchenij*. № 10, 268–271.
4. Krechko, N. M., Jakobenчук, N. O., Gricjuk, O. Ju. (2017). Suchasna interpretacija operi Henri Persella "Didona ta Enej": ukrains'ki realii [Modern interpretation of Henry Purcell's Opera Dido and Aeneas: Ukrainian realities]. *Molodij vchenij*, № 11, 579–582.
5. Spengler, O. (1998). *Decline of the West*. Moscow, Mysl' (In Russian).

Надійшла до редколегії 05.09.20

M.-M. V. Ljubiva, 4th year student
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

THE MOVEMENT OF HISTORICALLY INFORMED PERFORMANCE IN THE CONTEXT OF THE CULTURE OF THE XX–XXI CENTURY

The hermeneutical method is the basis for performing interpretation, because the author's musical text is the initial condition for its implementation. Over the last century, new musical forms and performing practices have emerged, where there is a synthesis of the heritage of many stylistic eras. Modern trends in performance art can be divided into three global independent areas – actualization, authenticity and avant-garde. The orientation in modern performance is directed both at the historical authenticity of the performance and at the questions of the subjective potency of musical creativity. There is an affirmation of a new paradigm, which consists in increasing the role of the intellectual principle, in striving to study a musical work in the context of the epoch that created it, in clearing the traditions of performance from later layers. Due to the growing interest of musicians in Renaissance and Baroque music, the number of soloists and groups performing Western European works written before the middle of the XVIII century is increasing. Over the course of the century, there has been a change in the status of authentic performance from individual to universal and social, because it not only organizes the experience of the community of musicians, but also forms the consciousness of a whole generation of culture.

Due to the fact that a person is aware of the loss of the integrity, traditional art forms undergo transformations and destruction, which caused the need to appeal to the Baroque culture. The reception of the Baroque culture promotes the restoration of cultural identity, warns against multicultural fragmentation, and creates conditions for establishing links between cultural eras. The Baroque aesthetic is becoming one of the defining markers of popular culture.

Attempts to adequately reproduce musical impressions of past eras among performers and interest in them among the public is a significant characteristic of modern society. A comprehensive study of authenticity as a direction allows us to understand the context and functions of music for the cultural types of that time.

Key words: music, culture, historically informed performance, authenticity, interpretation.

M.-M. V. Ljubiva, студ. 4 курса
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01033, Украина

ДВИЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИ ИНФОРМИРОВАННОГО ИСПОЛНИТЕЛЬСТВА В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРЫ XX–XXI ВЕКА

За последнее столетие появились новые музыкальные формы и исполнительские практики, для которых характерен синтез наследия многих стилевых эпох. Современные тенденции в исполнительском творчестве можно условно разделить на три глобальных самостоятельных направления – актуализация, автентизм и авангард. Наблюдается утверждение новой парадигмы, которая заключается в повышении роли интеллектуального начала, в стремлении к изучению музыкального произведения в контексте эпохи, в очистке традиций исполнения от позднейших наслоений. Исполнительский тип автентичного направления ставит задачу максимально точно соответствовать представлениям композиторов прошлого, воспроизводит в разные исторические времена нормы и традиции. Из-за того, что человек осознает потерю своей целостности, традиционные формы искусства претерпевают трансформации и разрушения, которые вызвали потребность обращения к культуре барокко. Рецепция культуры барокко способствует восстановлению культурной идентичности, предохраняет от поликультурной фрагментарности, создает условия для налаживания связей между культурными эпохами. Эстетика барокко превращается в один из определяющих маркеров массовой культуры.

Ключевые слова: музыка, культура, исторически информированное исполнительство, автентизм, интерпретация.

СЕМАНТИЧНИЙ ЗСУВ СИМВОЛІЧНОЇ АРХІТЕКТУРИ В ЛОГІЦІ ТРАНСФОРМАЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК (ЧАСТИНА 2)

Проаналізовано спосіб сигніфікації символічної архітектури. Здійснено спробу виявлення відмінності між символічною формою ритуалу та символічною архітектурою, а також того семантичного зсуву, що ця відмінність в організації символів породжує. Застосування стратегій семантичного аналізу до матеріалу естетики Г. Гегеля дозволяє не лише розширити горизонти самої прикладної семантики, але і зрозуміти закономірності формування художньої культури та естетичного процесу загалом.

Ключові слова: символ, символічна архітектура, семантика, семантичний зсув, спосіб означування, Г. Гегель.

Постановка проблеми. Ця частина статті присвячена з'ясуванню питання, в чому полягає раціональна спрямованість ірраціональної монументальності, циклічності архаїчної архітектури.

Аналіз досліджень і публікацій. На це питання відповідає концепт символічної, або самодостатньої, архітектури Г. Гегеля. Соціологія культури таких дослідників, як Г. Зіммель та П. Бурдьє, допомогла знайти новий ракурс розгляду цієї проблеми. Підходи, розроблені в межах культурних досліджень (С. Леш), виявили розуміння засад культурної практики, що працює на режим сигніфікації символу.

Метою статті є визначення специфіки способу означення символічної архітектури та соціокультурних засад, що породжують такий семантичний зсув.

Виклад основного матеріалу дослідження. Архітектура не передбачає фіксованої точки зору, тому що її глядач є не самодостатній індивід. "Мета архітектури полягає лише у тому, щоб висувати для споглядання то одну, то іншу сторони, символізувати їх та зробити за допомогою людської роботи доступними для уявлення" [3], – пише Г. Гегель. Погляд рухається по різноманітності архітектурних поверхонь і не може остаточно зупинитися. Не дарма У. Еко казав, що собор був телебаченням (далекоглядністю) свого часу. Проте погляд спостерігача архітектури переважно рухається разом з тілом, тобто не має автономії пересування.

Теза про те, що архітектура "робить доступним для уявлення", пояснюється М. Шелером через концепт "світового простору" як обов'язкового атрибута "становища людини в космосі" та імпліцитність суб'єкт-об'єктної опозиції в сприйнятті людини, яка відсутня в розміщенні тіла тварини, наприклад песика: "...у тварини немає і *світового простору*. Собака може роками жити в саду і часто бувати у всіх його куточках – вона ніколи не складе собі цілий образ саду і незалежного від її тіла *розміщення* його дерев, кущів і т. д., якої б величини не був сад. У неї є лише змінювані разом з її рухами простори *навколишнього світу*, які вона не здатна скоординувати з цілісним простором саду, незалежним від положення її тіла. Причина в тому, що вона не в змозі зробити своє тіло і його рух *предметом*, включити положення свого тіла як мінливий момент в споглядання простору і навчитися нібито інстинктивно так зважати на випадковість свого становища, як це може робити людина, не вдаючись до допомоги науки. Це досягнення людини – лише початок того, що вона продовжує в науці. Бо в тому й полягає велич людської науки, що в ній людина навчається в усе більшому обсязі *рахуватися* з самою собою і всім своїм фізичним і психічним апаратом, як з чужою річчю, що знаходиться в строгому каузальному зв'язку з іншими речами, а тим

самим може отримати образ світу, предмети якого абсолютно *незалежні* від її психофізичної організації, від її почуттів і їхніх меж, від її потреб і зацікавленості в речах, вони залишаються *постійними* при зміні всіх її положень, станів і чуттєвих переживань" [10]. Власне техніка уявлення предмета як цілісного образу, а не абсолютизація власного ракурсу погляду на світ стає можливою в окремого індивіда саме тому, що людина навчається сприймати світ з різних ракурсів, враховуючи не лише свій досвід, але й оточуючих.

Цілісне уявлення про предмет стає можливим у контексті врахування обмеженості розташування суб'єкта, його скінченності. Але безпосередньо домінанта споглядання з цього не впливає (для цього потрібні інші культурні практики, які формуються пізніше, як доводить М. Маклюєн). Навпаки, цілісне уявлення про предмет означає виривання його з більш цілісного контексту. Тим самим підвищення статусу предмета через концентрацію фокусу уваги на ньому врівноважує його зі суб'єктом уявлення, захоплює його, "робить тіло здобиччю образу" (у формулюванні Ж. Діді-Юбермана [5]). Тому найсильніші образи – зворушливі, вони фактично ворують тілом людини. Тим самим видається, що вони контролюють нас, принаймні дивляться у відповідь. Перші архаїчні, ще тваринні, практики контролю над поведінкою живих істот здійснюються зовнішнім оточенням: треба рухатися так, щоб тебе не пожерли в процесі. Перші культурні практики управління рухом людини здійснюються артефактами – від тотемних стовпів до стабільних архітектурних форм, що організують ландшафт, задають його координати, а людина рухається по їх контуру. Обумовленість руху предметом переживається природно, а не штучно, тобто не як тиск іншого суб'єктивного чинника, а отже, залишається на допредикативному рівні.

Отже, специфіка становища людини, що потребує практики "світового простору", здійснюється не лише як дискурс, фундується на рівні ритуалу. Останній є організацією руху тіла, що зумовлена не ідеєю або примусом, тобто суто зовнішніми суб'єктивним чинниками по відношенню до тіла, що рухається, а співвідношенням самих тіл. Як зазначає П. Бурдьє: "Породжуюча формула, що дає можливість відтворювати суть досліджуваних практик як *opus operatum*, – вона не є породжуючою основою практик, їх *modus operandi*" [2, с. 28]. Практичний сенс не можна редукувати ані до послідовного наративу (навіть сукупності правил дії), ані до повної нісенітничі, наголошує цей французький дослідник. А отже, не-самодостатність індивіда у русі по формі архітектурної споруди (в логіці будівництва або ритуальної ходи) проявляється у виробництві присутності, що підтримується предметністю (яка забезпечує подолання "ви-

падковості становища" людини), а також колективністю (яка є базовою формою над-індивідуальності). *Opus operatum* здійснюється як магія впливу тіл одне на одне (чи то тіло артефакту, чи іншої людини), незалежно від душевної схильності, ментальності або інших забобонів культур з домінантою нарративу.

Саме самовиробництво нового типу культурної практики і є базовим історичним завданням символічної архітектури. Це безумовно означає зростання значення, семантичний зсув, оскільки виробництво спільноти відтепер не зводиться до тваринного завдання – виживання, яке є основним для періоду збирання та полювання. У таких архаїчних типах культури те, що робить людина, мало чим відрізняється від того, що робить тварина. Людина теж здобуває біологічні блага заради виживання: самозбереження, поїдання, розмноження. Відрізняє людину від тварини те, як вона виживає: вона робить це предметно та колективно. Саме ці два атрибути є способом витіснення зоологічного індивідуалізму, тобто способу побудови біологічної ієрархії. Культурні практики архітектури жодному біологічному благу не відповідають, але виступають синтезом ознак людської діяльності: предметності та колективності. Архітектура – це такий специфічний предмет, який можна виробляти і споживати лише колективно. Інтегральну функцію самодостатньої архітектури як базову формулює Г. Гегель: "Першою метою таких самостійних самих по собі споруд є створення будівлі, яка слугує об'єднанням для нації або націй; це місце, навколо якого збираються. Проте з цим може бути пов'язана й інша мета: самим способом формування показати, в чому взагалі полягає те, що об'єднує людей, а саме – релігійні уявлення народів. Тим самим подібні споруди отримують певний зміст для їх символічного вираження" [3]. Будівництво архітектури є формою не-диференційованості віри та дії, що власне і являє собою ритуал, і забезпечується взаємодією не з іншою людиною, а з річчю. Архітектура сама є речником не від імені окремого суб'єкта, людини або навіть бога, а від спільноти самої по собі, від світу людини в цілому. Спільнота не є ще автономним соціальним утворенням, тобто сама не визначає свій закон здійснення через відношення з людьми, а визначає себе через взаємодію з таким артефактом, як монументальна архітектура, тим самим створює і самоорганізує себе. Саме цю не-диференційованість речі-речника, *thing-ting* (нім.), *вещи-вече* (рос.) підкреслює М. Гайдеґґер у роботі "Річ". Диференціація соціального від культурного відбувається в більш пізніх формах цивілізації: віче та релігії. Віче в ідеалі ще зорієнтоване на демократію, а релігія є вже сталою формою ієрархії. Власне предметно-ритуальне оформлення такої диференціації здійснюється в семантичних зсувах вже службової архітектури.

"Що є святим? – Те, що зв'язує багато душ", – цитує Гегель Гете. "У цьому сенсі ми можемо сказати, що святе з метою такого об'єднання і як таке об'єднання являло перший зміст самостійного зодчества" [3]. Як приклад він використовує біблійну оповідь про Вавилонську вежу. "Спільність, що проявляється в ній (споруді), стає разом з тим змістом та метою такої споруди. І це виникнення суспільного союзу не має характеру чисто патріархального об'єднання. Навпаки, чисто родинна єдність власне скасувала себе, і ця вежа, що піднімається до небес, є об'єктивацією цього об'єднання, що перед тим розпалося та реалізується заново, більш розвинуто" [3]. Практики монументальної архітектури є медіумом між родовою спільнотою та більш складними

об'єднаннями, що потребують автономізації нарративу для здійснення відповідної форми солідарності. Г. Гегель наголошує, що народи, які "зібрався для спорудження Вавилонської вежі, після цього розбіглися" [3]. Власне ця метафора Вавилонської вежі слугує для німецького класика засобом підкреслення важливості для здійснення монументальної архітектури саме процесу будівництва, а не релігійних вже культів, як-от релігійної ходи, а тим більш пожірання (що є практикою об'єднання родової спільноти). Адже поки будувалася ця вежа, навіть Бог не мав сили (або приводу) розігнати спільноти будівельників. Їх об'єднання було недоторканим у цьому процесі. Світ людини існує, доки процес будівництва, тобто космогенезу, триває.

Власне цей чинник впорядкування світу зберігається в буддійській архітектурі, чия вихідна скульптурно-архітектурна не-диференційованість продовжується в процесі перманентної незакінченості. Передбачається, що до чогось "присутнього" можна доторкнутися рукою, звідси випливає, що воно, у свою чергу, може здійснити безпосередньо вплив на людське тіло" [4, с. 10]. "Виробництво присутності" визначається цим німецьким дослідником як практика посилення дії на тіла. Архітектура є поза-суб'єктивним способом посилення дії на людське тіла, на тіла спільноти самої по собі.

"Копання землі, складання разом кам'яних глиб і нібито архітектонічна обробка ґрунту грали таку саму роль, яку грають для нас нрави, звички та встановлений законом державний устрій. Така споруда разом з тим символічна, оскільки вона лише натяком вказує на той зв'язок, який являє; у своїй формі та своєму образі вона здатна виразити священне, що само по собі здатне об'єднувати людей начало лише зовнішнім способом" [3]. Цей "натяк" проявляється в тому, що зовнішня форма споруди не прагне відбити, виразити безпосередньо зміст ідеї єдності. Процес будівництва і є процесом об'єднання тіл людей та природних матеріалів. Лише монументальність споруди в цілому, через створення почуття "неспівмірності" (описаного І. Кантом в аналітиці піднесеного), пригнічення окремої людини, демонструє, що відтепер людина безпосередньо з суспільно цілим не співвідноситься. Саме логіку цього опосередкування, що є логікою культури взагалі, і виражає монументальна споруда – від простих менгірів до храмових комплексів Давнього Сходу.

Різноманітність архітектурних конотацій французький знавець індоевропейських мов Е. Бенвеніст узагальнює так: "Врешті-решт, той конгломерат лексем, який представлений у наших етимологічних словниках під лемою **dem-* 'будувати; дім', ми вимушені розбити на три окремі частини, які не можна звести одна до одної:

- *doma-* 'здійснювати насилля, приборкувати';
- *dem(ə)* – 'будувати';
- *dem-* 'дім, родина'" [1, с. 204].

Всі три конотації є дуже важливими для даного дослідження. Неможливість редукувати цей "конгломерат лексем" стає зрозумілою в логіці генези символічної архітектури. Відтінок насилля, контролю, принаймні

спрямування спільноти формою предмета особливо важливий за відсутності інструментів організованого насилля та соціальної ієрархії.

Власне тут вже проявляється відмінність між архітектурною практикою перманентного будівництва споруд та використання вже збудованих в ритуалі релігійної ходи. Якщо архітектурний комплекс перманентно добудовується (вже було зазначено, що це стан будь-якої немодерної архітектури як відкритої структури, де завершеність не є обов'язковою умовою), то і релігійна хода, і споглядання самого кам'яного (або не кам'яного) тіла будівлі підкорені практиці обробки матеріалу. Циклопічність зусиль домінує над будь-якими іншими рухами. Тоді як припинення будівництва висуває на перший план ритуал релігійної ходи, а отже, і зміну акцентів у взаємодії з комплексом. Припинення будівництва, практичної взаємодії створює дистанцію недоторканості, довершеності стану, цілісності образу, а отже, споглядання цілі під час ходи починає домінувати. Притягання споруди (емоційна привабливість сприйняття) як мети ходи посилює та довершує ефект зворотного погляду (вищих сил) та, відповідно, нагляду, перетворюється на функцію контролю, але ще не соціального. Релігійна хода задає напрямок руху і тим самим імпліцитно починає вибудовувати ієрархію значимості. Так функції самонагляду спільноти в релігійній ході до культового центру та самовиробництва присутності через будівництво починають диференціюватися, а отже, міра службовості самої архітектури зростає.

Можна також зазначити, що до кінця форми самодостатньої та службової архітектури також недиференційовані, адже добудований вигляд потребує перманентності догляду та ремонтних робіт. Як оповідає відомий історичний анекдот про Версаль: Франція побудувала його в гарні часи, але в скрутні розорилася на його ремонті. З іншого боку, припинення догляду запускає механізм природного руйнування. Естетика руїни має власну естетичну навантаженість, описану німецьким соціологом культури Г. Зіммеlem, але вона здійснюється іншим чином: "В естетичній цінності руїни з'єднуються невірноваженість, вічне становлення душі, що бореться сама з собою, з умиротворенням форми, з точним встановленням кордонів твору мистецтва. Тому там, де руїна зруйнована до такої міри, що не здатна створити відчуття тенденції, що веде вгору, її метафізично-естетична чарівність зникає" [6, с. 232]. Отже, художня цілісність архітектурного образу є симптомом службової архітектури, але в той же час завершеність такого образу є достатньо умовною й існує на межі двох нескінченностей: перманентного будівництва символічної архітектури (яка підкорено, але постійно присутня в процесі нескінченного будівництва та ремонту), а з іншого боку, символічної амбівалентності естетики руїни. А отже, символічна архітектура є латентним тлом навіть для здійснення службової архітектури.

Цікавим у даному контексті є конфлікт інтерпретацій генези архітектурних форм, запропонованих Г. Гегелем та українським дослідником А. Канарським. Останній вдало пояснював аксіологічні підстави трансформації естетичного процесу в художню діяльність: диференціація споживчої та мінової вартості призводить до відокремлення і цінності. Заперечуючи абстрактність абсолютизації ціннісного підходу, що домінувала в сучасній йому естетиці, український дослідник пояснив необхідність диференціації цінності та вартості в логіці розкладу самоцільності існування людини та збайдужіння її чуттєвого стану як моменту життя. "Річ стає ціннісною

завдяки тому, що потрапляє в організм функціонування соціального багатства і певних взаємин між людьми, отже, стає такою тільки на певному ступені суспільного розвитку. Якщо раніше вона могла залишатися просто поза увагою людини, і саме в силу недоступності її для колективного виробництва і споживання, то зовсім інша картина спостерігається при наявності соціального багатства. Оскільки кристалізація останнього в формі одиначної речі здійснюється не тільки для обміну, тобто для зручності "воскресіння" з неї простої кількості "дрімаючих" в ній споживчих вартостей, а й для цілісного акту споживання – присвоєння як насолоди" [7]. Суперечливим, на нашу думку, є те, що цей український дослідник редукує самоціннісне значення архітектури лише до "моральної форми естетичного", тобто до функції здійснення естетичного ідеалу лише в епоху Середньовіччя як способу подолання феодального закріпачення людини до землі. Адже укоріненість людини на певній території є результатом аграрної революції в цілому, що вже фіксується поняттям етносу. Знавець аграрної історії Д. Скотт пише про це так: "...важливо те, що відразу після виникнення держава не тільки поглинала, але й витискала підданих. Причини їх втечі були вкрай варіативні (епідемії, неврожаї зернових, повені, засолення ґрунтів, податки, війна і призов на військову службу) і породжували як постійний невеликий відтік, так і іноді масовий вихід. Деякі втікачі відправлялися в сусідні держави, але дуже багато, в першу чергу військовополонені і раби, йшли на периферію, щоб вести інший спосіб життя, тобто навмисно ставали варварами. Згодом все зростаюча частка бездержавних народів виявлялася не "від початку примітивними" та такими, що наполегливо відмовлялися вести домогосподарство в межах держави, а колишніми підданими, які прийняли рішення, нехай і в важких обставинах, тримати державу від себе на відстані. Цей процес, детально описаний багатьма антропологами, включаючи П'єра Кластра, є широко відомим і отримав назву "вторинний примітивізм". Чим довше існували держави, тим більше втікачів вони виштовхували на свою периферію" [9]. Цей американський дослідник пише, що єдиним способом виживання аграрної "цивілізованої" держави було втримання своїх підданих, для чого всі засоби були гарні. Одним з базових засобів було будівництво земляних валів та інших форм монументальних споруд, що не лише стримували навали варварів, але й ускладнювали втечу власних селян до цих варварів. Всі держави, від давньої Месопотамії до всієї розмаїтості китайських держав, виживали, лише якщо змогли прив'язати до землі своїх селян.

А. Канарський правий у цьому тонкому питанні, на нашу думку, з невеличким уточненням: "моральнісна форма естетичного" визначає межі службової архітектури як виду мистецтва тією мірою, якою середньовічна Європа була хронологічно попередником і територією формування модерного типу цивілізації та індустріального суспільства, які виходять за межі аграрного типу суспільства. А отже, цивілізація середньовічного Заходу є однією з найбільш інтенсивних форм загострення проблем землеробської цивілізації, а, відповідно, середньовічне зодчество є конкретно-історичною формою довершення архітектури взагалі. Тому готика виступає як злет саме урбаністичної революції західноєвропейської цивілізації.

З таким уточненням можна наблизитися до естетичної концепції Г. Гегеля, який середньовічну архітектуру визначає лише як службову, тобто таку, яка вже

втрачає свою самодостатність. Для німецького класика самодостатньою є власне символічна архітектура, у якій естетична (тобто та, що стосується діяльності з самовиробництва людини) та художня (духовна і в цьому сенсі коментаторська, в термінах самого А. Канарського) функції не-диференційовані, так само як виробництво присутності та значення.

На нашу думку, А. Канарський в логіці товарного виробництва надто абсолютизує речовинний характер процесу збайдужіння. Результатом зняття виробничої діяльності людини є не лише предметний світ, але й людина сама по собі як родова істота. Родова спільнота є одночасно інструментом виробництва присутності й суб'єктом її споживання та насолоди. Розхитування основ суспільного виробництва та розподілу праці родової спільноти при переході від привласнючого до відтворюючого виробництва, підвищення конфліктогенного потенціалу нових типів громад (родини, етносу, страти, врешті-решт) вимагають нових процедур виживання, вироблення механізму опосередковуючих дій, які вже будуть забезпечувати виробництво нового способу життя. Така різноманітність умов нових способів життя зумовлює диференціацію культурного і соціального, зокрема ритуалу будівництва та ритуалу релігійної ходи, які до того перебували в ситуації тотального синкретизму. Виникають нової форми соціальності (врешті-решт те, що оформиться як етнос). Для останнього зв'язок з територією стає базовим атрибутом, а при формуванні держави – примусовим обов'язком, як доводить дослідник аграрної історії У. Джеймс. Необхідною формою реорганізації життя спільноти було відособлення коментаторських практик, зокрема доміанти релігійної ходи та службової архітектури, чії семантичні зсуви стають необхідним додатком до нового способу існування людини. І не лише нарративного характеру (хоча і не без вербальних практик), як люблять абсолютизувати сучасні дослідники. На нашу думку, символічна архітектура більше відповідає принципу орнаментальності, сформульованому А. Канарським, а отже, його класифікація генези видів мистецтва є достатньо схематичною.

Г. Гегель створив не лише теорію видоутворення мистецтва в цілому, але й свою класифікацію генези символічної архітектури. Вихідною є його думка про те, що не лише споглядання мегалітів після завершення самого будівництва є підставою для здійснення функції об'єднання, але й сам процес побудови цих споруд забезпечує такий стан речей. Тут важливим є момент диференціації культурного та соціального в процесі "неолітичної революції" (Г. Чайлд), адже мегалітична культура відноситься саме до цієї епохи. Землеробство навіть на додержавному рівні дає постійний додатковий продукт, що зменшує загрозу для виживання поза родою спільнотою, підвищує кількість флуктуацій у поведінці окремих людей, значно підвищує конфліктогенний потенціал. Засобами боротьби з "проклятою частиною" (Ж. Батай) виступають культурні практики дару, потлачу, жертви та, врешті-решт, війни. Французькі дослідники М. Мосс та Ж. Батай описують соціальну та релігійну динаміку цих зрушень. Дефініція самодостатньої архітектури Г. Гегеля дозволяє зрозуміти феномен символічної архітектури як іноформу потлачу: циклопічні зусилля громади в процесі будівництва монументальної архітектури є одною з найбільш продуктивних форм знищення "проклятої частини", а отже, зменшення конфліктогенного потенціалу спільноти, збереження її егалітарної структури.

Щоправда, при більш інтенсивній комунікації в середині Родючого півмісяця потужності такої культурної практики на виконання функцій потлачу вистачило лише до початку цивілізації. Г. Гегель відмічав, що піраміди Давньоєгипетського царства вже є формою трансформації символічної архітектури на шляху до службової. Британський еволюціоніст Г. Чайлд також зазначає, що найдовше практики монументальної архітектури аплікувалися в місцях, віддалених від цивілізаційних центрів, переважно по периметру Євразії.

Г. Гегель пояснював, чому "в подальшому розвитку архітектура не може втриматися в межах першопочаткового цілісного визначення. Символічні утворення відособлюються, символічний зміст їх сенсу визначається більш детально, примушуючи їх форми відрізнитися одна від одної, як, наприклад, в стовпах-лінгамах, обелісках тощо" [3]. Диференціація символів, їх масове виробництво передбачає урізноманітнення архітектонічних форм. Зокрема, перехід до скульптури здійснюється в органічних та антропоморфних формах, проте в колосальних розмірах. Монументальність пластичних форм підкреслює єдність внутрішнього зв'язку. Різноманітність означників (але виокремлення їх можна здійснити лише тією мірою, якою вони представлені в чуттєво-наочних формах, а так первісний синкретизм не передбачає автономізації означуваного. Лише рефлексивний рівень давньогрецької філософії та її розробка в мовних/писемних (більш конкретно фонетичних) формах дозволяє говорити про розрізнення означника та означуваного в премодерній культурі) і є проявом логіки становлення мистецтва. Розташовуються архітектонічні форми одна поряд з іншою. Додаються стіни, огорожі, проходи, завдяки чому комплекс споруд можна тлумачити архітектонічно. До них Г. Гегель відносить сфінксів, мемнонів та великі храмові споруди [3]. Зокрема, вироблення форми самостійної архітектури спричинено необхідністю конкретизації змісту твору. Характерною для символічної архітектури є не-диференційованість власне архітектури та скульптури, але з домінуванням архітектонічного принципу. Втрата замкнутих структур свого домінування в логіці демодернізації культури приводить до повернення символічного характеру культуротворення. Недарма архітектура – перший вид мистецтва, де відбулася концептуалізація постмодернізму. Проте не-художній характер символічних форм в цілому має звертати увагу дослідників культурних практик не на власне художню, а отже, службову архітектуру, а на інфраструктурний характер не-модерністської культури.

Форм самостійної архітектури сам Гегель виокремлює три: стовпи-фалоси (уособлення породжуючої сили природи); обеліски, мемнони, сфінкси (запозичення форм органічної та неорганічної (промені сонця) природи). Множинність та ритмічність розташування останніх підкреслює їх архітектонічну, а не скульптурну природу; єгипетські культові споруди (храмоподібні споруди (стіни без дахів), лабіринти, підземні печери, цілі ліси колон). Вони також характеризуються множинністю та ритмічністю, тобто орнаментальністю. Г. Гегель наголошує на тому, що вони замінують книги, оскільки "проявляють сенс не способом свого формування, а засобом письма, рельєфів, що накреслені на поверхні" [3]. Піктографія і навіть ієрографія виступають в синкретизмі з орнаментальними зображеннями. Відмінність всіх трьох груп не поширюється на зміст, тільки кількісні показники підкреслюють ускладнення образу та є причиною такого різноманіття.

У цілому будівництво та ритуальна хода навколо нього, що супроводжується обрядовим співом та танцями, а також функція нагляду спільноти над самою собою через образ монументальних споруд залишалися в своїй не-диференційованості головним сенсом організації культурної практики самостійної архітектури. Тому усі три елементи (споруди, ритуал, нагляд) можуть бути зрозумілими разом у процесі будівництва, доповнювати один одного в єдиному образі символічної форми мистецтва, яка насправді ще не є автономною формою художньої діяльності. Споглядання як окрема візуальна практика поки не відірване від синкретизму релігійної ходи. Остання ще не розчленована з процесом будівництва, а є його внутрішнім моментом. А тому навіть споглядальність храму, що нависає над певним культурним ландшафтом, організує його режим бачення, ще не є самодостатнім, домінуючим завданням у власне символічній архітектурі. Особливо це помітно в структурі лабіринту, де зовнішнє та внутрішнє, центр та край є сплутаними, недиференційованими.

Г. Гегель наголошує, що в самостійній архітектурі статуя, що зображує бога, знаходиться ззовні, а сама споруда, як правило, має бути полою, тому що не слугує культовим цілям, а є самодостатньою як твір мистецтва. Службова архітектура є художнім способом оволодіння простором в логіці формування осілого способу життя та переходу від родової спільноти до територіальної. Розклад первинної єдності споживчої вартості та необхідності виокремлення "демонстративного споживання" пояснив американський дослідник Т. Веблен. Він показує, як безпосереднє споживання людиною як родовою істотою розколюється на байдуже споживання та суспільно значиме споживання, що навмисно виставляється для споглядання.

Всі лінгами, пари мемнонів, низки колон та лабіринти є фіксацією ритуальної ходи, прив'язкою її до певної території. Так само як в казці та епосі псевдо-описи подорожей є також способом налагодження зв'язку з простором. Простір стає значимим, а тому вторгається в первинну самодостатність обряду, не прив'язаного до певної території. Адже в міграційному способі життя первісних мисливців та збиральників, безумовно, мали місце певні маршрути (сезонні, кліматичні, слідом за тваринами тощо), але те, що п'ятсот тисяч років тому був вже заселений Китай, а хомо сапієнс дістався до усіх континентів (крім Антарктиди), свідчить про те, що простір не потребував додаткового позначення, тим більш в архітектурній формі.

Обряд культивування простору покликаний охопити, опанувати форми переходу "наявність – відсутність", "дитинство – дорослість", "життя – смерть". Зв'язок уявлень про смерть з духовними та навіть художніми формами опанування простору підкреслює і Г. Гегель. Хоча включеність моменту смерті, через мертве тіло, не є вихідним пунктом символічної форми мистецтва. Філософ намагається розкрити цю логіку через її конкретизацію в динаміці архітектонічних форм. Наявність та неосяжність такого симульованого простору підкреслює іншосвітність наступної події. Врешті-решт, смерть отримує метафори простору, звідки походять крайнощі та умовності в описі останнього. В. Пропп показує просторовий характер оформлення іншосвітності навіть в казковому наративі як більш пізній момент диференціації та ускладнення ритуалу: царство смерті "відділене величезним простором, але цей простір береться миттю. Герой через нього перелітає. Шапка, що злетіла з голови, вже виявляється за тисячі верст, коли він хоче

за неї схопитися. Знову ми маємо, по суті, відмову від епічної розробки цього мотиву. Звідси видно, що простір в казці грає подвійну роль. З одного боку, він в казці є. Він – абсолютно необхідний композиційний елемент. З іншого боку, його як би зовсім немає. Весь розвиток йде по зупинках, і ці зупинки розроблені дуже детально. Для нас немає жодного сумніву, що, наприклад, Одиссея пізніше явище, ніж казка. Там шлях і простір розроблені епічно. Звідси висновок, що статистичні, зупинкові елементи казки є більш древніми, ніж її просторова композиція. Простір вторгся в щось, що існувало вже раніше. Основні елементи створилися до появи просторових уявлень. [...] Всі елементи зупинок існували вже як обряд. Просторові уявлення розділяють на далекі відстані те, що в обряді було фазисами" [8].

Архітектурна оформленість іншосвітності зберігається як сюжетний хід в художній літературі. Так, потрапляння зі світу маглів до магів у серії романів про Гаррі Поттера здійснюється порталом через мур вокзалу. Така оповідь про пробивання головою стіни, що потребує магії, близька до ритуальних взаємодій з хатинкою на курячих ніжках. Це укорінено в самих формотворчих прийомах архаїчної архітектури. Наприклад, в Т-образних стовпах Гебеклі-Тепе сучасні дослідники вбачають фігуру з двома обличчями, розгорнутими в протилежні боки, на кшталт римських гем Януса, що символізували перехід у потойбіччя. Самі такі стовпи можна розглядати як найбільш архаїчну форму недиференційованості архітектонічного та скульптурного. До речі, образ, цього разу в антропологічному варіанті, який також використовувала Джоан Роулінг.

Отже, диференціація простору з тотальності більш архаїчних синкретичних ритуалів потребує окремої культурної практики, яку ми можемо визначити як символічну архітектуру. В подальшому символічні прийоми стають внутрішніми елементами інших культурних практик.

Висновок. Отже, символічна, або самодостатня, архітектура (терміни Г. Гегеля) являє собою культурну практику, що виявляє не-диференційованість самого тіла монументальної будівлі та спільноти, що її створює і тим самим створює саму себе. Обробка предмета, перетворення природного матеріалу на артефакт є самоконтролем зусиль самої спільноти, що вже остаточно виведені за межі задоволення біологічних потреб. Але в той же час таке самоспрямовування культурної практики не слугує жодним зовнішнім цілям (навіть соціальним або духовним, художнім). Це буде вже завданням службової, а не символічної архітектури. Хоча сама службова архітектура ґрунтується на засадах символічної, імпліцитно укорінена в нескінченості підтримання свого цілісного образу. Отже, виробничий характер присутності людини остаточно виводить її за межі привласнюючого характеру людського типу господарювання архаїчної доби (в цьому власне полягає семантичний зсув символічної архітектури). Своє становище людина виробляє через присутність у світовому просторі, який сам створюється, збирається, отримує свою архітектонічність через просторову впорядкованість світу. Порядок монументальної архітектури задає не лише естетично значима форма, але й важкість матеріальних зусиль, яких вона потребує, а отже, перманентне знищення "проклятої частини". Поки додатковий продукт знищується достатньо ефективно (тобто забезпечує егалітарний характер організації спільноти) монументальною архітектурою, то вона залишається базовою практикою, а її символічний характер домінує над службовим, навіть коли релігійна функція ходи, художній

образ будівлі та її демонстративне споживання або функція нагляду починають бути більш очевидні, ніж значення процесу виробництва символу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов ; пер. с фр. Н. Казанский и др. / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс-Универс, 1995. – 455 с.
2. Бурдьё П. Практический смысл ; пер. с фр. А. Бикбов и др. / П. Бурдьё. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
3. Гегель Г. Лекции по эстетике. Т. 3. Система отдельных искусств. [Электронный ресурс] / Г. Гегель. – Режим доступа: <http://esthetiks.ru/gegel-lektsii-po-estetike/tom-tretyi-sistema-otdelnyih-iskusstv.html>
4. Гумбрехт Х. Производство присутствия: чего не может передать значение ; пер. с англ. С. Зенкина / Х. Гумбрехт. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 184 с.
5. Диди-Юберман Ж. Соприкасаясь с образами ; пер. с фр. А. Марков / Ж. Диди-Юберман. // Артикаль. Научный электронный журнал. – 2013. – № 10 (2). – С. 58–62.
6. Зimmel Г. Руина // Избранное ; пер. с нем. М. Левин / Г. Зimmel. – М. : Юрист, 1996. – Т. 2 – С. 227–234.
7. Канарский А. Диалектика эстетического процесса [Электронный ресурс] / А. Канарский. – К. : Философия и культура, 2008. – 380 с. – Режим доступа: <http://propaganda-journal.net/bibl/kanarskiy.pdf>
8. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки [Электронный ресурс] / В. Пропп. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Propp_2/index.php
9. Скотт Дж. Против зерна: глубинная история древнейших государств ; пер. с англ. И. Троцук [Электронный ресурс] / Дж. Скотт. – М. : Дело, 2020. – Режим доступа: <https://gorky.media/fragments/varvarkaya-ekologiya-kak-drevnie-bezhali-iz-pervyh-gosudarstv/>

O. Y. Pavlova, Doctor of Philosophical Sciences, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

SEMANTIC SHIFT FUNCTIONAL ARCHITECTURE IN THE TRANSFORMATION LOGIC OF CULTURAL PRACTICES (PART 2)

The article is devoted to analyze of the signification mode of symbolic architecture. An attempt is carried out to detect the difference between the symbolic form of the ritual and the symbolic architecture, as well as the semantic shift that this distinction causes the organization of symbols to generate. Application of strategies of semantic analysis to the material of aesthetics G. Hegel allows not only to expand the horizons of applied semantics, but also to understand the patterns of formation of artistic culture and aesthetic process in general. Using strategies of semantic analysis to the material of G. Hegel's aesthetics allows not only to expand the horizons of applied semantics, but also to understand the patterns of formation of art and aesthetic process in general.

Symbolic architecture does not serve anything, in contrast to the functional one. It is self-sufficient in the sense of human self-production as a cultural entity in the process of the signification regime reorganizing of early forms culture and the implementation of the semantic shift of the Neolithic revolution.

Self-sufficient architecture has such irrationally gigantic sizes, since the form of monumentality was designed to "localize the Numinous". The savage efforts of the cyclopean clutches were a kind of Potlatch, curbing the evil force of the "The Accursed Share", reducing the conflict potential of the community, whose conditions of survival were changing in the agrarian wave movement. The gift magic could no longer cope with the new situation, and therefore the sacrifice of production time, and just the human sacrifice (René Girard), was the answer to the new civilization challenge.

Nevertheless, the monumental architecture remained a signification mod of symbolism. After all, the latter was a non-differentiation of material, cultural and social, as well as production-consumption-pleasure. That was, self-sufficient architecture was a cultural practice of mimetic restoration of itself (without primacy of contemplation). What actually was expressed in the semantic shift of the symbolic order, which did not involve polyontology, the presence of the referent. It was not a reflection, but part of the very action mode. The special part that concentrated, localized the scattered sacred in the pre-civilization state of affairs. The semantic shift manifested itself in another way of organizing the very symbol, primarily in another dominant order of signs. After all, symbolic architecture is still syncretic cultural practice, but which itself was the medium of other cultural practices. The development of symbolic architecture became a basic ritual that provided a balance of other cultural practices.

Key words: symbol, symbolic architecture, semantics, semantic shift, way of signification, G. Hegel.

Е. Ю. Павлова, д-р филос. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01033, Украина

СЕМАНТИЧЕСКОЕ СМЕЩЕНИЕ СИМВОЛИЧЕСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ В ЛОГИКЕ ТРАНСФОРМАЦИИ КУЛЬТУРНЫХ ПРАКТИК (ЧАСТЬ 2)

Произведен анализ способа сигнификации символической архитектуры. Осуществлена попытка выявления различия между символической формой ритуала и символической архитектурой, а также семантического сдвига, порожденного разницей организации символов. Применение стратегий семантического анализа к материалу эстетики Г. Гегеля позволяет не только расширить горизонты самой прикладной семантики, но и понять закономерности формирования художественной культуры и эстетического процесса в целом.

Ключевые слова: символ, символическая архитектура, семантика, семантический сдвиг, Г. Гегель.

10. Шелер М. Положение человека в Космосе ; пер. с нем. А. Филиппов. [Электронный ресурс] / М. Шелер: // Проблема человека в западной философии. / Переводы / Сост. П. Гуревича. – М. : Прогресс, 1988. – С. 31–95. – Режим доступа: <http://anthropology.ru/ru/text/sheler-m/polozhenie-cheloveka-v-kosmose>

REFERENCES

1. Benveniste, E. (1995). *Indo-European language and society*. Moscow, Art (In Russian).
2. Bourdieu, P. (2001). *The logic of Practice*. Moscow, Aleteya (In Russian).
3. Hegel, G. (1975). *Aesthetics. Lectures on Fine Arts*. Retrieved from <http://esthetiks.ru/gegel-lektsii-po-estetike/tom-tretyi-sistema-otdelnyih-iskusstv.html>.
4. Gumbrecht, H. (2006). *Production of Presence: What Meaning Cannot Convey*. Moscow, Novoe lyteraturnoe obozrenye (In Russian).
5. Didi-Huberman, G. (2013). *Contact Images. Art-cult*, 10 (2), 58–62 (In Russian).
6. Simmel, G. (1996). *The Ruin. Essays*. Moscow, Urist (In Russian).
7. Kanarsky, A. (2008). *Dyalektyka astetycheskoho protsessu [Dialectics of the aesthetic process]*. Kyiv, Philosophy and culture. Retrieved from <http://propaganda-journal.net/bibl/kanarskiy.pdf>
8. Propp, V. (1986). *Historical Roots of the Wonder Tale*. Retrieved from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Propp_2/index.php
9. Scott, J. *Against The Grain: A Deep History of the Earliest States*. Moscow, Delo. Retrieved from: <https://gorky.media/fragments/varvarkaya-ekologiya-kak-drevnie-bezhali-iz-pervyh-gosudarstv/>
10. Scheler, M. (1988). *Man's Position in the Cosmos*. Moscow, Progress. Retrieved from <http://anthropology.ru/ru/text/sheler-m/polozhenie-cheloveka-v-kosmose>

Надійшла до редколегії 21.09.2020

А. М. Тормахова, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна
tormakhova@ukr.net

А. А. Соловей, магістр культурології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна
anna13solovey@gmail.com

ЯВИЩЕ ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ В КУЛЬТУРІ ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯ

Розглянуто явище історичної реконструкції. Наголошено на тому, що його актуалізація в контексті культури ХХ–ХХІ ст. зумовлена зміною тенденцій розвитку суспільства. Формування візуального повороту сприяє акцентуації на формах сприйняття, які орієнтовані на інтерактивність. Існує декілька різновидів історичної реконструкції – "жива історія", турніри. Відтворення елементів повсякденного побуту може бути цінним джерелом інформації про культуру. Поширення явища історичної реконструкції мало надзвичайно великий потенціал для соціокультурної сфери. Історична реконструкція може бути інструментом, за допомогою якого здійснюється модифікація музейних практик. Протягом останніх років спостерігається стійка тенденція до появи театралізованих вистав, які пожеваляють роботу музейних закладів. Актуалізація історичної реконструкції сприяє організації фестивалів, які пов'язані з історичними боями. Вони привертають увагу до військової справи та історії, поєднуючи інтегративну, пізнавальну функції, а також є частиною дозвілля.

Ключові слова: історична реконструкція, музей, фестиваль, культура, дозвілля, візуальні практики.

Постановка проблеми. Сучасна сфера культурно-дозвілля представлена значною кількістю подій. Все більше відчувається потреба у створенні проєктів, які мають не лише розважальний характер, але й значний креативний потенціал. Пошук неординарних форм призвів до актуалізації фестивалів, які занурюють у історичне минуле, надаючи можливість отримати уявлення про добу Середньовіччя, лицарські турніри, обладунки воїнів та їх звичаї. Всі ці чинники обумовлені поширенням явища історичної реконструкції, яке має значний потенціал для розвитку музейних практик, може бути використане в якості методики дослідження науково-дослідними інституціями та сприяє розвитку культурного туризму. Актуальним завданням виступає дослідження специфіки явища історичної реконструкції та виокремлення його потенціалу для становлення культури ХХІ століття.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання трансформації поглядів на культуру, що проявилось у прагненні досліджувати її матеріальний компонент, окреслено у праці Ф. Броделя [1]. Власне явище історичної реконструкції є предметом розвідок таких авторів, як І. Верещагіна, М. Савінцева [2] та О. Драчева [4]. Впровадження елементів реконструкції як методу активізації культурного життя сьогодення окреслено в статтях М. Каулен [5] та А. Тормахової [7]. Українські фестивалі, в тому числі ті, що дотичні до явища історичної реконструкції, проаналізовані в статті Г. Вишневської [3]. Явище історичної реконструкції отримало чималу увагу з боку історичних наук. Разом з тим, будучи частиною культурного життя суспільства, воно потребує ґрунтовного аналізу із точки зору культурології. Неможливо ігнорувати поворот сучасної людини до історичних практик, особливо враховуючи стрімкий розвиток руху, його еволюційні особливості та зростаючу популярність.

Мета статті полягає у дослідженні причин та сутності виникнення явища історичної реконструкції, окресленні провідних тенденцій, якими характеризується культура ХХ–ХХІ століття, та тих проєктів, де історична реконструкція використовується як інструмент пізнання культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж визначитись з терміном "історична реконструкція", доречно визначити специфіку самого принципу реконструкції. Термін "реконструкція" (від лат. "reconstructio" –

побудова) означає переробку, докорінну перебудову чогось, організацію за абсолютно новим принципом, а також відтворення, відновлення первісного вигляду чого-небудь за рештками або описами [6, с. 350]. Термін "історична реконструкція" може вживатись у двох значеннях. Це може бути позначення діяльності, спрямованої на відновлення зовнішнього вигляду і структури історичного об'єкта, його теоретичне чи практичне моделювання. Подібна реконструкція базується на роботі зі збереженими матеріалами (фрагменти, історичні джерела) за допомогою сучасних наукових методів (комп'ютерне моделювання, відтворення копій, археологічний експеримент). Дана форма реконструкторської роботи має значення для історії, археології, культурної антропології. Також термін "історична реконструкція" може вживатись більш широко, позначаючи відтворення певних історичних процесів, елементів побуту, візуального оформлення житла та т. п.

Чому потрібний підхід, при якому здійснюється аналіз різноманітних практик? Доцільно звернутись до вислову Ф. Броделя: "Матеріальне життя – це люди й речі, речі й люди. Вивчити речі – їжу, житло, одяг, предмети розкоші, знаряддя, грошові кошти, плани сіл та міст – одне слово, все що служить людині, – не єдиний спосіб відчуття її повсякденне існування" [1, с. 13]. Тобто вивчення матеріальної культури дозволяє пізнати причини виникнення тих чи інших явищ минулого. Висвітлення аспектів повсякденного існування надає можливість відтворити епоху у її цілісності.

Історична реконструкція може наразі функціонувати у декількох формах. О. Драчева пропонує виділяти такі різновиди: "жива історія" та турніри (бугурти). "Жива історія" (living history) – наукова дисципліна, що знаходиться на перетині таких дисциплін, як експериментальна археологія та музейна педагогіка. Це відтворення повсякденного побуту мешканців будь-якого місця в певний історичний період, особливо у формі організації "музею живої історії" та/або проведення "фестивалю живої історії", а також уроків "живої історії" в школах" [4, с. 57]. Дана практика сформувалась як відповідь на становлення візуалістики. Поява візуального повороту вплинула на формування прагнення до візуалізації тих досягнень, які існували в минулому. Суха розповідь про минулі події надзвичайно важко сприймається в умовах поширення цифрової культури. Людство призвичаюється до подій, які шокують, вражають, надихають, і здебі-

льшого вплив здійснюється саме через візуальні подразники. Для living history характерна інтерактивність та доступність для людей поза реконструкцією. Це діяльність, яка включає в себе історичні інструменти, заходи та одяг як інтерактивну презентацію, яка має на меті дати спостерігачам та учасникам відчуття кроку назад у часі. Це не обов'язково відтворення конкретної події в історії, скоріше це показова історична реконструкція, до певної міри театралізована.

Діяльність реконструкторів-практиків має надзвичайно важливий потенціал для аналізу культури минулого та відтворення її в сучасних реаліях. "Учасники реконструкції досліджують історичні матеріали про виготовлення предметів побуту, одягу, їжі для того, щоб відтворити їх за старовинними технологіями; також аналізують і відтворюють звичаї і моральнісніть тієї чи іншої епохи. А дехто захоплюється військовою історією, виготовленням зброї, обладунків і всього того, що відноситься до військової тематики, займаються історичним фехтуванням, боями на мечач і іншими бойовими мистецтвами" [2, с.110].

Поширення явища історичної реконструкції мало надзвичайно великий потенціал для соціокультурної сфери. Протягом останніх років спостерігається стійка тенденція до появи театралізованих вистав, які поживляють роботу музейних закладів. Чимало музеїв (як приватних, так і тих, що перебувають у державній власності) перейняли практику проведення театралізованих реконструкцій, які відтворюють специфіку чайних церемоній, вбирання у вікторіанську добу чи лицарських обрядів. Подібні заходи дозволяють збільшити зацікавленість у проєктах, що впроваджуються музеями, та надати можливість не теоретично, а практично відтворити минулі століття. Перспективи розвитку музейної справи полягають саме у впровадженні проєктної діяльності, яка доцільна саме у вимірах, що дотичні до історичних практик культури. "Так, у "класичному" Музеї мистецтва ім. Богдана і Варвари Ханенків на протязі місяця проводилась виставка "Музей-Couture. Історичний костюм у творах мистецтва та авторських реконструкціях", що поєднала театралізацію із залученням історичних персонажів, вбраних у строї XIV–XIX століть, коментовану церемонію вечірнього туалету королеви Єлизавети I Англійської, урочисто павану" [7, с. 11]. Дана практика починає впроваджуватися у вітчизняному просторі під впливом ряду тих, що наявні у закордонних музеях. Це інтерактивні практики у Touch Gallery Лувру, MoMA, програмі Hands on Desks Британського музею.

Програма Hands on Desks – це окремі зони (столи) в рамках постійної експозиції, де під наглядом навченого волонтера можна потримати в руках не тільки репліки, а й деякі реальні артефакти, розпитати про них, обмінятися своїми враженнями. У той же час 96 % відвідувачів, які підходили до цих столів, відзначали, що це значно поліпшило якість їхнього візиту в музей [9]. У Луврі створена Touch Gallery [8], де проходять тематичні експозиції для людей з вадами зору, а також дітей і просто всіх бажаних вивчити на дотик зліпки музейних витворів мистецтва (переважно скульптур – і давніх, і сучасних). Раз на кілька років експозицію змінюють, а вже зняті з показу експонати подорожують іншими музеями як гостьові виставки. Подібних прикладів можна знайти чимало. Адже цей шлях – створювати і надавати вільний доступ до копій або 3D-моделей творів мистецтва – логічний з точки зору збереження самих артефактів.

На думку М. Каулен, характеристикою сучасного стану музейного світу є "максимальне розширення меж музеєфікації – від одиничних нерухомих пам'яток до значних територій, елементів способу життя, тра-

дицій і т. д." [5, с. 20]. В Україні існують музеї, у яких застосовуються реконструкторські практики, – це інтерактивні музеї костюму "Victoria Museum" і музей "Становлення української нації". В обох музеях відвідувачу буде запропоновано торкнутись або приміряти репліки оригінальних експонатів. Над виставками працювали не тільки професійні історики та дизайнери, але й відомі в Україні реконструктори.

Окрім "живої історії" дослідники в межах історичної реконструкції виділяють такий напрямок, як турніри. Їх також можна поділити за специфікою організації та призначенням. Вони можуть орієнтуватися на відтворення певних історичних битв, перевірку військових практик минулого, в той час як організація інших передбачає пріоритет змагальності, що дозволяє сприймати "історичні бої" як вид спорту. "Турніри – сутністю цього напрямку є вивчення та застосування на практиці військового мистецтва певної епохи. Турніри розподіляються на постановочні (для глядачів або ж просто естетики) і спортивні, на яких учасники об'єктивно оцінюють свої сили та вміння" [4, с. 57].

Рух історичної реконструкції в Європі можна поділити на два напрямки: відтворення історії (historical reenactment), що поділяється на "живу історію" та військову реконструкцію (combat reenactment), а також творчу реконструкцію (creative history). Натомість в українському просторі більше уваги приділяється розвитку історичної реконструкції у вимірі спортивних змагань – ІСБ (історичних середньовічних боїв). Формою втілення виступають фестивалі, які привертають увагу до військової справи та історії. Найвідомішими фестивалями України є "Форпост", "Стародавній Меджибіж", "Terra Heroica", "Стара Фортеця", "Зов Героїв", "Ту Стань!". Зазначимо, що всі вони ставлять на перше місце саме військову реконструкцію та ІСБ. Фестивалів living history на території України майже не проводиться, або вони відбуваються за закритим принципом, хоча досить часто формат "живої історії" використовується у рекламних цілях. Велика увага надається різноманітним чинникам, які створюють ефект шоу, відходячи від історичної достовірності. "Часто фестиваль історичної реконструкції включає різні змагання і конкурси – фехтування, стрільба з лука чи арбалета, масові бої, конкурс на найбільш автентичний однострій. Такі фестивалі збирають не лише українського глядача, а й учасників із багатьох країн. Найвідомішими фестивалями-реконструкціями в Україні є "Битва націй" на території Хотинської фортеці, "Стародавній Меджибіж" та "Терра Героїка" на Хмельниччині" [3, с. 236]. Попри відхід від принципів "живої історії" поява подібних заходів є важливим кроком для формування уявлення про культуру минулого. Це сприяє відродженню традицій, інтеграції за спільними інтересами та формуванню конкурентоспроможної сфери дозвілля.

Надзвичайно важливо, що історична реконструкція нерозривно пов'язана із розвідками не тільки матеріальної, а й духовної культури людства. "Головна задача історичної реконструкції – відтворення не лише первинного образу старовинних предметів, але і цілісної картини світу, яким його сприймала людина тієї чи іншої епохи. У цьому зв'язку важливо дослідити духовну культуру народу, його систему цінностей, світогляд, проаналізувати документи, що відображають політичну, соціальну та економічну сторону життя суспільства" [2, с. 113]. Історична реконструкція, рольові ігри живої дії, ІСБ – все це компенсаторні хобі, які сприяють здоровому розвитку особистості реконструктора в індивідуальному напрямку. Отримавши найбільш широке розповсюдження в сфері дозвілля, рух історичної реконструк-

ції досить ефективно реалізує релаксаційну і компенсаційну функції культури. Важливо розуміти, що історична реконструкція як явище не може замінити інші, класичні, шляхи вивчення культури та історії через можливу політичну заангажованість, низький рівень доступу до джерел і можливість додавати у відтворювані процеси власне суб'єктивне бачення. Втім вона є ефективним методом занурення в культурне минуле, може ставати наочним посібником, а також одним з можливих способів практичного вивчення різних аспектів минулого.

Висновок. Метод історичної реконструкції широко використовується сучасними музейними та науково-дослідними інституціями, а фестивальна складова активно застосовується в туризмі. Історична реконструкція виступає інструментом, що сприяє зростанню рівня відвідування музеїв, підвищенню ступеня інтерактивності та полегшенню сприйняття експонатів відвідувачами. Результати дослідження можна буде практично застосовувати у сфері культурного менеджменту, проектної діяльності та у роботі зі збереженням культурної спадщини – матеріальної та духовної.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бродель Ф. Структура повсякденності: можливе і неможливе // Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – К. : Основи, 1995. – Т. 1. – 543 с.
2. Верещагіна І. М. Феномен історическої реконструкції в прибуттєвості нових знань о прошлом общества / І. М. Верещагіна, М. Е. Савинцева // Вестн. Томського державного університету. Історія. – 2019. – № 59. – С. 110–116.
3. Вишневецька Г. Г. Українські фестивалі як засіб просування позитивного іміджу країни / Г. Г. Вишневецька // Культурологічна думка. – 2016. – № 10. – С. 235–242.
4. Драчева Е. Л. Історическа реконструкція як основа формування нового туристичного продукту / Е. Л. Драчева // Современные проблемы сервиса и туризма. – 2014. – Вып. 8. – № 4. – С. 55–67.
5. Каулен М. Е. Музей в пространстве города: современные тенденции / М. Е. Каулен // Городская цивилизация в музейных проектах XXI века. – М. : Артикал, 2008. – С. 17–23.

A. M. Tormakhova, PhD, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

A. A. Solovei, Master of Arts
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

THE PHENOMENON OF HISTORICAL REENACTMENT IN THE XX–XXI CENTURIES CULTURE

The article deals with the phenomenon of historical reenactment. It is noted that its actualization in the context of the culture of the XX–XXI centuries is due to a change in trends in the development of society. The formation of a visual turn contributes to the emphasis on forms of perception that are focused on interactivity. The "dry" story of past events is extremely difficult to perceive in the context of the spread of digital culture. Mankind is accustomed to the appearance of events that shock, impress, inspire and most of the impact is due to visual stimuli. There are several types of historical reconstruction – "living history" and tournaments. The movement of historical reconstruction in Europe can be divided into historical reenactment, which is divided into "living history" and combat reenactment, as well as creative reconstruction. Instead, in the Ukrainian space more attention is paid to the development of historical reconstruction in the dimension of sports competitions – ISB (historical medieval battles). Reproduction of elements of everyday life can act as a valuable source of information about culture. The spread of the phenomenon of historical reconstruction had an extremely great potential for the socio-cultural sphere. Historical reconstruction can serve as a tool for modifying museum practices. In recent years, there has been a steady trend towards the appearance of theatrical performances that revitalize the work of museum institutions. The actualization of historical reconstruction leads to the formation of festivals associated with historical battles. Often the festival of historical reconstruction includes various competitions and contests – fencing, archery or crossbow shooting, mass battles, a competition for the most authentic uniform. They draw attention to military affairs and history, combining integrative, cognitive functions, as well as being a part of leisure. The results of the study can be practically applied in the field of cultural management, project activities and in the work with the preservation of cultural heritage – material and spiritual.

Key words: historical reenactment, museum, festival, culture, leisure, visual practices.

A. H. Tormakhova, канд. филос. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01033, Украина

A. A. Solovei, магистр культурологии,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01033, Украина

ЯВЛЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ В КУЛЬТУРЕ XX–XXI ВЕКА

В статье рассматривается явление исторической реконструкции. Отмечается, что его актуализация в контексте культуры XX–XXI века обусловлена изменением тенденций развития общества. Формирование визуального поворота способствует акцентуации на формах восприятия, которые ориентированы на интерактивность. Существует несколько разновидностей исторической реконструкции – "живая история", турниры. Воспроизведение элементов повседневного быта может выступать ценным источни-

6. Реконструкція // Словник української мови: у 11 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 8. – С. 496.

7. Тормахова А. Специфіка взаємодії культурних інститутів та проектів в сучасному українському просторі / А. Тормахова // Університетська кафедра. – 2016. – № 5. – С. 7–14.

8. The Touch Gallery [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.louvre.fr/en/touch-gallery>.

9. Tours and talks [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britishmuseum.org/visit/tours-and-talks>.

REFERENCES

1. Brodel', F. (1995). Struktura povsjakdennosti: mozhylye i nemozhlyve [The structure of everyday life: possible and impossible]. In Brodel', F. *Material'na cyvilizacija, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. T. 1.* [Material civilization, economics and capitalism, XV–XVIII centuries. Vol. 1]. Kyiv, Osnovy (In Ukrainian).

2. Vereshhagina, I. M., Savinceva, M. E. (2019). Fenomen istoricheskoy rekonstrukcii v priobretanii novykh znaniy o proshlom obshchestva [The phenomenon of historical reconstruction in the acquisition of new knowledge about the past of society]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorija*, № 59, 110–116.

3. Vyshnevs'ka, G. G. (2016). Ukraїns'ki festyvali yak zasib prosuvannja pozytyvnoho imidzhu kraїny [Ukrainian festivals as a means of promoting a positive image of the country]. *Kul'turologichna dumka*, № 10, 235–242.

4. Dracheva, E. L. (2014). Istoricheskaja rekonstrukcija kak osnova formirovanija novogo turprodukta [Historical reconstruction as the basis for the formation of a new tourist product]. *Sovremennye problemy servisa i turizma*, Vol. 8, № 4, 55–67.

5. Kaulen, M. E. (2008). Muzej v prostranstve goroda: sovremennye tendencii [Museum in the city space: modern trends]. *Gorodskaja civilizacija v muzejnyh proektah XXI veka*. Moscow, Artikul't, 17–23.

6. Rekonstrukcija [Reconstruction]. *Slovnyk ukraїns'koi movy: v 11 tomah*. (1977). Kyiv, Naukova dumka.

7. Tormakhova, A. (2016). Specyfika vzajemodii kul'turnykh instytutiv ta proektiv v suchasnomu ukraїns'komu prostori [The specifics of the interaction of cultural institutions and projects in the modern Ukrainian space]. *Universytets'ka kafedra*, № 5, 7–14.

8. *The Touch Gallery*. Retrieved from <https://www.louvre.fr/en/touch-gallery>.

9. *Tours and talks*. Retrieved from <https://www.britishmuseum.org/visit/tours-and-talks>.

Надійшла до редколегії 06.09.20

ком информации о культуре. Распространение явления исторической реконструкции имело чрезвычайно большой потенциал для социокультурной сферы. Историческая реконструкция может выступать инструментом, с помощью которого осуществляется модификация музейных практик. В последние годы наблюдается устойчивая тенденция к появлению театрализованных представлений, которые оживляют работу музейных учреждений. Актуализация исторической реконструкции приводит к формированию фестивалей, связанных с историческими боями. Они привлекают внимание к военному делу и истории, сочетая интегративную, познавательную функции, а также выступая частью досуга.

Ключевые слова: историческая реконструкция, музей, фестиваль, культура, досуг, визуальные практики.

УДК 336.74:737](476)(091)

К. И. Шталенкова, магистр социологии, докторант программы по философии, ассистент Академического департамента гуманитарных наук и искусств Европейского гуманитарного университета, ул. Савичяус, 17, г. Вильнюс, 01127, Литва
kseniya.shtalenkova@ehu.lt
ORCID iD 0000-0003-1880-3007

ЗОЛОТОЙ СТАНДАРТ НАЦИИ: ЗНАЧЕНИЕ ПЕРСОНИФИКАЦИЙ В ДИЗАЙНЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВАЛЮТ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В статье рассматривается значение персонификаций в дизайне национальных валют Восточной Европы в XIX–XXI вв. Указанный регион представляет особый интерес как пространство пограничья с активной символической борьбой на политическом, социально-экономическом и культурном уровнях. Дизайн денег является идеологическим инструментом, связанным с формированием коллективной культурной традиции и исторической памяти, а процесс разработки национальных нарративов чувствителен к актуальным, в условиях которых он формируется. На основе визуального анализа денежных знаков, обращавшихся в обозначенный период на территориях Беларуси, Литвы, Польши, России и Украины, автор делает вывод, что персонификации государств используются только в дизайне денег Российской империи и Польши времен диктатуры Ю. Пилсудского. Остальные изображения людей преимущественно делятся на две категории: известные исторические деятели-мужчины либо аллегорические женские фигуры, репрезентирующие патриархальные ценности.

Ключевые слова: белорусский рубль, гривна, дизайн денег, идеология, историческая память, лит, национальный нарратив, персонификация, польский злотый, российский рубль.

Постановка проблемы. Появление человека на деньгах имеет комплексное значение как с технической стороны, так и с символической. Специфика человеческого глаза в том, что он лучше распознает именно изображения людей, кроме того, портрет является одним из самых сильных средств защиты от подделок [4]. Что же касается символического аспекта, то размещение определенных портретов на деньгах с античных времен [26, р. xviii] связано с очерчиванием границ власти и предпосылкой для ее установления. Одним из примеров здесь является отождествление личности властителя и божества-покровителя или героического предка, каковыми являются, например, изображения Александра Македонского в образе Геракла, что служило способом легитимации власти его преемников [17]. В более поздние времена используются и персонификации определенной локации или сообщества, которые воплощают идею о единстве и независимости [25, р. 21–25], их примерами является богиня Рома, олицетворяющая Рим и Римскую империю [25, р. 25], Британия как символ времен Римской империи, возрожденный во времена расцвета Британской империи [25, р. 19], и один из наиболее популярных примеров – Марианна как персонификация Французской Республики. В последнем случае это уже не столько закрепление нерушимости власти определенного лица, сколько сплочение широкого круга индивидов, основанное на распознавании образа и самоидентификации с визуализированной абстрактной идеей, которая представляет такое сообщество. То есть через персонифицированный образ сообщества, каковым является и персонификация государства, возникает формирование коллективной культурной традиции и исторической памяти, а также происходит разделение коллективного опыта посредством визуальной коммуникации через деньги как идеологический инструмент. Данный аспект требует рассмотрения в перспективе визуальных культурных исследований, поскольку отсюда возникает возможность проследить, каким образом дизайн нацио-

нальных денег реагирует на события в политическом, социально-экономическом и культурном поле конкретных государств и регионов.

Анализ исследований и публикаций. Одним из первых исследователей, которые обратили внимание на визуальный аспект денег, является Г. Зиммель, который в своем труде "Философия денег", впервые опубликованном в 1900 г., рассматривает материальность денег в категориях эстетизации социальных практик [28]. Зиммель отмечает, что видимости формы позволяет постичь деньги как абстрактную идею, однако с развитием и интеллектуализацией социальных отношений вещественный характер денег приобретает всё более условные черты, стремясь к своей идеальной форме. Однако Зиммеля скорее интересует психология социальных отношений, устанавливаемых посредством денег как медиа, в то время как В. Беньямин в 1928 г. пишет в "Улице с односторонним движением" [13, р. 96], что необходимо осуществить описательный анализ банкнот, хотя в их дизайне он видит лишь мифологизацию капитализма, не усматривая политических коннотаций. Далее визуальный аспект денег на долгое время оказывается недооцененным исследователями, однако с развитием культурных и визуальных исследований в 1980–1990-е гг. дизайн денег становится перспективным объектом анализа. Так, в своей книге 1995 г. М. Биллинг рассматривает его как одно из проявлений "банального" национализма [14], а в 1999 г. международная команда исследователей выпускает сборник, посвященный вызовам, с которыми сталкиваются национальные валюты на рубеже третьего тысячелетия [21]. Среди материалов, представленных в данном сборнике, также есть статьи, фокусирующиеся на дизайне денег как идеологическом инструменте. Эта исследовательская перспектива была продолжена в анализе репрезентаций женских образов в дизайне американских денег XIX в., осуществленном К. МакГинли в 1995 г. [19], а также в исследовании Э. Хеллхайнера 1998 г., посвященном соотношению

дизайна национальных валют и репрезентаций национальных идей [15]. Данные тезисы были продолжены в книге этого же автора, опубликованной в 2003 г., представляющей анализ предпосылок к возникновению и преобразованию национальных валют в Западной Европе и Северной Америке [16]. Можно также назвать несколько статей, представляющих методологический инструментарий по анализу дизайна денег, среди них важное место занимает исследование Дж. Лауэра 2008 г. об американском долларе как средстве массовой коммуникации [18], где автор интерпретирует тезис Зиммеля, который также анализировался Хелллайнером, о том, что деньги способны формировать чувство квазирелигиозной веры благодаря символам, которые использованы в их дизайне. Другим примечательным исследованием, рассматривающим дизайн денег, является статья Й. Пенроуза 2011 г., где рассматриваются банкноты, выпускаемые коммерческими банками Шотландии, что позволяет говорить о горизонтальных отношениях в вопросе формирования образа нации [23]. Разумеется, данный обзор не является исчерпывающим, поскольку в последнее десятилетие появляется всё больше материалов, исследующих значение дизайна денег, однако подавляющее большинство таких работ посвящено денежным знакам, циркулировавшим ранее либо и в наши дни в Западной Европе и Северной Америке. Вместе с этим статей, посвященных анализу денежных знаков Восточной Европы в области визуальных культурных исследований либо в междисциплинарной перспективе, на данный момент крайне мало, хотя этот сектор постепенно заполняется. В данном поле можно отметить статью С. Кузнецова 2006 г. о символике денег и историческом сознании Украины, Литвы и Беларуси [5], а также статью О. Головашиной и А. Линченко 2017 г. о феномене исторической памяти в репрезентациях денег Австро-Венгрии, Германии и Российской империи [3]. В моей книге о трансформациях в дизайне денежных знаков, находившихся в обращении на белорусских территориях в 1917–2016 гг., и отображении в их национальных нарративах идеи белорусскости я также провожу компаративный анализ современных денежных знаков Беларуси, Литвы, России и Украины [12],

однако вопрос о персонификациях обозначенных государств, используемых в дизайне их национальных валют, ранее не рассматривался.

Целью статьи в ключе вышеизложенного является попытка определить, какие персонификации используются в дизайне национальных валют Восточной Европы как пространства пограничья, которому присуща активная символическая борьба в XIX–XXI вв. Проанализированы будут денежные знаки, находившиеся в обращении в указанный период в пределах территорий современных Беларуси, Литвы, Польши, России и Украины. Основной фокус исследования направлен на портретные изображения людей, однако под персонификацией в данном случае в первую очередь подразумевается аллегорическое изображение государства.

Изложение основного материала исследования.

Так как основным средством коммуникации через деньги как медиа в XIX в. являлись рубли Российской империи, то наиболее распространенными персонификациями в данный период стали образы, которые использовались в национальных нарративах именно этой валюты. Среди них правители предыдущих эпох, преимущественно из династии Романовых, наибольшую степень аллегоричности приобретают фигуры Петра I и Екатерины II, а единственной непосредственной персонификацией является дева-воительница на банкнотах в 5, 10 и 25 рублей серии государственных кредитных билетов 1892–1895 гг. Наиболее интересной является банкнота в 25 рублей [9, с. 142] (рис. 1), где, кроме традиционного царского костюма с характерной государственной атрибутикой и оружием, у ног персонификации также появляются дети, что акцентирует коннотации с репродуктивными силами и намекает на образ России-матушки. Следует отметить, что в это время на части территорий Польши и Украины, входивших в состав Австро-Венгрии и Германии, в обращении находились деньги этих империй. Что касается их репрезентаций, то в первом случае это были преимущественно изображения людей в национальных костюмах [24, р. 82–84], а во втором – аллегории и персонификация империи Германия [24, р. 482], однако данные примеры и географически, и политически всё же выйдут за пределы Восточной Европы.

Рис. 1. Государственные кредитные билеты Российской империи образца 1892 г., 25 рублей [9, с. 142]

В XX в. с возникновением новых государств после Октябрьской революции 1917 г. в обозначенном регионе появляется ряд национальных валют, хотя здесь есть и некоторые исключения. Например, в первые годы советской власти в Российской Советской Федеративной Социалистической Республике (РСФСР) рассматривался проект отказа от денег, который свидетельствовал бы о полной победе коммунистических идей, однако на практике эта программа оказалась неосуществимой. В свою очередь, Белорусская Народная Республика (БНР), провозглашенная 9 марта 1918 г. и установившая свою независимость 25 марта 1918 г., не успела ввести собственные деньги, по крайней мере на данный момент конкретная информация об этом отсутствует. В декабре 1918 г. Минск, столицу БНР, заняла Красная армия, а 1 января 1919 г. уже была провозглашена Социалистическая Советская Республика Белоруссия (ССРБ), в которой обращались денежные знаки РСФСР. Вместе с этим соседние Украина, Литва и Польша выпускают собственные деньги, в том числе имевшие обращение и на белорусских территориях, которые в этот период неоднократно оказывались под влиянием соседних государств.

Так, на бумажных карбованцах Украинской Народной Республики (УНР) выпуска 1917–1918 гг. изображены молодые крестьяне. Следует отметить, что появ-

ление обычных людей на деньгах в начале XX в., и особенно после Первой мировой войны, в противовес правителям или аллегориям, стало общеевропейским трендом, однако наиболее яркие примеры появились в дизайне денег стран с социалистическими движениями. В этих государствах такой паттерн приобретает значение подтверждения правдивости повседневности [25, р. 34], в рамках которой даже обычные люди могут появиться на национальных деньгах, что в свою очередь как будто указывает: власть в социалистическом обществе действительно принадлежит людям, а не ограниченному кругу правящей элиты. Интересно, что на карбованцах УНР изображена пара из женщины и мужчины, где на первом плане в профильном портрете изображена именно женщина, а в панорамном изображении эти фигуры занимают равнозначные позиции, что, вероятно, соотносится с идеями о равенстве полов. Вообще, деньги УНР в смысле визуальных композиций оказываются наиболее инклюзивными и равновесными среди аналогов этого периода в Восточной Европе: так, в дизайне 100 карбованцев 1917 г. [9, с. 451] (рис. 2) надписи на украинском, польском и идиш образуют треугольник, где не возникает доминирования только одного языка, как в случае с расчетными знаками РСФСР 1919 г., к примеру.

Рис. 2. Карбованцы УНР 1917 г., 100 карбованцев [9, с. 451]

На литовских литых 1920–1930-х гг. на монетах и на банкнотах изображены некоторые реальные исторические деятели разных эпох: великий князь Витовт, закрепляющий коннотации с Великим княжеством Литовским (ВКЛ), а также А. Сметона как соучредитель Литовской Республики. На банкнотах также изображается Й. Басанавичюс и сцены Грюнвальдской битвы. Однако в основном репрезентации на бумажных литых, также как и на карбованцах УНР, связаны с изображениями крестьян – мужчин и женщин – либо аллегорий, среди которых преобладают женщины. Чаще всего им сопутствуют изображения детей, соотносящиеся с материнскими коннотациями. Наиболее эмансипированным оказывается изображение статуи

Свободы, установленной в Каунасе, в виде женщины с крыльями и флагом на банкноте в 20 литов образца 1930 г. [24, р. 710]. Вместе с этим гербом Первой Литовской Республики стала Погоня (Витис), которая вновь отсылает к контексту ВКЛ и могла бы рассматриваться как своеобразная персонификация Литвы. Однако всадник на коне остается без конкретного имени и других идентификаторов, которые позволили бы отнести его именно к этой категории образов.

В свою очередь, репрезентации польских денег связаны с изображениями конкретных исторических личностей, наиболее популярными среди которых до 1922 г., в период обращения польских марок, являются королева Ядвига и Т. Костюшко. Далее в дизайне поль-

ских злотых, введенных в 1923 г., и особенно с установлением диктатуры Ю. Пилсудского в 1926 г., начинают использоваться портреты других исторических деятелей. Кроме того, популярность обретают аллегории наук, искусств и отраслей промышленности, при этом женские образы, как аллегорические, так и реальные, обычно изображаются с детьми, как и на литовских литах. Это в особенности парадоксально выглядит на банкноте в 20 злотых 1931 г., выпущенной к 100-летию восстания 1830–1831 гг. с портретом Э. Плятер, а также на этой же банкноте образца 1936 г. в обновленном

дизайне, где рядом с портретом Плятер размещена Матка Польска [20, str. 216–217, 220–221] (рис. 3). Дело в том, что Плятер поэтизируется как полковник-девица, мифологизируется ее девственность и непорочность, однако появление ее портрета с образом матери встраивается в патриархальную систему ценностей как символ неделимости польского государства [11]. На монетах кроме портрета Пилсудского также используется женский образ, который в разных источниках может определяться либо как королева Ядвига, либо как персонификация нации – Полония [22, str. 26–27].

Рис. 3. Польские злотые образца 1936 г, 20 злотых [9, с. 419]

Что касается репрезентаций советских денег, которые находились в обращении на территориях Беларуси, Литвы, России и Украины до 1991 г., то, несмотря на некоторые проекты с изображениями женщин, где совмещается образ матери и прогрессивной ударницы [9, с. 25], на официальных деньгах были изображены исключительно мужчины, в том числе и на советских бумажных рублях 1923, 1924 и 1938 гг. с героями из народа. Другим популярным объектом дизайна советских денежных знаков являются портреты В. Ленина, который изображен на различных выпусках денег с 1937-го по 1991 г. Примечательно, что его образ трансформируется от реалистического до монументального, он также может быть рассмотрен не просто как репрезентация легендарной фигуры, но и как персонификация советского государства, построения новой эпохи и отдаленного наступления "счастливого будущего". Хотя в последних выпусках эти изображения приобретают почти комические характеристики из-за лубочных шрифтов. В национальных нарративах польских денег этого периода в разные годы появляются либо изображения обычных людей, которые позднее приобретают практически аллегорический статус благодаря монументализации, либо, начиная с 1966 г., изображения известных польских исторических деятелей [24, р. 849–851].

Обращаясь же к современному контексту, следует отметить, что с распадом СССР в 1990-е гг. в регионе вновь появляется ряд новых национальных валют, но изображение портрета на деньгах не всегда оказывается актуальным средством конструирования национальных нарративов независимых республик. В первую очередь по той причине, что ограниченный круг лиц, использованных в серии денежных знаков, не позволяет включить множественность культурного дискурса конкретного государства. Так, в Беларуси портретная концепция – например, невведенная серия белорусских рублей 1994 г. с писателями и просветителями [6], а также проекты талеров с историческими деятелями [10] – уступает нейтральным репрезентациям зверей, а в дальнейшем архитектурного наследия, что стало своеобразным канонем в дизайне белорусских рублей. Впрочем, здесь следует сделать оговорку: выпущенные в 1992 г. расчетные билеты с изображениями зверей всё же являются денежным суррогатом, поскольку бе-

лорусский рубль как национальная валюта и единственное законное платежное средство на белорусских территориях на законодательном уровне закрепляется лишь в 1994 г. [7]. Это объясняет, почему дизайн белорусских рублей довольно долгое время оказывался настолько аполитичным в отличие от валют соседних государств, которые, напротив, стремились использовать наиболее яркие визуальные и концептуальные средства для своих национальных нарративов с тем, чтобы отделить их от советских репрезентаций. Вместе с этим серия памятных монет, выпускаемых Национальным банком Республики Беларусь, достаточно широко освещает тему знаменитых белорусов. Однако в связи с тем, что памятные монеты имеют гораздо более узкую аудиторию, нежели деньги для обращения, отсутствие портретов в дизайне белорусских рублей по-прежнему остается поводом для критики образа национальной валюты Беларуси [1].

В данном контексте интересно рассмотреть сувенирные монеты-талеры кибергосударства "Вейшнорья", которое возникло изначально как интернет-мем [30]. В дизайне этой серии, выпущенной в 2018 г. [8], используется портрет Т. Костюшко, который является не только польским, но и белорусским национальным героем, и этот дизайн может рассматриваться как пример попытки конструирования альтернативного символического пространства с рядом квазиисторических установок, где фигура Костюшко может надеяться чертами персонификации такого пространства. При этом интересно, что для этих сувенирных монет выбран именно Костюшко, а не тот же К. Калиновский как более популярная фигура, с которой ассоциируется белорусская независимость, особенно в 2017–2019 гг. в связи с найденными на горе Гедимины в Вильнюсе останками Калиновского [2].

Что касается современных украинских гривен и литовских литов, то в обоих случаях в дизайне национальных валют используются портреты исторических личностей, преимущественно мужчин с некоторыми исключениями, как Л. Украинка или Ю. Жемайте, которые очерчивают национальный нарратив каждого из государств, обращаясь к тем периодам, которые представляются золотым веком в истории обоих государств, однако персонификации в полном смысле этого слова

не используются. Тем не менее в Литве с 2015 г. вместо литов имеют хождение евро, в обновленной серии которых использован стилизованный портрет мифической Европы с античной вазы, хранящейся в Лувре [29]. Таким образом происходит включение литовского дискурса в общеевропейский, который очерчивается географически, хронологически и политически. Вместе с этим Польша закрепляет серию новых золотых с репрезентациями польских королей, на банкнотах для обращения используются изображения только королей-мужчин, а единственная женщина-правительница, королева Ядвига, появляется только на памятных банкнотах 2011 г. Современные российские рубли вместо портретов исторических личностей используют изображения их памятников, как в случае Петра I, Ярослава Мудрого и М. Муравьева-Муромского, что дополнительно монументализирует эти фигуры. Также на памятных банкнотах, посвященных Олимпийским играм 2014 г. и чемпионату мира по футболу 2018 г., соответственно, изображены сноубордист и Л. Яшин с мальчиком, причем фигуры сноубордиста и мальчика выглядят довольно обобщенными, последний также повернут к зрителю спиной.

Вывод. Таким образом, среди национальных персонификаций, которые использовались в репрезентациях национальных валют Восточной Европы XIX–XXI вв., можно выделить только три непосредственных случая: Россия-матушка в виде воинственной девы на банкнотах Российской империи 1892 г., Матка Польска на бумажных польских золотых 1936 г. с портретом Плятер и Полония (Ядвига) на польских монетах периода диктатуры Пилсудского. Другим примечательным символом является фигура Ленина на советских деньгах, которая из исторической персоналии превратилась в образ-легенду, обозначающую не только эпоху, но и идею. Другие изображения людей делятся по двум категориям: изображения конкретной исторической личности, среди которых в основном появляются мужчины, в то время как большинство аллегорий и других абстрактных фигур представлены женщинами. Интересно, что в последнем случае в основном акцентируются традиционные женские роли и стереотипы, то есть такие репрезентации на деньгах Восточной Европы чаще всего связаны с воспроизведением патриархального взгляда на фигуру женщины. Это не позволяет ей приобрести такое же значение, какое имеет, например, французская Марианна, которая стала революционным образом в истории национальных персонификаций в связи со своей эмансипированностью. С одной стороны, это женский образ, воплощающий античные республиканские идеалы свободы, а с другой – Марианна оказывается национальным образом женщины из народа, наделенной силой и способной запускать динамику социальных отношений. Вместе с этим можно сказать, что актуальность национальных персонификаций в Восточной Европе постепенно уменьшается в контексте глобализации и дематериализации денег, в связи с чем уменьшаются и выразительные возможности визуального дизайна. Что же касается такого примера, как образ Европы на обновленной серии евро, то он скорее свидетельствует о дальнейшем кризисе общеевропейских репрезентаций, которые продолжают тенденцию абстрагирования образов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Боны, талеры, пракапейкі: беларускія грошы, якіх не было і ня будзе [Электронный ресурс] / Радые Свабода. – Радые Свабода, 2015. – Режим доступа: <https://www.svaboda.org/a/27347582.html>.
2. В Вильнюсе найдены останки Кастуса Калиновского. С точностью 95 процентов [Электронный ресурс] / Новости TUT.BY // TUT.BY, 2019. Режим доступа: <https://news.tut.by/culture/630511.html>.

3. Головашина О. Разменивая прошлое: историческая память, деньги и национальная идентичность в Российской империи и Центральной Европе во второй половине XIX – начале XX вв. / О. Головашина, А. Линченко // *Bylye Gody*. – 2017. – Вып. 46. – № 4. – С. 1433–1442.

4. Киселева Е. Таких денег мир еще не видел [Электронный ресурс] // *Водяной знак*. – 2006. – Режим доступа: <http://www.vodyanoznak.ru/magazine/33-34/634.htm>.

5. Кузняцоў С. Сімволіка грошаў: фінансы і гістарычная свядомасць Украіны, Літвы і Беларусі / С. Кузняцоў // *Палітычная сфера*. – 2006. – № 7. – С. 54–62.

6. Легендарные банкноты со Скориной и Богдановичем [Электронный ресурс] // *Белорусская бонистика*. 2018. – Режим доступа: <http://belbonistika.com/?p=7176>.

7. Масько И. Белорусскому рублю – 25! / И. Масько // *Банковский вестник*. – 2019. – № 9. – С. 65–72.

8. Памятная манета Тадэвуш Касцюшка [Электронный ресурс] // *Нацыянальны банк Вейшнорыі*, 2019. – Режим доступа: <http://nbrv.by/etk>.

9. Орлов А. Бумажные денежные знаки в Беларуси / А. Орлов. – Минск: Минская фабрика цветной печати, 2008. – 696 с.

10. Свой рубель лепшы, чым нечы [Электронный ресурс] / Радые Свабода. – Радые Свабода, 2016. – Режим доступа: <https://www.svaboda.org/a/svoj-rubiel-liepsy-cym-niesy-liavon-bartlau/27795467.html>.

11. Филипович Х. Дочери Эмилии Плятер / Х. Филипович // *Женщины на краю Европы* / ЕГУ, ред.: Е. Гапова. – Минск, 2002. – С. 334–350.

12. Шталенкова К. Деньги и идеология: [R]эволюция белорусуской длиной в 100 лет / К. Шталенкова. – Вильнюс: ЕГУ, 2018. – 298 с.

13. Benjamin W. One-way street and other writings / W. Benjamin. – London : NLB, 1979. – 393 p.

14. Billig M. Banal nationalism / M. Billig. – London : Sage Publ., 1995. – 200 p.

15. Helleiner E. National currencies and national identities / E. Helleiner // *American Behaviour Scientist*. – 1998. – Vol. 42, № 10. – P. 1409–1436.

16. Helleiner E. The making of national money: territorial currencies in historical perspective / E. Helleiner. – London : Cornell University Press, 2003. – 296 p.

17. Kakavas G. Hellenistic royal portraiture on coins / G. Kakavas // *Pergamon and the Hellenistic kingdoms of the ancient world* / Metropolitan Museum of Art, eds.: C. Picon, S. Hemingway. – New York, 2016. – P. 70–76.

18. Lauer J. Money as mass communication: U.S. paper currency and the iconography of nationalism. / J. Lauer // *The Communication Review*. – 2008. – Vol. 11, № 2. – P. 109–132.

19. McGinley Ch. Coining nationality: race and gender in late 19th century American monetary and literary texts / Ch. McGinley. – Riverside : University of California, 1995. – 234 p.

20. Miłczak Cz. Katalog polskich pieniędzy papierowych od 1794 / Cz. Miłczak. – Warszawa : Centrum Warszawski Numizmatyczny, 2002. – 492 str.

21. Nation-states and money: the past, present and future of national currencies [ed.: E. Gilbert, E. Helleiner]. – Amsterdam : Psychology Press, 1999. – 240 p.

22. Parchimowicz J. Katalog Monet Polskich / J. Parchimowicz. – Szczecin : Wydawnictwo NEFRYT, 2017. – 360 str.

23. Penrose J. Designing the nation. Banknotes, banal nationalism and alternative conceptions of the state. / J. Penrose // *Political Geography*. – 2011. – Vol. 30, № 8. – P. 429–440.

24. Pick A. Standard catalog of world paper money: general issues / Iola: Krause Publications, 1994. – 1088 p.

25. Ranciere J. The politics of aesthetics. The distribution of the sensible / J. Ranciere. – London : Continuum International Publishing Group, 2004. – 116 p.

26. Sear D. Greek coins and their values / D. Sear. – London : Spink and Son Ltd., 2006. – 316 p.

27. Sear D. Roman coins and their values / D. Sear. – London : Seaby, 1994. – 388 p.

28. Simmel G. The philosophy of money / G. Simmel. – London : Routledge, 2004. – 616 p.

29. The Europa series: security features [Электронный ресурс] // *European Central Bank*, 2014. – Режим доступа: https://www.ecb.europa.eu/euro/pdf/material/discover10/WEB_ECB_Public_BRO_10Euro.en.pdf?1c4892eea24fe0e0a6149872c928c2b3.

30. Viešnorija [Электронный ресурс] // *Viešnorija*, 2017. – Режим доступа: <https://vie.today/>.

REFERENCES

1. Bony, talery, prakapeiki: belaruskiya groshy, yakikh ne bylo i nia budze [Bons, talers, prakopeks: Belarusian money which never existed and never will], (2015). Radio Svaboda. Retrieved from <https://www.svaboda.org/a/27347582.html>.
2. V Vilniuse naideny ostanki Kastusia Kalinovskogo. S tochnosti 95 protcentov [The remains of KastusKalinovski found in Vilnius. Accuracy 95 percents], (2019). TUT.BY News. Retrieved from <https://news.tut.by/culture/630511.html>.
3. Golovashina, O., Linchenko, A. (2017). Razmenivaya proshloe: istoricheskaya pamiat, dengi i natsionalnaya identichnost v Rossiiskoi imperii I Tsentralnoi Evrope vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv. [Exchanging the past: historical memory, money and national identity in the

Russian Empire and Central Europe in second half of 19th – early 20th centuries]. *Bylye Gody*, 46(4), 1433–1442.

4. Kiseleva, E. (2006). Takikh deneg mir eshche ne videl [The world has seen this money not]. *Vodianoi znak*. Retrieved from <http://www.vodyanoyznak.ru/magazine/33-34/634.htm>.

5. Kuzniatsou, S. (2006). Simvolika groshay: finansy i gistorychnaia sviadomastc Ukrainy, Litvy i Belarusi [The symbolism of money: finances and historical consciousness in the Ukraine, Lithuania and Belarus]. *The Political Sphere*, 7, 54–62.

6. Belarusian Notafily. (2018). Legendarnye banknoty so Skorinoi i Bogdanovichem [Legendary banknotes with Skoryna and Bohdanovich]. Retrieved from <http://belbonistika.com/?p=7176>.

7. Mas'ko, I. (2019). Belorusskomu rubliu – 25! [Belarusian rouble – 25!]. *Bankovski vestnik*, 9, 65–72.

8. National Bank of Viejshnoryja. (2019). Pamiatnaia maneta Tadevush Kastciushka [Commemorative coin Thaddeus Kosciuszko]. Retrieved from <http://nbrv.by/etk>.

9. Orlov, A. (2008). *Bumazhnye denezhnye znaki v Belarusi [Paper Money in Belarus]*. Minsk, Minsk Factory for Colour Printing.

10. Svoi rubel lepsy, chym nechy [One's own rouble is better than someone else's], (2016). *Radio Svaboda*. Retrieved from <https://www.svaboda.org/a/svoj-rubiel-liepsy-cym-niecy-liavon-bartlau/27795467.html>. (In Belarusian).

11. Filipovicz, H. (1996). The daughters of Emilia Plater. In P. Chester & S. Forrester (Eds.). *Engendering Slavic literatures*. Bloomington, Indiana University Press, 34–58.

12. Shtalenkova, K. (2018). *Dengi i ideologija: [R]evoliucija belorusskosti dlinoi v 100 let [Money and ideology: hundred years' [R]evolution of Belarusian-ness]*. Vilnius, EHU.

13. Benjamin, W. (1979). *One-way street and other writings*. London, NLB.

14. Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. London, Sage Publ.

15. Helleiner, E. (1998). National currencies and national identities. *American Behaviour Scientist*, 42(10), 1409–1436.

16. Helleiner, E. (2003). *The making of national money: territorial currencies in historical perspective*. London, Cornell University Press.

17. Kakavas, G. (2016). Hellenistic royal portraiture on coins. In C. Picon & S. Hemingway (Eds.). *Pergamon and the Hellenistic kingdoms of the ancient world*, (70–76). New York: Metropolitan Museum of Art.

18. Lauer, J. (2008). Money as mass communication: U.S. paper currency and the iconography of nationalism. *The Communication Review*, 11(2), 109–132.

19. McGinley, Ch. (1995). *Coining nationality: race and gender in late 19th century American monetary and literary texts*. Riverside, University of California.

20. Miłczak, Cz. (2002). *Katalog polskich pieniedzy papierowych od 1794 [The catalog of Polish paper money from 1794]*. Warszawa, Centrum Warszawski Numizmatyczny.

21. Gilbert, E. & Helleiner, E. (Eds.). (1999). *Nation-states and money: the past, present and future of national currencies*. Amsterdam, Psychology Press.

22. Parchimowicz, J. (2017). *Katalog Monet Polskich [The catalog of Polish coins]*. Szczecin, Wydawnictwo NEFRYT.

23. Penrose, J. (2011). Designing the nation. Banknotes, banal nationalism and alternative conceptions of the state. *Political Geography*, 30(8), 429–440.

24. Pick, A. (1994). *Standard catalog of world paper money: general issues*. Iola, Krause Publications.

25. Ranciere, J. (2004). *The politics of aesthetics. The distribution of the sensible*. London, Continuum International Publishing Group.

26. Sear, D. (1994). *Roman coins and their values*. London, Seaby.

27. Sear, D. (2006). *Greek coins and their values*. London, Spink and Son Ltd.

28. Simmel, G. (2004). *The philosophy of money*. London, Routledge.

29. European Central Bank (2014). The Europa series: security features. Retrieved from https://www.ecb.europa.eu/euro/pdf/material/discovers10/WEB_ECB_Public_BRO_10Euro.en.pdf?1c4892eea24fe0e0a6149872c928c2b3.

30. Vieshnoryja. (2017). Vieshnoryja. Retrieved from <https://vie.today/>.

Надійшла до редколегії 04.09.20

K. I. Шталенкова, магістр соціології, докторант програми з філософії, асист. Академічного департаменту гуманітарних наук і містечтв Європейського гуманітарного університету, вул. Савічаус, 17, м. Вільнюс, 01127, Литва

ЗОЛОТИЙ СТАНДАРТ НАЦІЇ: ЗНАЧЕННЯ ПЕРСОНІФІКАЦІЇ В ДИЗАЙНІ НАЦІОНАЛЬНИХ ВАЛЮТ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Розглянуто значення персоніфікацій у дизайні національних валют Східної Європи в XIX–XXI ст. Зазначений регіон представляє особливий інтерес як простір прикордоння з активною символічною боротьбою на політичному, соціально-економічному й культурному рівнях. Дизайн грошей – ідеологічний інструмент, пов'язаний із формуванням колективної культурної традиції та історичної пам'яті, а процес розробки національних наративів чутливий до актуалій, в умовах яких він формується. На основі візуального аналізу грошових знаків, які були в обігу в означений період на територіях Білорусі, Литви, Польщі, Росії та України, автор робить висновок, що персоніфікації держав використовуються лише в дизайні грошей Російської імперії та Польщі часів диктатури Ю. Пілсудського. Решта зображень людей переважно поділяються на дві категорії: відомі історичні діячі-чоловіки або алегоричні жіночі постаті, які репрезентують патріархальні цінності.

Ключові слова: білоруський рубль, гривня, дизайн грошей, ідеологія, історична пам'ять, літ, національний наратив, персоніфікація, польський злотий, російський рубль.

K. I. Shtalenkova, MA in Sociology, PhD Student at the Program of Philosophy
Assistant Lecturer in the Academic Department of Humanities and Arts, European Humanities University
17, Savičiaus Street, 01127, Vilnius, Lithuania

THE GOLDEN STANDARD OF THE NATION: THE SIGNIFICANCE OF PERSONIFICATIONS IN THE DESIGN OF NATIONAL CURRENCIES IN EASTERN EUROPE

This article investigates the significance of personifications depicted on national currencies of Eastern Europe in the 19th – 21st cent. Eastern Europe is considered as a region of high research potential due to its status of borderland space with active symbolic struggle on political, socioeconomic and cultural levels. Currency design is an ideological tool that defines collective cultural tradition and historical memory, while national narratives vary in their response to the conditions of their formation. Basing on the visual analysis of money that circulated on the territories of Belarus, Lithuania, Poland, Russia and the Ukraine, the author outlines main categories of human depictions used in the currency design of the states that emerged in the region during the mentioned period. In the 19th cent., most widespread were money of the Russian Empire featuring the emperors and state representation Mother Russia. After the October Revolution in 1917, new states emerged in the region, but no personifications were used in their currency design. Human depictions of that time featured either ordinary people correlating with socialist movements or notable persons denoting political and cultural authenticity of certain state. Another category of human depictions was allegorical feminine figures representing patriarchal values and reproductive resources. Most remarkable examples of this type are Polish coins depicting state representation Polonia (or queen Jadwiga) as well as Polish banknotes with Mother Poland and national heroine Emilia Plater, both issued during the dictatorship of Józef Piłsudski. Contemporary issues of money use no state representations, preferring instead either notable people, mostly men among them, or introducing other means of cultural representations not related to human depictions. Thus state representations used in the designs of national currencies become less popular in the 21st cent. due to globalisation and de-materialisation of money.

Key words: Belarusian rouble; currency design; historical memory; hryvnia; ideology; litas; national narrative; personification; polish zloty; Russian rouble.

НАУКОВИ ЕСЕ

A. M. Zuev, a Second-year Master's Student
Faculty of Cybernetics and Computer Science
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine
ant0n3uev@gmail.com

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE PROBLEM OF REDUNDANT PEOPLE

Last five-ten years was very productive in development of machine learning creating some kind of artificial intelligence in the foreseen future starts looking realistic. And creating and development of artificial intelligence will raise a lot of ethical questions as well.

Let's start with what we mean when we say "artificial intelligence". I think that the best definition is next. Artificial intelligence is some kind artificial (partially – computer) system developed and in some kind programmed to perform some tasks that can be performed by humans. Also, ability to learn and modify approaches to task is also often considered to be important part of AI. If we want to call something an AI it also should be able to "think" in some way, which means – being able to approach tasks in a way that wasn't directly put in the system by its creators.

Can we say that AI exists in some way now? No. But we definitely can say that development of AI is very fast. Google and Amazon are already selling devices which can perform simple tasks, as well as developing rival driverless cars. AI systems are being designed for supermarkets which allow customers to choose their shopping and exit without going to a checkout. Soon, robots will be stacking the shelves and running the entire show. No wonder unions are worried.

As for driverless cars, what are the ethics involved in deciding how they should respond to obstacles in their path? How do they differentiate a dead pheasant or a deer from a person who may have fallen down? And who is responsible for incidents with them – person in the car for not interacting with car system in some way, system of the car or maybe the developer of this system?

But nevertheless a lot of systems like "smart house", self-driving cars, even some applications in your phone are already much more than just a sequence of deterministic instructions. Also, a lot of big facilities are already mostly automated and require only a few human supervisors to ensure everything is fine. And how much time we have before AI systems advance so far that human supervisors will be replaced by some kind of decision system?

There is book "*I, Robot*" by A. Asimov and same-named film. They give very fine perspective on how our life will look like if AI and robotics development continue the way they're going now. In this book humans have robot servants and basically main question is "can robots develop consciousness?". We'll return to this as we get some questions this book and film have some answers.

This fast development of AI and grooving implementation of programmed system in places of human work gives us a lot of questions to think about. Let's talk about some of them.

Is this ethically correct to replace humans by AI/robots? In first glance we can think that answer is obviously no. Lots of people will lose their works just because AI is cheaper, not because they are bad in what they are doing. But, let's think about it more. We can ask similar question – "Is this ethically correct to replace cabs with cars?" Yes, both horses and cab driver might be doing their work fine. But imagine our world with a lot of horses

and horse cabs around the streets. It's not only about ethics but also about progress. Each improvement and invention will probably hurt some people but afterwards we'll find ourselves in slightly better world.

Can we believe AI can do their work correctly? No, we can't. But as well we can't be 100% sure that humans doing their work good. There will probably be some quality problems. But who can say we don't have them now. And, AI's ability to learn will guarantee that same mistake will not happen again. And there probably will be some systems to ensure AI correctness.

Is replacing everything with AI safe for humans? In general, I think this can be dangerous. Basically allowing AI to control important parts of our lives can result in some very bad consequences. We need to be sure that such system can't fail and can't harm people. A. Asimov suggested 3 laws of robotics which can be good examples of how task priority of AI can be established

1. A robot may not injure a human being or, through inaction, allow a human being to come to harm.

2. A robot must obey the orders given it by human beings except where such orders would conflict with the First Law.

3. A robot must protect its own existence as long as such protection does not conflict with the First or Second Laws.

This rules are made primarily for robot servants with AI elements.

Also if we face AI so intelligent it can realize humanity is a threat for it, consequences might be dire. A lot of films were devoted to this theme, like "Matrix", "Terminator", etc. This show that humanity is already slightly afraid of possibility of AI existence.

Another good question, what would humanity do if all their life needs are supplied by robots and AI. Experiments on mice shows that in utopian overpopulated environment mice "society" slowly degenerated which lead to extinction. And who knows what can happen to humanity in this circumstances?

Can very advanced AI have human right? Can AI have consciences?

This probably the hardest and complex question amongst all. Can be system designed to copy human behavior and way of thinking consider human? Can this system have equal rights, ability to vote, place in society, etc.? Where is the line between intelligent AI and mindless robot? Is it "humanely" to limit capabilities of AI?

I'd probably say that the definitely, advanced enough UI can be considered equal to human. Though, edge between human-like AI and robot is unclear for me now. And it's definitely hard to believe that humanity would gladly share it rights to something so non-human in its nature.

In "*I, Robot*" we're told that robot consciousness can be result of sequence of errors which resulted into forming character. In some other cases, like "Detroit: Become Human" we see that AI made to be human-like becomes human. In some films and books AI could still remain "cold-hearted" machine but perform to act like they more human than they really are. It's hard to tell in

advance how humanly would we will try to make an AI and how humanly it will really be.

Who's responsible for AI errors?

If we consider AI something that has at least remotely human-like consciousness, is it able to response for its actions or errors? If error in AI leads to consequences would creator of this AI be responsible? What if this AI was developed by another AI? This questions are hard to answer as well. We will need to develop deeper understanding of who's really considered the performer of some action in cases we're dealing with AI. AI definitely should follow some rules (laws of robotics are good example of building such set of rules). And we should establish some formal limit of development and each AI, more develop than this limit must be able to response for its deeds.

Creation of real AI will probably take at least 10-15 years and it's hard to tell now, what it would be. But

А. М. Зуєв, магістр 2-го курсу
Факультет кібернетики та інформатики
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ПРОБЛЕМА "ЗАЙВИХ ЛЮДЕЙ"

А. Н. Зуєв, магістр 2-го курсу
Факультет кібернетики та інформатики
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ул. Владимирская, 60, Киев, 01033, Украина

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ПРОБЛЕМА "ЛИШНИХ ЛЮДЕЙ"

K. O. Korovai, a Second-year Master's Student
Faculty of Cybernetics and Computer Science
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

SELF-DRIVING CAR DILEMMAS.

WHAT ETHICAL PROBLEMS CAN YOU FIND IN SELF-DRIVING CAR PROSPECTS?

Self-driving cars are a completely new way forward in mobility. They are just the latest in a long list of examples of Sci-Fi becoming a *Sci-Fact*.

Self-driving vehicles were the ordinary stuff from science fiction since the first roads were paved. But now they are real, and they are going to radically change what it's like to get from point A to point B.

Science fiction has been successfully predicting the capabilities that can be seen now in modern autonomous cars since the early 1930s. Unfortunately, it is still silent about the legal and ethical implications.

Isaac Asimov, who is famous for his "Three Laws of Robotics", was the first one who predicted the public's anxiety about the bounds of artificial intelligence in terms of driverless cars in "Sally" (1950) [1], a short novel about an autonomous car. The story ends with Jake, the main character, losing trust in his cars, thinking about what the world will become if cars realize that they are effectively enslaved by humans, and therefore revolt.

"There are millions of automobiles on Earth, tens of millions. If the thought gets rooted in them that they're slaves; that they should do something about it... [...] I don't get as much pleasure out of my cars as I used to. Lately, I notice that I'm even beginning to avoid Sally [his favorite automobile]."

The problem described above is one of the general problems in artificial intelligence since all the self-driving systems and driverless cars also rely on AI. This problem

what we really can tell, it will give humanity a lot of challenges to deal with and problems to go through.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Jobs for the bots: will AI make humans redundant? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.irishtimes.com/special-reports/artificial-intelligence/jobs-for-the-bots-will-ai-make-humans-redundant-1.4095412>
2. How 1960s Mouse Utopias Led to Grim Predictions for Future of Humanity. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/how-mouse-utopias-1960s-led-grim-predictions-humans-180954423/>

REFERENCES

1. Jobs for the bots: will AI make humans redundant. Retrieved from <https://www.irishtimes.com/special-reports/artificial-intelligence/jobs-for-the-bots-will-ai-make-humans-redundant-1.4095412>
2. How 1960s Mouse Utopias Led to Grim Predictions for Future of Humanity. Retrieved from <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/how-mouse-utopias-1960s-led-grim-predictions-humans-180954423/>

Received Editorial Board 08.10.20

has been a matter of concern to the number of scientists, philosophers, researchers, and the general public for decades. What if artificial intelligence itself (and the driverless cars in particular) turned against people, its creators? This doesn't mean by turning "evil" in the way a human might do it, or the way AI disasters are usually represented in Hollywood movies or Sci-Fi. Still, it is rather a dangerous scenario that people are afraid of. One source of this concern is that controlling a superintelligent machine, that can appear if AI surpasses humanity in general intelligence, may be a harder problem than naïvely supposed. Being a part of human species that currently dominates other species, we used to overestimate ourselves. But what if we just have not had a worthy adversary until recently? The likelihood of this type of scenario is widely debated.

For example, in "Sally" the main antagonist Gellhorn was killed by his autonomous bus that was treated brutally by this person.

"Lord, what a way to die! They found tire marks on his arms and body. [...] The doctor reported he had been running and was in a state of totally spent exhaustion. I wondered for how many miles the bus had played with him before the final lunge. [...] Gellhorn had been a criminal. His treatment of the bus had been brutal. There was no question in my mind he deserved death. But still I felt a bit queasy over the manner of it."

Being alarmed about the perspectives described above, a group of scientists came up with the following initiative. In January 2015, Stephen Hawking, Elon Musk, and dozens of well-known artificial intelligence experts [2] signed an open letter on artificial intelligence calling for research on the societal impacts of AI, in which they had publicly voiced the opinion that superhuman artificial intelligence could provide incalculable benefits, but could also end the human race if deployed incautiously. In short, the essence of this letter can be conveyed by the following phrase: *researchers must not create something which cannot be controlled*. It is better to take an advanced AI system as a "genie in a bottle" that can fulfill almost all of our wishes, but with terrible, unexpected, and unpredictable consequences.

We are decades or even centuries away from the world described in Asimov's "Sally" with fully-autonomous smart cars instead of usual ones. AI revolution is even further, thankfully. Currently, there are no legally operating, fully-autonomous (not to mention *intelligent*) vehicles. There are, however, *partially*-autonomous vehicles – cars and trucks with varying amounts of self-automation, from conventional cars with brake and lane assistance to highly-independent, self-driving prototypes.

But it doesn't mean that there are no ethical problems or moral dilemmas.

Nowadays self-driving cars are considered to be safer than regular cars. Hypothetically, self-driving vehicles can and do reduce the number of deaths in car accidents, because the software could prove to be less error-prone than humans.

But there is one small problem.

When a driver jams on the brakes to avoid running over a pedestrian crossing the road illegally, he or she is making a moral choice: either risking the pedestrian or the people in the car. Driverless cars should also make such ethical judgments on their own. The problem is that every algorithm must be clearly defined which means that the steps in the algorithm must be strictly detailed. But settling on a universal moral code for the vehicles could be a thorny task. It reminds me of a famous trolley problem, that is a thought experiment in ethics modeling an ethical dilemma. The trolley problem has been the subject of many surveys in which approximately 90% of respondents have chosen to kill the one and save the five [3]. If the situation is modified where the one sacrificed for the five was a relative or romantic partner, respondents are much less likely to be willing to sacrifice their life [4]. Some researchers criticized the use of the trolley problem, arguing, among other things, that the scenario it presents is too extreme and unconnected to real-life moral situations. In some way, it is true. The problem is that self-driving cars *should know* how to behave and how to react in such extreme situations. If the driverless system has to choose between two pedestrians, who'd be most likely hit by car: a little schoolgirl or a sweet granny? But what if one of them is your friend or relative? How can a system

prioritize? Or, more precisely, how we can set those priorities? And who can and should take upon itself a right to decide whose life is more expensive?

The largest survey of machine ethics (of 2.3 million people from around the world) ever [5] finds that many of the moral principles that guide a driver's decisions vary by country. For example, in a scenario in which some combination of pedestrians and passengers will die in a collision, people from relatively prosperous countries with strong institutions were less likely to spare a pedestrian who stepped into traffic illegally.

No matter their age, gender or country of residence, most people spared humans over pets, and groups of people over individuals. Still, before adding some personal interests. But agreement ends there.

Of course, there are lots of critics of this survey as well, although the authors say that their scenarios represent the minor moral judgements that human drivers make routinely.

So for me, this is the main problem is self-driving cars sphere. The survey described above shows that there are no universal rules, according to which driverless car should act in extreme situations. No one can come up with a perfect set of perfect rules for such situations. In most cases – *normal cases* – self-driving cars are safer, because they act according to rules without any violation.

So for now, people need to understand which risks we are willing to take, since it's impossible to remove them completely.

"If no one ever took risks, Michaelangelo would have painted the Sistine floor" – Neil Simon, an American playwright, screenwriter and author.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Asimov I. Sally (short story). [Електронний ресурс] / I. Asimov. // World Heritage Encyclopedia. – Режим доступу: [http://www.self.gutenberg.org/articles/Sally_\(short_story\)](http://www.self.gutenberg.org/articles/Sally_(short_story))
2. Research Priorities For Robust And Beneficial Artificial Intelligence: An Open Letter. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://futureoflife.org/ai-open-letter>
3. "Trolley Problem": Virtual-Reality Test for Moral Dilemma – TIME.com". [Електронний ресурс] // TIME.com. – Режим доступу: <https://healthland.time.com/2011/12/05/would-you-kill-one-person-to-save-five-new-research-on-a-classic-debate/>
4. Journal of Social, Evolutionary, and Cultural Psychology Archived 2012-04-11 at the Wayback Machine. Volume 4(3), 2010.
5. Awad, E., Dsouza, S., Kim, R., Schulz, J., Henrich, J., Shariff, A. & Rahwan, I. (2018). The moral machine experiment. *Nature*, 563(7729), 59-64

REFERENCES

1. Asimov, I. Sally (short story). Retrieved from [http://www.self.gutenberg.org/articles/Sally_\(short_story\)](http://www.self.gutenberg.org/articles/Sally_(short_story))
2. Research Priorities For Robust And Beneficial Artificial Intelligence: An Open Letter. Retrieved from <https://futureoflife.org/ai-open-letter>
3. "Trolley Problem": Virtual-Reality Test for Moral Dilemma – TIME.com". Retrieved from <https://healthland.time.com/2011/12/05/would-you-kill-one-person-to-save-five-new-research-on-a-classic-debate/>
4. Journal of Social, Evolutionary, and Cultural Psychology. Wayback Machine, Archived 2012-04-11, Volume 4(3), 2010.
5. Awad, E., Dsouza, S., Kim, R., Schulz, J., Henrich, J., Shariff, A. & Rahwan, I. (2018). The moral machine experiment. *Nature*, 563(7729), 59-64

Received Editorial Board 08.10.20

К. О. Коровай, магістр 2-го курсу
Факультет кібернетики та інформатики
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна

ДИЛЕМА БЕЗПІЛОТНИХ АВТОМОБІЛІВ. ЯКІ ЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МОЖНА ЗНАЙТИ В ПЕРСПЕКТИВАХ БЕЗПІЛОТНИХ АВТОМОБІЛІВ?

К. О. Коровай, магістр 2-го курсу
Факультет кібернетики та інформатики
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 60, Киев, 01033, Украина

ДИЛЕММЫ БЕСПИЛОТНЫХ АВТОМОБИЛЕЙ. КАКИЕ ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ МОЖНО НАЙТИ В ПЕРСПЕКТИВАХ БЕСПИЛОТНЫХ АВТОМОБИЛЕЙ?

С. П. Стоян, д-р філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна
sstoyan1974@gmail.com
ORCID 0000-0003-3975-8524

СИМВОЛІЧНІ СЕНСИ ТВОРЧОСТІ ПЕТРА БЕВЗИ

У технократичних лабіринтах сучасного мегаполісу людські запоти Іншого почасті розчиняються у хаотичному, бурхливому просторі повсякденної метушні. Розгублені очі вдивляються у безупинний потік відчужених тіл, відчуваючи потребу знайти омріяний притулок, де власна ПРИСУТНІСТЬ у часі і просторі набула б гармонійності й спорідненості із ритмами всесвіту. Ескапістська втеча від реальності або заганняє нас до однієї із "келій" багатоквартирного притулку, створюючи ілюзію порятунку, або відкриває нові горизонти бачення, завдяки яким світ набуває інших ознак і смислів, наповнюючись яскравими кольорами й життєдайною енергією.

Саме ці горизонти постають перед нами у живописних символізаціях Петра Бевзи, що підключає нас до зовсім іншого сприйняття реальності, з якої зникають зайвий шум і метушня, поступаючись місцем медитативним ритмам внутрішнього світу. З нас ніби спадає тягар надмірної раціоналізації, що спонукає щодня вивіряти кожен крок і логічно вибудовувати стрижневі сенси власного буття. Потреба в осягненні невиявленого, незвіданого максимально актуалізується у момент зіткнення нашого ока із світлоносними кодами Бевзи, що відкриває клапан нашої позасвідомості й підключає її до позачасового виміру. Наше справжнє ество, без химерного одягу, як оголене тіло, постає перед містичними обрисами давнього зикурату, що візуалізує художник у своїй роботі "Присутність. Картина перша", в очікуванні тривалого сходження до вершин мудрості Абсолюту. Людині, яка вийшла за межі лише профанного світу, ніби відкривається "П'ятий вимір", в якому світлоносні промені виринають із сакральних пірамідальних споруд, духовно з'єднуючи два світи – небесний та земний.

Невипадково геніальний український філософ сучасності Сергій Кримський, для якого "запити філософських смислів" поставали однією із базових людських потреб, тонко відчуваючи художні ритми митця, зазначає, що для нього "накладання різних шарів буття виступає принципом творчості, особливістю художнього бачення світу. Більше того, творчість Петра Бевзи буде незрозумілою, якщо не помандрувати разом з ним за обрії прозрівання різних світів". І саме у таку подорож вирушимо ми з вами, для того щоб побачити, як дух закодованих знань вибудовує живописний місток між минулим та сучасністю, нагадуючи про необхідність вічного повернення до власних витоків.

Кримський окреслює стрижневі символічні мотиви творчості Петра Бевзи – жіночість, дитинство, тема во-

ди, шляху та пустелі, завдяки яким створюється унікальна атмосфера містики й утаємниченості образів.

Першостихія води, без якої неможливе людське існування, у поєднанні із жіночим образом, що є уособленням народження усього живого, втілюють у роботі "Створення вод" стрижневий момент акту творення. Автор ніби проводить нас "Секретним фарватером", рух яким дозволений тільки посвяченим. Його "Джерельна вода" й "Купання" постають містерією долучення до могутньої першостихії, одночасно відсилаючи до сенсів очищення від гріхів шляхом символічного занурення у водний потік. Світлоносна нечіткість образів підкреслює хиткість і невловимість для буденного ока космічної "тканини" божественної енергії, вхопити яку здатен далеко не кожен. Художник намагається протягнути "Мости" до нашої свідомості, що постають у його роботах не просто міметичними образами технократичних споруд, а набувають зовсім інших, більш глибинних, сенсів, в яких міст перетворюється на потужний символ, що вказує на з'єднання двох вимірів реальності, двох світів – небесного і земного, свідомого й позасвідомого.

Мости, сходи та шляхи Петра Бевзи завжди ведуть до СВІТЛА, що наповнює кожен крок нашого повсякденного життя відчуттям божественної присутності, осмисленості власного шляху, яким ми рухаємось, немов пілігрими, відповідно до чітких внутрішньо означених орієнтирів. Ця світлоносна естетика здавна була притаманна сакральній давньоєгипетській традиції, де Сонце та Світло, яке воно випромінює, виступали уособленням Божества. Ця світлоносна естетика в пізньоантичній містичній традиції почала означати божественно прекрасне, а так званий "батько християнства", іудейсько-елліністичний філософ Філон Александрійський, наголошував, що Бог виступає "духовним Сонцем", промені якого символізують триєдине поєднання добра, знання і краси. Слідом за неоплатоніками, які красу розуміли як сонячне світло, Августин Блаженний також акцентує увагу на світлоносності краси та її спорідненості із душею віруючого, а Псевдо-Діонісій Ареопагіт вибудовує цілу світлову ієрархію, в якій люди, наближені до небесної сутності, постають передавачами божественних променів від одного до іншого.

Ретрансляторами цих світлоносних енергій стають і роботи Петра Бевзи, які вносять у нашу буремну, далеку від ідеалу сучасність нотки ПРИСУТНОСТІ чогось вічного і справжнього, того, що ми можемо унаочнити лише завдяки мові символів.

Надійшла до редколегії 10.11.20

S. P. Stoian, Doctor of Philosophical Science, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

SYMBOLIC MEANINGS OF PETER BEVZA'S CREATIVITY

С. П. Стоян, д-р філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01033, Украина

СИМВОЛИЧЕСКИЕ СМЫСЛЫ ТВОРЧЕСТВА ПЕТРА БЕВЗЫ

Наукове видання

УКРАЇНСЬКІ КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

№ 2(7)/2020

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 10,57. Наклад 300. Зам. № 220-9906.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Фл 35.
Підписано до друку 23.12.20

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28

e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02